

TRIVANDRUM SANSKRIT SERIES

No. CXXXIX.

Sri Citrodayamanjari

No. XXVIII.

THE

PRAKRIYĀSARVASVA

OF

Sri Nārāyaṇa Bhatta
with the commentary

OF

K. SĀMBĀSIVA SĀSTRĪ

Part II.

3115

EDITED BY

K. SĀMBĀSIVA SĀSTRĪ,

*Curator of the Department for the Publication
of Oriental Manuscripts, Trivandrum.*

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT OF

HIS HIGHNESS THE MAHARAJA OF TRAVANCORE.

—
Sa.4v
Nār/Sam

TRIVANDRUM:

PRINTED BY THE SUPERINTENDENT, GOVERNMENT PRESS,

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. ... 5115 .....

Date. .... F. 1.59 .....

Call No. .... Sa 4 V .....

Nar / Sam

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः १३९.

श्रीचित्रोदयमञ्जरी

ग्रन्थाङ्कः २८.

श्रीनारायणभट्टप्रणीतं

प्रक्रियासर्वस्वं

के. साम्बशिवशास्त्रिप्रणीतया
सञ्चिकाख्यया व्याख्यया
समेतम् ।

द्वितीयः सम्पुटः ।

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्षेण

के. साम्बशिवशास्त्रिणा
संशोधितम् ।

तत्र

अनन्तशयने

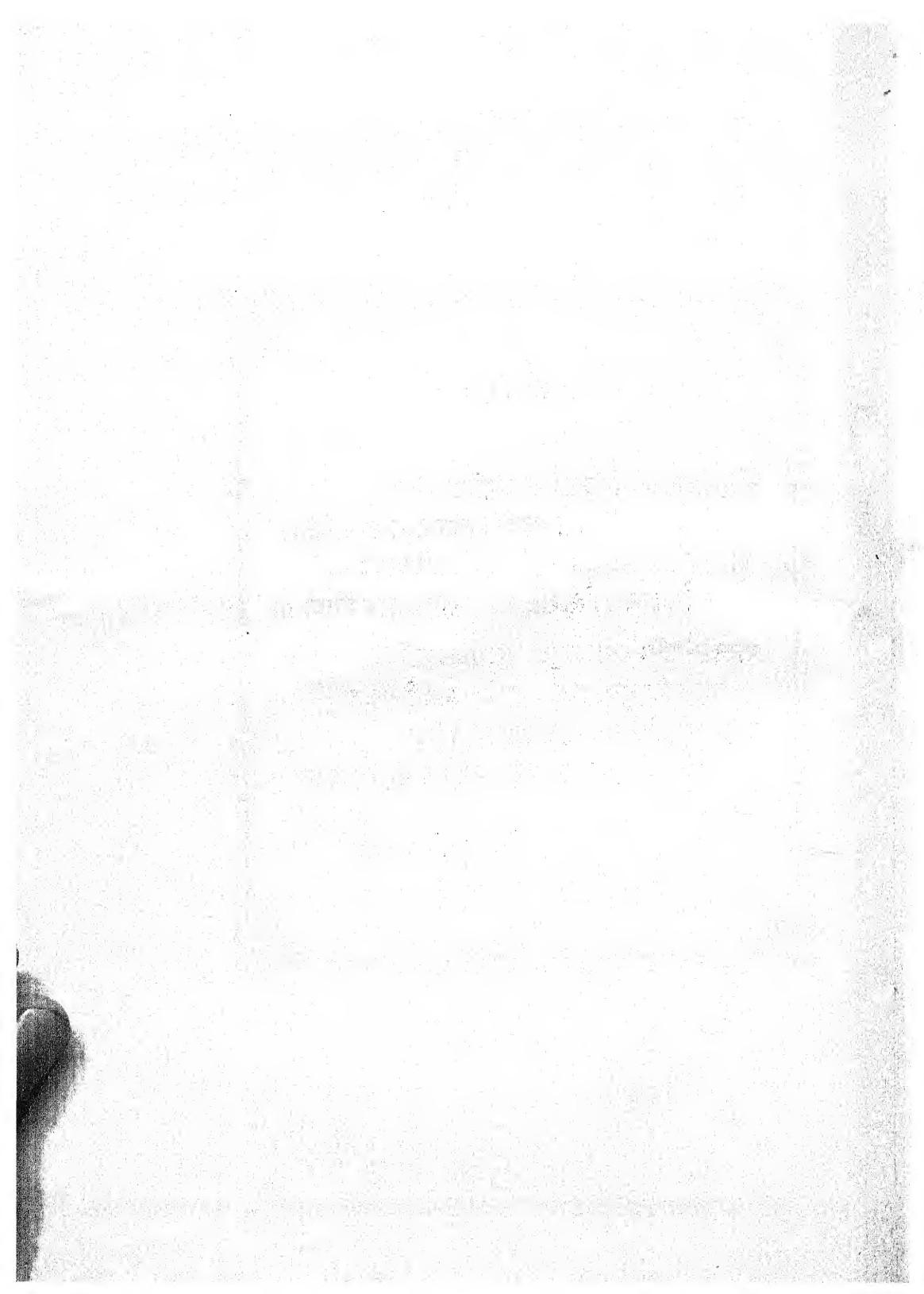
महोन्नतमहामहिमश्रीचित्रावतारमहाराजशासने न
राजकीयमुद्रणयन्नालये तदध्यक्षेण
मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमूलावनिपालमौलिमणिना सङ्कल्पितश्रीरिव
श्रीमूलाभजनिस्तथा सहजया लक्ष्या च सम्भावितः ।
स्वातिर्ज्योतिरिवादितः समुदितंश्चित्रावतारः स्वयं
मार्ताण्डाग्रसरो विराजति महाराजः स रामाभिधः ॥
भास्वद्वर्णमणिः प्रवालमृदुला श्रुत्याद्यलङ्कारिणी
श्रीमद्वच्छिवसुन्धरानवयशोराशिप्रकाशात्मिका ।
उत्फुलत्सुकृतिप्रसाधनधृतामोदोन्नदहुण्डिमा
श्रीचित्रोदयमञ्चरी सुमनसां सर्वस्वमुजृभताम् ॥

के. साम्बशिवशास्त्री.

P R E F A C E .

This is the second part of Prakriyāsarvasva with commentary. The commentary on the first part being incomplete, extending as it does only up to a portion of Kṛtkhaṇḍa, I am publishing this part with my commentary, Sañcika, on the remaining portion of that Khaṇḍa in conformity with the resolution of the Advisory Board on the subject.

The gloss obtained and appended to this volume as the wholesome outcome of continuous search is a veritable ornament to it. Though small in size it is remarkable for its elegance and utility suggestive of the intrinsic efficacy of medicated pills. Its author is Kerala Varma Valia Koil Tampurān, the renowned recipient of many honorific titles such as Keralakālidāsa etc., who flourished between 1844 and 1914 A. D.

The excellencies of the work will become *prima facie* evident from the facts that its composition, superb and inimitable transcription in the author's own hand and dedication to H. H. Āyilliam Tirunāl Mahārāja won royal pleasure and clemency which stood the author in good stead in his timely emancipation from an accidental but extreme peril. The dedicatory verse composed on that occasion is quoted below :—

“ यस्योच्चैर्दद्यैव दुर्गतिमयस्तीर्णे मयार्णेनिधि-
स्तूर्णं पूर्णमनोरथेन च पुनर्लब्धा मतिः श्रायसी ।
क्षस्य श्रीकुलशेखरस्य विदुषां पत्सुविंशाखेशितु-
र्भक्त्या न्यस्तमिदं स्वहस्तलिखितं पादाब्जयोः पुस्तकम् ॥ ”

The following verses written by Keralavarmadeva, epitomising historical facts and proclaiming the unparalleled celebrity of the work not only disclose its transcription in his own hand but also throw light on the great merits of the Prakriyāsarvasva of Melputtūr Nārāyanan Bhāṭṭatīrī :—

“ भूखण्डे भूगुपुज्ञवस्तुवभयापकान्तपाथौनिधौ
नावाक्षेत्रपवित्रितोपारिनवग्रामे निलायास्तटे ।
श्रीनारायणभट्टं इत्यभिहितः श्रीमातृदच्चास्यया
विल्यातस्य विपथितोऽवनिसुरस्यार्घूदभिजः सुतः ॥ ”

यः साक्षाद् भुजगेन्द्र एव भगवान् भूलोकभूः कीर्तिर्तो
वेचा शास्त्रचतुष्टयस्य कविलोकोत्तं समुक्तामणिः ।
धातुदाहृतिकाव्यं चमुपटलीनारायणीयाभिध-
श्रीमद्भागवतार्थसञ्चाहमयस्तोत्रादिकग्रन्थकृत् ॥

यः पृष्ठे गगनापगाधिपतिना श्रीदेवनारायण-
क्षणीदेववरेण “धर्मतनयः किं सत्यवद्योऽपि सन् ।
पाञ्चालीवरणेत्सवेऽनृतमुबाचे”ति ब्रवीति स्म तं
नासौ कैतवमूचिवान् कचिददो वाक्यं तदाकर्ण्यताम् ॥
“धर्मात् स्थातमे द्विजाधिपकुले जातोऽहमेषा च मे
माता पावनजन्मतामभिवहन् नन्वेष मे सोदरः ।
किञ्चाखण्डलसत्यमोदजनको भ्राता ममायं परो
नासत्योदितमत्र विद्धि सहजद्वन्द्वं मैतावपि ॥”

तद्दुस्त्वा रसिकामणीः स धरणीवृन्दारकग्रामणी-
नर्णीयस्तमरामणीयकमदाद् यस्मै मणीकद्वण्णम् ॥
थस्यावधिविमुक्तसूक्तलहरीपीयूषपारम्परी
स्वादस्वादमसीमसौख्यजलघौ खेलस्थमी केरलाः ॥
यत्सर्वस्वमुखस्थमङ्गलदलं भद्रोजियज्वा कुतो-
ऽप्याकर्णीह स केवलोऽज्वलमशाङ्गारम्भयुक्तं पुरा ।
श्रुत्वैवामुपदं तदुचरदलं सम्यक् तदूचेऽखिलं
यस्यात्यदसुतधातुकाव्यमवलोक्यासीद् दिव्यक्षुश्च यम् ॥

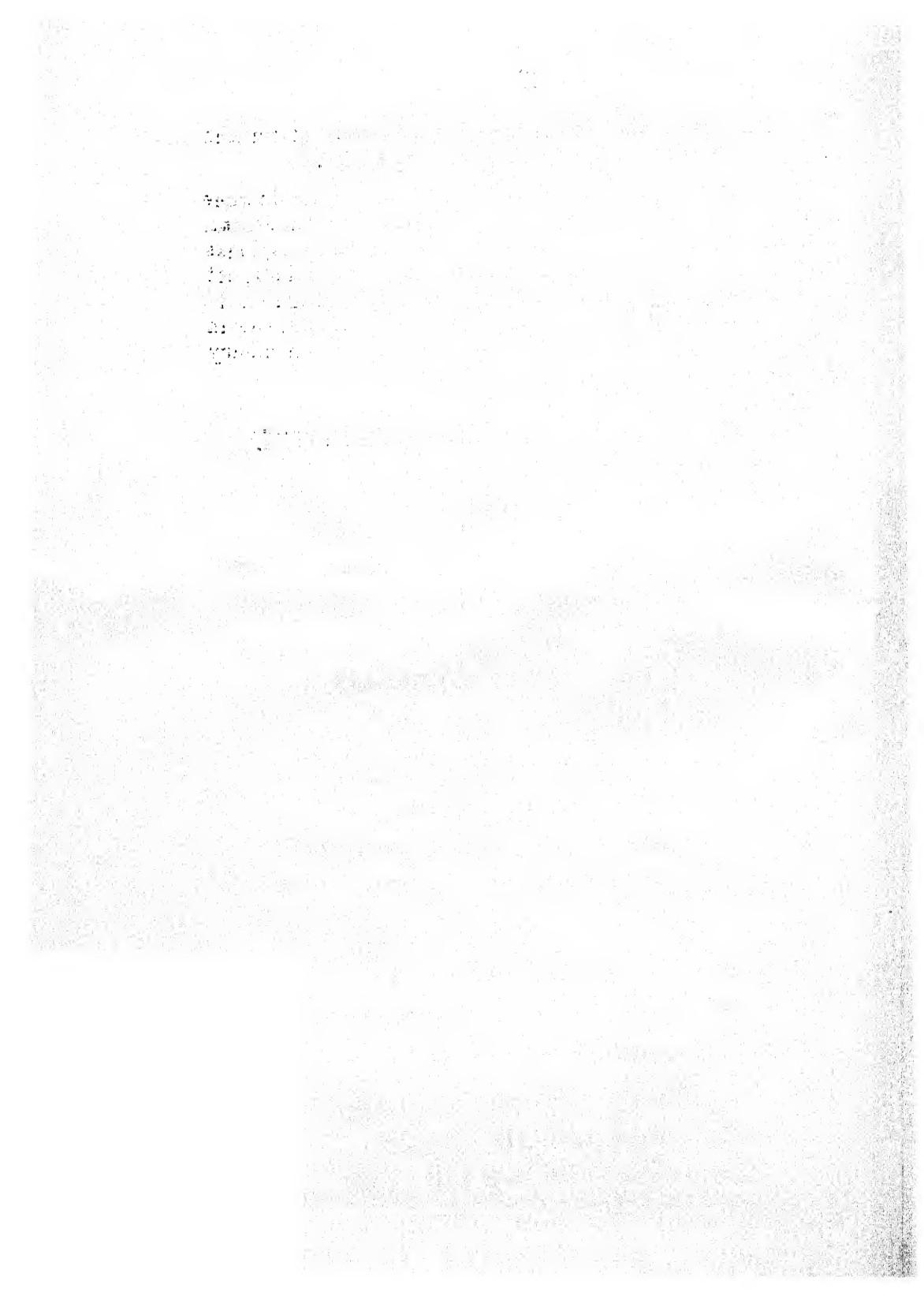
यद्वीक्षाकुतुकोत्तरङ्गहृदयो धीरस्ततः कौमुदी-
क्षारः केरलमण्डलं प्रति किळं प्रस्थाय मध्येपथम् ।
श्रुत्वा यस्य परासुतां निवृत्वै यद्वर्जितां तां दिशं
गत्वा किं क्रियतामिति प्रतिहतोस्ताहः स्वगेऽप्रति ॥
केळम्बे नयनग्रहाश्वगणिते शब्दागमप्रक्रिया-
सर्वस्वं स मनीषिणामचरमः वष्ट्या दिनैर्निर्भये ।
सूत्राङ्कैः सहितं कचित् कचिदपि स्पष्टीकृतं दिष्पणी-
स्तत् संशोध्य लिखामि साहसमिदं सन्तः सहन्ता मम ॥”

The reiteration of these facts here is superfluous inasmuch as they have gained wide currency and popularity.

The commentary, Sañcika, marks an innovation in the light of its aim at compendious explication of the text, evincing all peculiarities of etymological formation by copious but appropriate illustrations culled from the productions of eminent poets. I place this edition before the enlightened public with the ardent hope that I will be fortunate in bringing to light the remaining parts of the commentary as well.

Trivandrum, }
22-12-1113. }

K. SĀMBAŚIVĀŚASTRĪ,

श्री
अवतारिका ।

द्वितीयोऽयं भागः प्रक्रियासर्वस्वस्य व्याख्यया समेतम् । यद्यपि भूयांस उत्तरे भागः शिष्यन्ते, तथापि कथाचन व्याख्यया कृत्खण्डैकदेशमा- न्नव्यापिन्या समुपकान्तप्रसाधनं पूर्वभागमनु समवशिष्टोऽपि कृत्खण्डीयो भागः पूर्णीय इत्युपदेशकपरिषिद्धयानुरोधेन मया विरचितया सञ्चिकाख्यया व्याख्यया सहितोऽयं द्वितीयो भागस्तावदवधिकः सद्यः प्रसाद्य प्रकाशयते । वहोः कालादारभ्य क्रियमाणस्य चिरायान्वेषणश्रमस्य फलमिवोपाहरता देवेन समुपलभ्मिता कापि टिप्पणी चात्र समायोजिता भूषणायते । आकृत्या लघ्वी च वीर्यसारसम्पुटितेव मधुरा गुलिका सेयं महत उपकाराय जिज्ञासमानानां सम्पद्यते । अस्याथ टिप्पण्याः कर्तारः सुप्रसिद्धाः केरलकालिदासादिवहुचि- रुदाविभूषिताः । ८४४—१९१४ क्रिस्तुर्वर्षजीविनः केरलवर्मदेवाः । याद्व- चिठ्ठकमपि महदत्याहितं स्वविरचितया टिप्पण्या समायोजितस्य प्रक्रिया- सर्वस्वस्य स्वहस्तलिखितप्रसाधितस्य सर्वपेण प्रसन्नम् य महोन्नतमहामहिम- श्रीविशाखमहाराजस्य करुणया परिहृतवतामेषां चर्या स्फोरयति तावद्वैभ- वमस्य सर्वस्वस्य । अयं च तदात्वे तैः सन्निधापितः समर्पणश्लोकः ॥

“यस्योच्चैर्दययैव दुर्गतिमयस्तणों मयार्णोनिधि-

स्तर्ण पूर्णमनोरथेन च पुनर्लब्धा गतिः श्रायसी ।

तस्य श्रीकुलशेखरस्य विदुषां पत्युर्विशाखोशितु-

भेकत्या न्यस्तमिदं स्वहस्तलिखितं पादाङ्गयोः पुस्तकम् ॥”

श्रीमन्नारायणभड्पादमुनिप्रणीतस्य प्रक्रियासर्वस्वस्य महिमानम्- सीमानं गायन्तस्तस्य स्वकृतटिप्पणेन लेखनं श्लोकैरित्थं ते केरलवर्मदेवा उप- श्लोकयन्ति ॥

“भूखण्डे भृगुपुज्जवस्त्रुवभयापकान्तपाथोनिधौ

नावाक्षेत्रपवित्रितोपरिनवग्रामे निलायास्तटे ।

श्रीनारायणनड्डु इत्यभिहितः श्रीमातृदत्ताख्यया

विस्त्यातस्य विपश्चितोऽवनिसुरस्याभूदभिजः सुतः ॥

यः साक्षाद् भुजगेन्द्र एव भगवान् भूलोकम् कीर्तितो

वेत्ता शास्त्रचतुष्टयस्य कविलोकोचंसमुक्तामणिः ।

धातूदाहृतिकाव्यचम्पुपटलीनारायणीयाभिध-

श्रीमद्भागवतार्थसङ्घमयस्तोत्रादिकग्रन्थकृत् ॥

यः पृष्ठो गगनापगाधिपतिना श्रोदेवनारायण-

क्षोणीदेववरेण “धर्मतनयः कि सत्यवदोऽपि सन् ।

पाञ्चालीवरणोत्सवेऽन्तमुवाचे”ति ब्रवीति स्म तं

नासौ कैतवमूर्चिवान् कचिददो वाक्यं तदाकर्ण्यताम् ॥

“धर्मात् स्थाततमे द्विजाधिपकुले जातोऽहमेषा च मे

माता पावनजन्मतामभिवहन् नन्वेष मे सोदरः ।

किञ्चाखण्डलसत्प्रभोदजनको आता ममायं परो

नासत्योदितमन्त्र विद्धि सहजद्वन्द्वं ममैतावपि ॥”

तच्छ्रुत्वा रसिकाग्रणीः स धरणीवृन्दारकग्रामणी-

र्णणीयस्तमरामणीयकमदाद् यसै मणीकङ्कणम् ।

यस्यावद्यविमुक्तसूक्तलहरीपीथूषपारम्परी

स्वादंस्वादमसीमसौख्यजलधौ सेलन्त्यमी केरलाः ॥

यत्सर्वस्वमुखस्थमङ्गलदलं भट्टोजियज्वा कुतो-

प्याकर्ण्याह स केवलोज्ज्वलमशास्त्रारम्भयुक्तं पुरा ।

श्रुत्वैवानुपदं तदुचरदलं सम्यक् तदूचेऽखिलं

यस्यात्यद्भुतधातुकाव्यमबलोक्यासीद् दिव्यक्षुश्च यस् ॥

यद्गीक्षाकुतुकोत्तरङ्गहृदयो धीरस्ततः कौमुदी-

कारः केरलमण्डलं प्रति किल प्रस्थाय मध्येषथम् ।

श्रुत्वा यस्य परासुतां निवृत्ते यद्वर्जितां तां दिशं

गत्वा किं क्रियतामिति प्रतिहतोत्साहः स्वगेहं प्रति ॥

फोळम्बे नयनग्रहाव्यगणिते शब्दागमप्रक्रिया-

सर्वस्वं स भनीषिणामचरमः षष्ठ्या दिनैर्मिमेषे ।

सूत्राङ्कैः सहितं कचित् कचिदपि स्पष्टीकृतं टिप्पणैः

स्तत् संशोध्य लिखामि साहसमिदं सन्तः सहन्तां मम ॥”

एभिः पद्यैरेव चरितसुगन्धिभिः सर्वस्वकारस्य सर्वस्वस्य चानितरसाधारणः

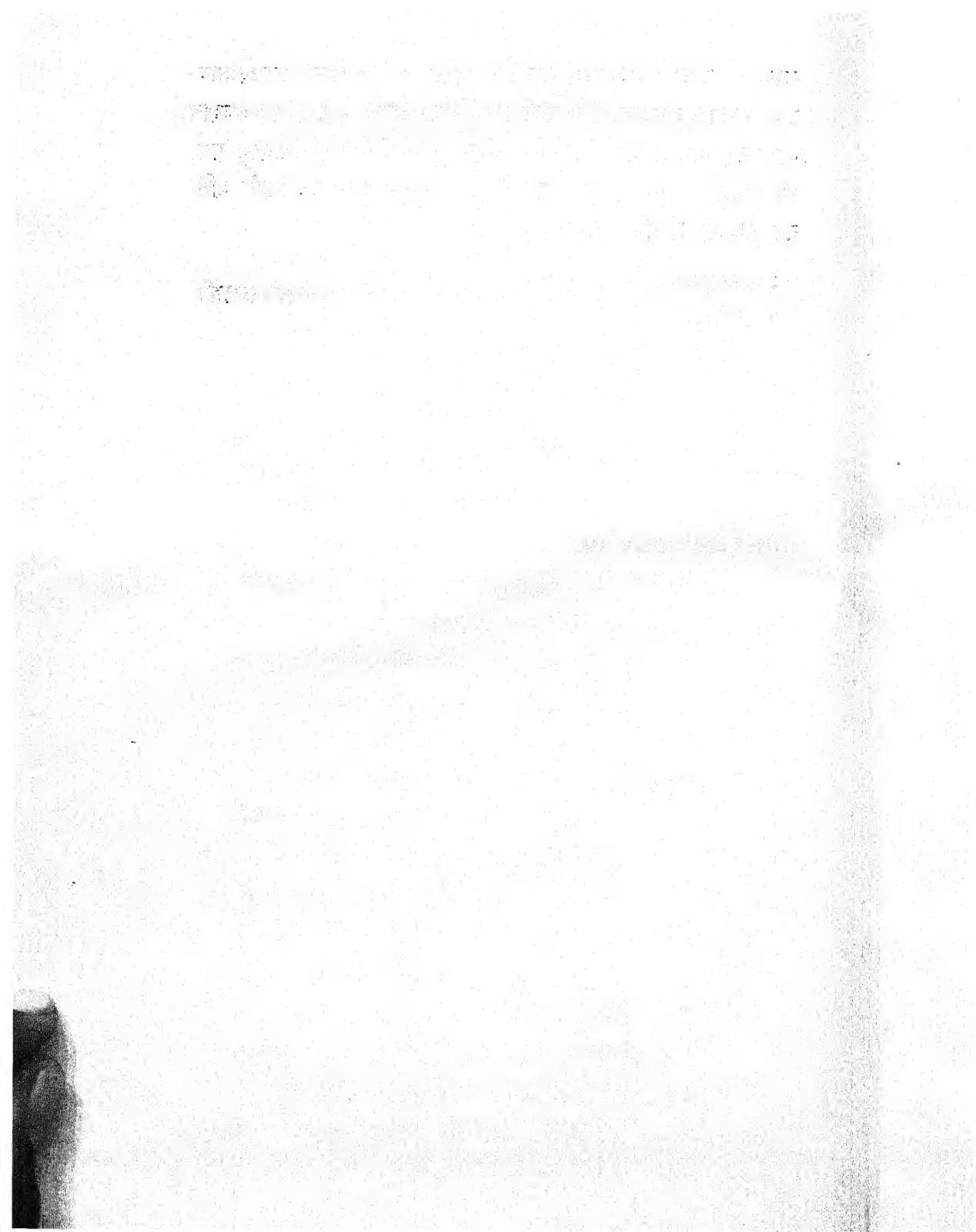
प्रथाविशेषः परिकीर्तिः । अन्यदन्यच्च भड्पादचरितं सर्वतः प्रसरद् न पुनः

३

पल्लव्यते । मदीया च व्याख्या नाम्ना सञ्चिका अपेक्षिताधिकविवरणक्षेशमद्-
दाना महाकवीनामुदाहरणैर्यावत्सम्भवं प्रक्रियामूषिकायां स्फुटिकृतस्य शब्दस्य
समुचितमुपयोगं प्रदर्शयन्ती कमपि नवीनं पन्थानमाश्रयति । दैवादस्य सर्व-
स्वस्योत्तरानपि भागन् प्रपूर्य प्रसाधनाय भवेयमहं कृतभागधेय इति प्रति-
यन् सद्योऽसुं द्वितीयं भागमवतारयामि ॥

अनन्तशयनम् , }
२२-१२-११३.

के. साम्बशिवशास्त्री.

विषयानुक्रमणी ।

विषयः		पृष्ठम्
कर्त्र्यकृत्य णिनिः	...	१-४
खश्	...	८
भूतेऽर्थे विष्	...	५, ६
कर्मणि इनिः	...	७
क्वनिष्	...	"
ङः	...	८
निष्ठा	...	९-१२
तत्कार्याणि	...	१३-४१
द्वनिष्	...	४२
अतृन्	...	",
वृत्सुः	...	४३-४९
कानच्	...	५०
वर्तमानेऽर्थे	शतृशानचौ	५१, ५२
भविष्यदर्थे	",	५३
वर्तमानेऽर्थे	शानन्	",
तच्छीलादिषु	चानश्	५४
अर्थविशेषे	शता	५४, ५५
तृन्	...	५६
इष्णुच्	...	५६
कस्तुः	...	"
क्तुः	...	५७
षिनुण्	...	५७-५९
वुञ्	...	५९
युच्	...	"
उक्तन्	....	६०
घाकन्	...	६१
हनिः	...	"

विषयः

पृष्ठम्.

आलुच्	...	६१
रुः	...	६२
क्मरच्	...	"
धुरच्	...	"
कुरच्	...	"
क्वरप्	...	६३
ऊकः	...	"
रः	...	६४
उः	...	"
नजिड्	...	६५
आरुः	...	६६
कु-क्लुकन्-कुकनः	...	"
वरच्	...	"
क्विप्	...	६७, ६८
डुः	...	६९
कर्मणि कारके ष्ट्रन्	...	"
करणे ,	...	७०
करणे इत्रः	...	७०, ७१
करणे कर्तरि च ,	...	७२
उणादीनियमाः	...	७२, ७३
भविष्यदर्थे तु मुन्णवुलौ	...	७४
तु मुन्णविषये कर्मणि अण्	...	७५
कालत्रयानियमेषु घञ्	...	७६-९१
तदपवादौ अजपौ	...	८३
अप्	...	९१-९६
करणे कः	...	९५
भावे अर्कर्तरि च कारके कित्रः	....	९६
अथुच्	...	९७

विषयः

पृष्ठम्.

नन्	...	९७
किः	..."	"
कर्मणुपपदेऽधिकरणे किः	..."	९८
कर्मव्यतिहारे णच्	..."	"
भावे इनुण्	..."	९९
भावे अर्कतरि च कारके स्थियां क्तिन्	..."	१००-१०२
क्यप्	..."	१०३
शः	..."	१०४
अः	....	१०५
अह्	..."	१०६, १०७
युच्	..."	१०८
एवुल्	..."	१०९
इन्	..."	११०
एवुच्	..."	१११
अनिः	..."	"
नपुंसके भावे ल्युट्	....	११२-११३
करणाधिकरणयोः घः	..."	११४
घापवादघञ्जन्ता:	....	११५
कृच्छ्राकृच्छ्रार्थयोः खल्	..."	११६, ११७
तदपवादो युच्	....	११८
आशिषि क्तिच्छ्कौ	..."	"
भावेऽर्थे कत्वा	..."	११९
पौर्वकालिकी ,,	..."	१२०
तस्यां कित्त्वव्यवस्था	..."	१२१
इङ्ग्ववस्था	..."	१२२, १२३
कत्वानिमित्तकं कार्यान्तरम्	..."	१२४
ल्यप्	..."	१२५

विषयः

पृष्ठम्.

तत्कार्याणि	...	१२९, १२७
अपूर्वकाले वत्वाबिधिः	....	१२८
णसुल्	....	१२९-१४५
खसुन्	....	१३१
अभविष्यदर्थस्तुसुन्	...	१४६-१४८

॥ श्रीः ॥

श्रीनारायणभद्रप्रणीतं
प्रक्रियासर्वस्वं
साम्बशिवशास्त्रिप्रणीतया
सञ्चिकाख्यया व्याख्यया।
समेतम् ।

(द्वितीयो भागः ।)

मनः (३. २. ८२)

सुवन्तपूर्वान्मन्यतेर्णिनिः स्यात् । कृष्णं शत्रुं मन्यत इति शत्रु-
मानी कृष्णस्य कंसः ॥

स्फुरतु पुरतोऽनवरतं शब्दाधिष्ठानमक्षरं ज्योतिः ।
यद्भूषणमणिकिरणः स्पष्टमभासिष्ट तन्महाभाष्यम् ॥ १ ॥
स्मरतु हृदयं मुरारेमणिकिङ्गिणिमञ्जुशिञ्जितानुगतम् ।
अनुगोपिकमनुगीतं मुरलीसरलानुनादमधुरतरम् ॥ २ ॥
श्रीव्याघ्रपुरामिजनं श्रीवश्चीन्द्राश्रैकजीवातुम् ।
श्रीकृष्णाख्यं पितरं वन्दे शब्दागमाब्धिनिष्णातम् ॥ ३ ॥
श्रीमद्रिशाखनृपते: श्रीकेरलवर्गणश्च पर्षपते: ।
करुणामसूरं साहं यत्पाण्डित्यप्रतिष्ठया सफलम् ॥ ४ ॥
तस्यात्मजोऽस्मि साम्बो विद्याधिगमाय पितरमनवसरे ।
स्वर्गतमनवाप्य बत श्रीनारायणकृपाबलादवृष्टम् ॥ ५ ॥

आत्ममाने खश्च (३. २. ८३)

आत्मविषये मननेऽर्थे मनः खश् णिनिश्च स्यात् । दिवादित्वा-
च्छयन् । मनु य अ, पररूपं मन्य, खित्वान्मुम् । आत्मानं बुधं म-
न्यत इति बुधमन्यः बुधमानी । ‘खित्यनव्ययस्य’ (६-३-६६) इति
ह्रस्वः । सुन्दरिमन्या खी । अव्ययस्य तु न ह्रस्वमूमौ । दोषामन्य-
महः ॥

पुरुकरुणावैभवतो नारायणगुरुवरात् पितुः शिष्यात् ।
पारम्पर्यावासः शाङ्की विद्यामिहास्मि जीवामि ॥ ६ ॥
उक्तमहामहिम्नः श्रीवज्चक्षोणिमद्य पालयतः ।
श्रीचित्रोदयनृपतेः कृपया परिपाल्य पौष्यमाणेऽस्मिन् ॥ ७ ॥
प्राचीनग्रन्थानां सुद्रापणकार्यधिष्ठयमाध्यक्ष्यम् ।
गमितेऽभ्यस्तगुणनिकासम्पादनधन्यतास्ति काप्यन्या ॥ ८ ॥
तत्त्वादशसन्दर्भे पाण्डितसदसा नियोजितः करवै ।
महश्रीनारायणसर्वस्वस्यैव सञ्चिकां काञ्चित् ॥ ९ ॥
या सा प्रकाशिकाख्या विद्वितिरविज्ञातकर्तृनामा ताम् ।
कृत्खण्डाशावधिकामनुगच्छन्यस्तु सञ्चिका पूर्णा ॥ १० ॥

मन्यतेरिति । उत्तरसूत्रे खशि श्यन्नन्तस्यैव विवक्षणाद् बहुलग्रहणा-
नुवृत्येह मन इति तानादिकस्य ग्रहणं निवार्यते । मनः सर्कर्मकतयोपपदं
सुबन्तं कर्मैव सम्भवि, प्रत्यासर्चेः । अतो विगृह्णाति—शत्रुं मन्यत इति । कृष्ण-
भक्तस्य कर्वयावत्सम्भवं सर्वमप्युदाहरणजातं तत्परतां नेतुमुत्साहेन कृष्णमिति ।
शत्रुमानी । बृत्या वस्तुतोऽशत्रावसाम्प्रतमिदं शत्रुत्वमननमिति ध्वन्यते ॥
आत्ममान इति । सूत्रे आत्मनो मान इत्यर्थे कर्मणि पष्ट्या समासेन आत्ममान
इति स्थितम् । प्रत्यर्थतयैव कर्तुः पृथगवस्थानादात्मग्रहणसामर्थ्याच्च आत्मन
इति कर्मणि पष्टी भ्रहीतव्या । तदाह — आत्मविषय इति । पूर्वोक्तरीत्या
श्यन्नन्तस्यैव मन इह विवक्षणाद् यक्ति श्यनि च ख्ये स्वरे वा विशेषाभावात्
'कर्मकर्तरि खश् चेति वक्तव्यम्' इति वर्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ख-
शिति । शित्वं विकरणार्थम् । आत्मानं बुधमिति । विशेषकथनस्यैव वृत्ति-
विषयत्वमिति आवत् । अत्रायं विवेको णिनिश्चशोः — आत्ममान एव खश्,
णिनिस्मयोः । अनेन बुधमानी कृष्णस्य विदुरः इत्याद्यपि विवरणं सम्भवि ।

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च (६. ३. ६८)

आमिति द्विरावर्त्यः । इजन्तस्यैकाचः खिदन्ते परंपदेऽम् स्यात् ।
स चाम्प्रत्ययवत् स्यात् । द्वितीयैकवचनस्यामः कार्याण्यत्र स्युरि-
त्यर्थः । योशब्दे,

औतोऽमशसोः (६. १. ९३)

आ ओत इति च्छेदः । ओदन्तादभि शसि च परे पूर्वपरयोः
सहात्वं स्यात् । द्यामन्या भूमिः । श्रियंपन्येत्यादि ।

क्लीबे त्यत्रान्यलिङ्गोऽपि क्लीबं स्यादिति भाष्यकृत् ।

तेन क्लीबोदितो हृस्वोऽप्यमोऽम्प्रत्ययवच्चतः ॥

स्वमोरित्यादिना लुक् च श्रियमन्यं वनिताकुलम् ।

इति त्रैकाल्यतुल्यानामुद्घासोऽयं कुतां कुतः ॥

अन्नोदाहरणानि —

“रामसुचौरुपालब्ध शूरमानी कपिमिमुः ।

ब्रणवेदनया ग्लायन् साधुम्मन्यमसाधुवत् ॥”

इति भट्टः ।

“भव्यमानी सुभव्योऽपि परेषामेव यज्ज्वनः ।

शूरमान्याद्यमान्यार्थम्मन्यो वा जातु न त्वमृत् ॥”

इति सुभद्राहरणकर्ता नारायणः ॥ द्विरावर्त्य इति । तन्त्रेण निर्देशादिति शेषः ।
अम्प्रत्ययवादिति । अतिदेशे प्रयोजनमात्वपूर्वसवर्णगुणेयडुवडादेशाः ।
आत्वे—गाम्मन्यः । पूर्वसवर्णे — स्त्रीमन्यः । गुणे — नरमन्यः । इयडुवडोः—
श्रियमन्यः, भुवमन्यः । द्वितीयैकवचनस्याम इति । सुबन्तप्रकृत्यर्थस्य
कर्मत्वमर्थोपाधिः । ‘औतोऽशसोरि’त्यत्र शस्साहचर्यं शब्दोपाधिश्च निमित्तमिह
वक्तव्यम् ॥ आमि शसि चेति । द्वाविमौ ‘वा सुप्यापिशलेरि’त्यतः सुपीत्यनु-
वृत्ते: साहचर्याच्च द्वितीयाविभक्तिप्रत्ययौ । अतो न नपुसकप्रथमामस्तद्वित-
शसश्च ग्रहणम् । अन्यलिङ्गोऽपि क्लीबं स्यादेतीति । यथा प्रष्ठादयः
परित्यक्तस्वलिङ्गः पुंयोगात् लिखियां वर्तन्ते प्रष्ठी गणिकेत्यादि, तथेह श्रीशब्दः
परित्यक्तस्वलिङ्गः क्लीबः सन् कुले वर्तत इति भावः । श्रियमन्यमिति । इदा-

भूते (३. २. ८४)

इतः परं लटः प्राग् भूतेऽये प्रत्ययाः ॥

करणे यजः (३. २. ८५)

करणपूर्वादृ यजेर्भूतेऽये णिनिः स्यात् । अग्निष्टोमेनेष्टवानग्नि-
ष्टोमयाजी ॥

कर्मणि हनः (३. २. ८६)

कर्मपूर्वाद्वनेर्भूते णिनिः स्यात् । कुत्सिते चेति वाच्यम् । गो-
धाती । मातृधाती ॥

न्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तौ 'स्वमेर' ति लगभावात् श्रियम्भन्यमिति केचित् । परन्तप
इत्यादावनुस्वारसिद्धये उत्तरपदाधिकारे न्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिमभ्युपयतां
लुक्यपृत्या श्रिमन्यमिति च न्यायम् । अत्र शब्दरत्नकारः अन्तरङ्गपरिभाषाया
उत्तरपदाधिकारे प्रवृत्यभावनिरूपणपरं भाष्यं पूर्वपक्षिण इत्यभ्युपेत्य श्रियम्भन्य-
मिति ख्येमति कुरुते । त्रैकाल्यतुल्यानां सार्वकालिकानामित्यर्थः । तेन कवित्
कालसम्बन्धविहरेऽपि केवलताच्छीलिकादौ न हानिः ॥ भूत इति । अधि-
कारोऽयं 'वर्तमाने लड्डि' त्येतदनभिव्याप्य । अत एवाह — लटः प्रागिति ।
प्रसिद्धेर्भूत इह काले विवक्षितः । तस्य चाधिक्रियमाणेन धातोरित्यनेन क्रि-
याद्वारा सम्बन्धः । धातुवाच्यायां क्रियायां भूतायां वक्ष्यमाणाः प्रत्यया भव-
न्तीति यावत् । भूत इति किम् । कुमारधाती, शीर्षधाती, आखुहा बिडाल
इत्यादयो भविष्यद्वर्तमानयोरिव भूतेऽपि प्रसजेयुः ॥ करणपूर्वादिति । करणे
उपपदे इति यावत् । णिनिरिति । 'सुप्यजातौ' इति णिनिः । प्रकृतत्वादनु-
वृत्तिभ्याप्त्या च णिनिरेवे ह सम्बद्यते । 'आत्ममाने खश् च' ति खश् तु णिनि-
समुच्चायकः कश्चिद् विशेषविधिः । सल्येवं स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् खश् निवृत्यै
न प्रयतितव्यम् । अग्निष्टोमेनेष्टवानिति । इदं णिन्यन्तस्य वृत्तस्यार्थावबोधकं
विग्रहवाक्यम् । अग्निष्टोमयाजीति । फलभावनायामग्निष्टोमस्य करणत्वम् ।
एवं सोमयाजीत्यपि । किन्तु तत्र सोमस्य लताविशेषरूपसाधनत्वात् करणत्वं
विशेषः । तथाचोदाहरणानि — "मृषासि त्वं हविर्याजी" इति भद्रिः ।
"दूनोऽग्निष्टोमयाजी स" इति सुभद्राहरणकर्ता नारायणः । "अश्वमेधयाजिनो-
ऽश्वंस्वय्यप्रसन्ने कुतो जनाः" इति रावणार्जुनीयम् ॥ वाच्यमिति । शब्द-

ब्रह्मभू॒णवृत्ते॑पु किप् (३. २. ८७)

ए॒प॒पदेषु हन्ते॑ र्भूते॑ कि॒वेव । अ॒त्रैवकारश्चतुर्धा॑ योज्यः । ब्रह्माणं
हत्वान् ब्रह्महा॑ इत्यादि॑ । कंसहेत्यादौ तु भूतकालाविवक्षया ‘किप्
च’ (३-२-७६) इति॑ किप् ॥

शक्त्यैव गोधातीत्यादेः कुत्सनद्योतनादिदं फलितार्थकथनम् । अतोऽकुत्सिते
चोरं हत्वानित्यादावस्थ न प्रवृत्तिः । तथाच प्रयोगः — “अन्यव्यासकृ-
धातित्वादू” इति॑ भट्टः । “न साधुधाती गोधाती” इति॑ सुभद्राहरणम् ।
“मातृधातिनोऽपि चाशुद्धि॑ नैवागतास्त्वामुपगताः” इति॑ रावणार्जुनीये ॥
चतुर्धा॑ योज्य इति॑ । ‘किप् चे’ति॑ सर्वधातुरुभ्यो विहितकिपैव निर्वाहे
सूत्रमिदं चतुर्धा॑ नियमार्थमित्यभिसन्धिः । चतुर्धा॑ योजनं च सर्वस्वकारवाक्य
एव सुकरम् । यथा — ए॒प॒पदेष्वेव, हन्ते॑रेव, भूत एव, कि॒वेवेति॑ । अत्र
व्यावर्त्यानि — पुरुषं हत्वान्, ब्रह्माधीत्वान्, ब्रह्माणं हन्ति॑ हनिष्यति॑ वा ।
चतुर्धा॑ नियमयोजनं वृत्तिकारमतेन । भाष्ये तु — ‘ब्रह्मादिष्वेव हन्ते॑र्भूते॑
कि॒व् भवति॑ । कि॒वेव हन्ते॑र्भूते॑ ब्रह्मादिष्विति॑ धातुनियमः कालनियमश्चाहतः
न तृतीयो न वा चतुर्थः उपपदस्य वा प्रत्ययस्य वा । तथाचौक्तमुपाध्याय-
पादैः शेखरे — “श्रुत्युपस्थितोपपदप्रत्यययोरुपरोधापेक्षया प्रकरणलक्षणजघ-
न्यप्रमाणोपस्थितधातुकालयोरेवोपरोधो न्यायः” इति॑ । तेन ब्रह्माणं हन्ति॑,
हनिष्यति॑ वेत्यर्थे ‘किप् चे’ति॑ कि॒व् भवत्येवेति॑ तत्त्वम् । अत्र चोदाहरणा-
नि — “ब्रह्मनां पापसम्मितः” इति॑ भट्टः ।

“ब्रह्महा॑ श्रूणहापि वा ।

राष्ट्रे॑ युधिष्ठिरस्यास्मिन् वार्त्त्वं इव दृश्यते ॥”

इति॑ सुभद्राहरणे ।

“त्वां ब्रह्मभू॒णहनावुपेतौ॑ मध्ये भवेतां॑ प्रणिपत्य पूतौ॑ ।

तथाश्चमेधेन विशुद्धदेहः स वृत्वहासीद् दिवि॑ देवराजः ॥”

इति॑ रावणार्जुनीयम् । कंसहेति॑ । गृहीतेषुपपदेष्वनन्तर्भावादू भगवति॑
श्रीकृष्णे कंसहेति॑ प्रयोगस्य कवितात्पर्यविषयत्वाच्चायं विचारः । शब्द-
स्वाभाव्यात् कंसं हत्वति॑ भगवति॑ स्थितस्यास्य शब्दस्य ‘किप् चे’त्यनेन
किपमानेतुं भूतकाले न विवक्षितः । तदिदं ‘बहुलं छन्दसी’त्युत्तरसूत्र-

सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः (३. २. ८९)

तुक् । शोभनं छतवान् सुकृदित्यादि ॥

सोमे सुजः (३. २. ९०)

सोमं सुतवान् सोमसुत ॥

अग्नौ चेः (३. २. ९१)

अग्निचित् ॥

कर्मण्यग्न्याख्यायाम् (३. २. ९२)

अग्निचयननाम्नि चेः कर्मार्थं क्रिप् स्यात् । इयेन इव चीयतं
इति इयेनचित् । कङ्कचित् ॥

स्थस्य वहुलग्रहणस्येहापकर्षणात्, कंसस्य गृहीतानन्तर्भावेऽपि भूतकाल-
मविवक्षित्वापि सुयोजम् । ब्रह्मादिप्वेव भूत एवेति नियमादिशान्येषुपदेषु
भूतभिन्नेऽपि सामान्यप्राप्तस्य क्रिपोऽबाधादपि कंसहादिर्वर्तमानभविष्यतोः
सिध्यति । आदिपदेन ‘अरिहयोगविचक्षणं’ इत्यादिघटकारिहादयः सङ्ग्राहाः ॥
सुकर्मेति । ‘त्रिविधश्चात्र नियम इव्यत’ इति काशिका । स च धातुनियम-
वर्जसुपपदकालप्रत्ययेषु भवति । धातुनियमाभावाद् अन्यत्राप्युपदे ‘क्रिप् चेत्’ ति
सम्भवति । तेन भाष्यकृत्, शास्त्रकृत्, सूत्रकृत्, वार्तिककृदित्यादि सिध्यति ।
कालनियमात् कर्म कृतवानित्यत्राणा कर्मकार इति न । उपपदनियमान्मन्त्र-
मधीतवान् मन्त्राख्याय इत्यणेव । प्रत्ययनियमान्मन्त्रं करिष्यति करोति वेति
विवक्षायामणेव । तुगिति । ‘हस्वस्य पिति कृति तुगि’त्यादिः । सुकृदित्या-
दीति । आदिना कर्मकृत्, पापकृत्, पुण्यकृद् इत्युदाहरणानि ग्राहाणि ।

“पापकृत् सुकृतां मध्ये राज्ञः पुण्यकृतः सुतः ।”

इति भट्टः ।

“पुरोहितैरमात्यैश्च मन्त्रकृद्विरूपासितः ।”

इति नारायणः ॥ कर्मणीति । आख्याग्रहणं रूढिबोधनाय । इयेन इव चितः
इयेनचित् इति कौमुदी । भूत इत्याधिकारात् चीयत इति लट् तु सामान्य-
ग्रहणात् । इयेनचिदिति समुदायेनाग्न्याधारस्थलविशेष इष्टकाचय उच्यते । एवं
कङ्कचित् ।

कर्मणीनि विक्रियः (३. २. ९३)

कर्मपूर्वाद् विक्रीजि इनिः स्यात् । मांसविक्रयी । कुत्सित एवां-
यम् । धान्यविक्रायोऽन्यः ॥

दृशेः क्वनिप् (३. २. ९४)

कर्मपूर्वादेव । हरिं दृष्टवान् हरिदृशा ॥

राजनि युधिकृञ्जः (३. २. ९५)

युधेर्णर्थवृत्तेरेव । साहाय्याद् वैरकरणाद् या स्वीयमन्यं वा
नृपं योधितवान् राजयुधा मन्त्री । प्रागसत्कल्पं स्वशक्त्या नृपं कृत-
वान् राजकृत्वा ॥

सहे च (३. २. ९६)

युधिकृञ्जः क्वनिप् । सहयुधा सहकृत्वा ॥

“भान्ति सोमसुतामभिचितां श्येनचिदादिभिः ।

अभिभिर्भूमयोऽद्यत्वे रचितैः कुशलैर्द्विजैः ॥”

इति सुभद्राहरणम् ॥ कुत्सित एवायमिति । ‘कर्मणि कुत्सिते’ इति भाष्यादिति
शेषः । शास्त्रनिषिद्धानां सोमघृतरसादीनां विक्रियः कुत्सनावह इति तत्र
भवति । सोमविक्रयी रसविक्रयीत्यादीन्यूद्घानि । धान्येति । अत्र कुत्साविर-
हान्नेनिः, किन्त्वणेव । अन्यः अकुत्सितः ।

“घृतविक्रियां विरौस्तैलविक्रियामपि ।

अन्येषामपि दण्ड्यानां नृपः कोशान् विर्बध्येत् ॥”

अत्र दण्ड्यानामिति विशेषणात् कुत्सा घोतिता ॥ हरिं दृष्टवानिति ।
एवं पारं दृष्टवान् पारदृश्येत्यादि । भूत इत्याधिकाराद् दृष्टवानिति वि-
ग्रहः । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त’ इति क्वनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तर-
निवृत्त्यर्थमिति काशिका । अनेन कालान्तरे अन्येभ्य इति भवत्येव । अतः
“विश्वदृश्वनयना वयमेवे”ति श्रीहर्षप्रयोगे विश्वं पश्यन्ति विश्वदृश्वानीति
विग्रहो नायुक्तः । पारदर्शात्यादयः प्रयोगा अत एव साधवो बोध्याः ॥
पूर्यथवृत्तेरेवेति । शुद्धस्याकर्मकतया कर्मोपदमसम्भवीति पूर्यथवृत्तिरिप्यते ।
पूर्यथे सकर्मकत्वात् तत्सम्भवः । स्वशक्त्या नृपं कृतवानिति । करोति-
रुत्पादनार्थः समभिन्याहृत एवमर्थविवरणानुकूलः । तावश्च राजकृत्वा

सप्तम्यां जनेऽर्द्धः (३. २. ९७)

डित्त्वात् टिलोपः । सिन्धौ जातः सिन्धुजः ॥

पञ्चम्यामजातौ (३. २. ९८)

अजातिवाचिनि पञ्चम्यन्ते पूर्वे जनेऽर्द्धः । ज्ञानजः । विष्णुजः ।
जातौ त्वश्चाज्ञातः ॥

उपसर्गे च संज्ञायाम् (३. २. ९९)

ग्रादिपूर्वाज्जनेन्नाम्नि डः स्यात् । प्रजा ॥

अनौ कर्मणि (३. २. १००)

कर्मणि पूर्वेऽनुजनेऽर्द्धः स्यात् । राममनुजातो रामानुजः ॥

अन्येष्वपि हृश्यते (३. २. १०१)

उक्तादन्यवापि डो हृश्यते । अजः । द्विजः । जातावपि ब्रा-
ह्णजः । क्षत्रियजः । अभिजाः परिजा वृक्षा इत्यनाम्न्यपि । अ-
नुज इत्यनुपपदेऽपि । क्वचिद्भात्वन्तरेऽपि । भातीति भम् । वारि
चरतीति वाचो हंस इत्यादि च भोजेन निपातितम् । क्वचिदकर्त-
र्यपि । परितः खाता परिखेति खनेः कर्मणि इति ॥

चाणक्यादिः सुप्रसिद्धः ॥ सहे चेति । सहस्यासत्त्ववाचितया तेनोपपदं कर्मणा
विशेष्यते । मृत इत्येव । सह योधितवान् कृतवांश सहयुध्वा, सहकृत्वा । यु-
ध्यन् कुर्वन्न सहयोधी सहकारी च बोध्यः ॥ डित्त्वादिति । डित्त्वसामर्थ्याद-
भस्यापीत्याशयः । सिन्धुजः अथः । सिन्धुजा लक्ष्मीः ॥ अश्वाज्जात
इति । जातिवाचकत्वादुपपदत्वमसम्भवि प्रत्ययोत्पत्तिं विहन्तीति वाक्यमेवोदा-
हरति ॥ राममनुजात इति । इह रामस्य कर्मत्वमनुद्योत्यानुरुद्यतिनिरूपितं
बोध्यम् । रामानुजः कृष्णः ॥ अजः, द्विजः इति । न जायत इत्यजः । द्वि-
जातो द्विजः । असप्तम्यामप्यमूलेऽपि डो भवतीत्याशयः । जातावपीति ।
पञ्चम्यामजातावित्यसिद्धेः । अन्येभ्योऽपि हृश्यत इति वार्तिकं मनसिकृत्योदा-
हरति—ब्राह्मण इत्यादि । अनाम्न्यपीति । ‘उपसर्गे च संज्ञायामि’त्यसिद्धेः ।
अनुपपदेऽपीति । ‘अनौ कर्मणी’ति कर्मोपपदस्थल एव सम्बवात् । वार्च
इति । टिलोपेनारोऽपहारात् । कर्मणीति । वस्तुतस्तु सर्वोपाधिव्यभिचारार्थेना-

निष्ठा (३. २. १०२)

सर्वधातोभूतेऽर्थे निष्ठा स्यात् ॥

कृत्कवत् निष्ठा (१. १. २६)

एतौ निष्ठाख्यौ स्तः । तत्र कृवतुः कर्तरि । उकावितौ । कि-
च्चादगुणः । कृतवान् । कृस्तु 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' (३-४-७०)
इति भावकर्मणोरेव । कृतः कटः । अकर्मकेभ्यो भावे । भूतमनेन ।
'आदिकर्मणि निष्ठा वाच्या' (वा० ३-२-१०२) । आरम्भश्चासौ । तद्-
घोतनाय क्वचित् प्रशब्दः । प्रभृत्कवान् । भोजनमारब्धवानित्यर्थः ॥

आदिकर्मणि कृः कर्तरि च (३. ४. ७१)

आरम्भार्थे कृस्तु कर्तरि भावकर्मणोश्च स्यात् ।

प्रभृतो गोरसं कृष्णः प्रभृत्कर्तौऽनेन गोरसः ।

प्रक्रीडितो वने शैरिः प्रक्रीडितमिहामुना ॥

गत्यर्थाकर्मकश्लिष्टशीङ्गस्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च

(३. ४. ७२)

पिशब्देन सर्वमिदं सिद्धमित्याशयः । भोजेन वार्चादीनां निपातनं च त-
सिद्धस्यैव कश्चिद् भज्जन्तरानुवादः ॥ निष्ठाख्याविति । विहितयो-
रास्त्वा, आस्त्वातयोर्विधानमित्यन्योन्याश्रयदोषो भाविसंज्ञाविज्ञानात् परिह-
र्तव्यः । 'स भूते भवति यस्योत्पत्तस्य निष्ठेति संज्ञा भवती'ति वृत्तिः । कृ-
वतुः कर्तरीति । 'कर्तरि कृदि'त्यादिः । आरम्भ इति । आदिशब्दार्थः ।
क्वचित् प्रशब्द इति । 'प्रोपाभ्यां समर्थभ्याम्' इति सूत्रे प्रशब्दस्यारम्भ-
र्थकत्वमार्चार्यस्याभिमतम् । यस्मादुपेन तु उत्पार्थता । तत्रैव सूत्रे 'यथानये-
स्तु उत्पार्थता आदिकर्मणी'ति वृत्तिः । 'प्रोपाभ्यां प्रारम्भ इत्येव तु उत्पार्मी'ति
व्यास्त्वातारः ॥ प्रभृत्कवान् । सकर्मकस्य कर्तरि कर्मणि च
पूर्वार्थेन, अकर्मकस्य कर्तरि भावे चोत्तरार्थेन चोदाहरणसङ्घटः । गोरसं
कृष्ण इति । प्रभृत्कवान् । कर्तुरभिवानाम्

१. ख्यो । त', २. 'कृस्तेन' ख. पाठः.

एभ्यः क्तः कर्तरि स्याद् यथार्हं भावकर्मणोश्च । शीङ्गादेरक-
मैकत्वेन सिद्धावप्युपसर्गवशात् सकर्मकत्वे सिद्ध्यर्थमुक्तिः ।

गोपीं गतश्च मुदितस्तामांश्छष्टस्तदङ्गमधिशयितः ।
काननमधिष्ठितोऽसौ निकुञ्जमध्यासितोऽच्युतो रेमे ॥
अनूषितोऽसौ दुर्धाविधमनुजातश्च वासवम् ।
आरुदो गरुडं विष्णुरनुजीर्णोऽयमिन्दिराम् ॥

तामनुप्राप्तैतावन्तं कालं स्थित इत्यर्थः । ‘चकाराद् व्यवसित-
प्रतिपन्नादिष्वपि कर्तरि क्त’ इति वामनः । एवं कृष्णं नतोऽस्मी-
त्यादि । भजेश्च भोजः । देहं विभक्तो हरः । भावकर्मणोस्तु कृष्णेन
गता गोपी । मुदितमनेन । आश्लिष्टा सा इत्यादि ॥

क्तोऽधिकरणे च ध्रौद्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः (३. ४. ७६)

ध्रौद्यार्थाः अकर्मकाः । तेभ्यो गतिभूत्यर्थेभ्यश्चाधिकरणे क्तः
स्यात् । चकाराद् यथाप्राप्तं च ।

यथाक्रमं द्वितीया प्रथमा च कृता ॥ क्तः कर्तरि स्यादिति । आदिकर्मणीति
सूत्रात् क्तः कर्तरीति चानुवर्तते । भावकर्मणोश्चेति । चकाराद् यथाप्राप्तं
चेत्यर्थेन भावकर्मणोरपि यथायथं क्तः । अत्रोभयेषां धातूनां क्तः कर्तरि विधीयते
पठितानां केषाज्जित् सकर्मकाणां समेषामकर्मकाणां च । तत्र शुद्धा इव गत्यर्थाः
सोपसर्गाः श्लिष्टादयः सकर्मकाः इति तेषां कृते पृथग्ग्रहणमित्याह — शीङ्गा-
देरिति । तत्र गत्यादयः प्रकृत्योभयधर्माणः । यथा गतः कृष्णः, मधुरां गतः
कृष्ण इत्यादि । नैवं भुजिभज्यादिः । तस्माद् वामनमतमवलम्ब्य समाधान-
मुपक्रमते — चकारादित्यादिना । प्रतिपद्यतिनमत्यादीनां सकर्मकत्वादपासौ
चिन्तनमिदम् । काशिकाकारस्तु — ‘चकाराद् यथाप्राप्तं च भावकर्मणोरि’ति
भावकर्मणोः क्तसङ्ग्रहणमेव चकारफलं पश्यति । उदाहरति च गतो ग्रामं
देवदरुः, गतो ग्रामो देवदरेन, गतं देवदरेन । ग्लानो भवान्, ग्लानं भव-
तेत्यादि । कृष्णेन गता गोपीति । भावकर्मणोरित्युपक्रमेऽपि मुदितमनेनेति
भावोदाहरणमर्थतोऽपि सम्पन्नं द्योतयन् कृष्णेन गतेति कर्तर्युदाहरणमादितः ।
आश्लिष्टा सा इति च मोदनफलत्वादाशेषस्य समुचितमनन्तरमुदाहरणं कर्मणि ॥
ध्रौद्यार्थाः अकर्मकाः इति । इदं स्वनिकायप्रसिद्धया । ध्रौद्यं स्थैर्यम् ।

कृष्णस्य क्रीडितां भूर्मि वृत्तं च शयितं स्थलम् ।

यातानप्यशितान् देशान् मृगयन्ते स्म गोपिकाः ॥

भुक्ताः पीता अतिथय इत्यादौ तु कर्माविवक्षयाकर्मकत्वात् कर्तरि क्त हति सुभद्राहरणे ॥

नपुंसके भावे क्तः (३. ३. ११४)

लकारवत् साध्यभावे क्तः पूर्वोक्तो ह्यकर्मकात् ।

ल्युडादिवत् सिद्धभावे सर्वेभ्यः क्तोऽयमुच्यते ॥

यातं वीक्षितम् ॥

इदमुपलक्षणमकर्मकक्रियात्मककर्तृमात्रविश्रान्तव्यापारसामान्यस्य । अत आस्ते, तिष्ठति, वर्तते, शेत इत्यादयोऽकर्मका गृह्णन्ते ब्रौब्यार्थतयेति सूक्ष्मम् । यथाग्रामं चेति । ब्रौब्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्म-भावाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेष्विवेकः । चकारात् सकर्मकस्यापि प्रत्यवसानार्थस्य कर्तरि क्तं स्वीकृत्य, आशित ओदनं देवदत्त इत्यादिप्रयोग आद्युदातत्वसाधनायाज्ञीक्रियते भाष्यप्रामाण्यात् । उदाहियते च काशिकायां भुक्त ओदनं देवदत्त हति च कर्तरि । कृष्णस्येति । पूर्वार्धेन ब्रौब्यार्थीनामुत्तरार्धेन यथाक्रमं गत्यर्थप्रत्यवसानार्थयोश्चोदाहरणानि ।

‘रामस्य शयितं भुक्तं जल्पितं हसितं स्थितम् ।

प्रकान्तं च मुहुः पृष्ठवा हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥’

इति भट्टः । भुक्ताः पीता इति । काशिकायां मत्वर्थीयेनाकारेणोपपतिरुक्ता । भुक्तमेषामस्ति, पीतमेषामस्तीति । भाष्यकारास्तु — “कथं तर्हि कर्तृत्वं गम्यते । अकारो मत्वर्थीयः । विभक्तमेषामस्तीति विभक्ताः । पीतमेषामस्तीति पीताः । अथवा उत्तरपदलेषोऽत्र द्रष्टव्यः । विभक्तधनाः विभक्ताः । पीतो-दक्षाः पीताः” इति वदन्ति । भोजश्च ‘त्यर्थाकर्मकपिवतिसुजिभ्योऽधिकरणे च’ इति स्वतन्त्रेण सूत्रेण भुक्ताः पीता इति कर्तर्यापि क्तमनुशास्ति । सत्येव तृतीयेयं गतिः कर्माविवक्षया कर्तरि क्त इति । सर्वेषां ‘पीतप्रतिबद्धवत्सामि’ति कालिदासप्रयोगः सङ्गतः ॥ नपुंसक इति । इदं भावस्य सिद्धत्वद्योतनायापि ।

अतिः कः (३. २. १८७)

शीद्धयो धातुभ्यो वर्तमान एव कतः स्यात् । ‘अभी भये’ ।
भीतः ॥

मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च (३. २. १८८)

इच्छाज्ञानपूजार्थेभ्यश्च वर्तमान एव कतः स्यात् । इष्टोऽयम् ।
इध्यमाण इत्यर्थः । एवमभिलपितः । ज्ञातः । पूजितः । चकारादन्ये-
भ्योऽपि ।

द्विविधो हि कृदभिहितो भावः साध्यः सिद्धश्च । आदे लिङ्गसङ्ख्याद्यनन्वयः
लकारवाच्य इव । तत्र च विधीयतेऽकर्मकात् कः । कृष्णेन कीडितमित्या-
द्युदाहरणम् । इह च हश्यमाने नपुंसकैकवचने परिनिष्ठितत्वसम्पादनमात्रोप्र-
ग्रेगिनी न स्वभाविकीं साध्यातां भावस्यालं विहन्तुम् । ‘अपदं न प्रयुज्जितेऽति
स्मृत्यानन्वितार्थकलिङ्गविभाक्तिवचनापेक्षयानुबादकनपुंसकप्रथमैकवचनस्य न्या-
यत्वाच्च तथा प्रयोगः । ‘कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते’ इत्यमियुक्त-
वचनं प्रकाशनमित्यादिल्युदाधन्ते सफलम् । इह च नपुंसकप्रथमैकवचन-
दर्शनादौपचारिकं वा नेयम् । अथवा ‘द्रव्यवत् प्रकाशते’ इति वत्करणव्यावर्त्य
वा भवतु । द्वितीये च लिङ्गसङ्ख्याकारकाद्यन्वयो द्रव्यगुणयोरिव । सिद्धत्वात् ।
तत्र च कः सकर्मकार्कर्मकसाधारणेन सर्वेभ्योऽप्यनेन विधीयते । तदाह—
लकारवदित्यादिना । कालसामान्येऽयं कः । स्तिगं वीक्षितं, यातं यच्चेति
कालिदासः । वीक्षणं, यानमित्यर्थः ॥ वर्तमान एवेति । ‘वर्तमाने लडि’त्यतो
वर्तमान इति वर्तते । विशिष्य विधानाद् नियमाभिमानः । काशिकाकारो
वर्तमानेऽप्यसे विधीयत इत्याह । तेन भीतं वृष्टमिति कर्तरि भावे भूतेऽपि
सम्भवि ॥ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । मतिरिच्छा । बुद्धिर्ज्ञानम् । तदाह—
इच्छाज्ञानेति । वर्तमान एवेति । अत्रापि प्रत्ययनियमोऽभिमतः । अत्र
सत्रे कैयटस्तु—ज्ञातमिति भूतेऽपि भवतीति वदन् भूते कर्तरि कर्मणि भावे
च यथाशासमपि क्तमिच्छति । तेनेत्यधिकारात् तृतीयान्तादुपज्ञातेऽर्थेऽण-
प्रत्ययविधानात् । वर्तमाने हि ‘कस्य च वर्तमाने’ इति षष्ठ्या भाव्यमिति
मुनिवचनं च प्रमाणसुपन्यास्थत् । चकारादन्येभ्योऽपीति । नियमाभिमानात्
प्रकृतिसमुच्चये दृष्टिः । वृत्तौ तु अनुक्तसमुच्चयार्थकार इत्येव स्थितम् । तेन

शयितस्तिनग्धसक्तकलभिलभूतासिताः ।
 सहितक्षुधितकुद्धदिग्धशीलितरक्षिताः ॥
 पूर्णवतीर्णमुदिता आयस्तरुषितोद्यताः ।
 रुष्टाकुष्टश्लिष्टतुष्टृष्टाभिव्याहृतामृताः ॥
 रुद्धमूढौ रुपृष्टमत्त्रीलितविस्मिताः ।
 क्षान्तश्रान्तक्षान्तकान्ताः संरब्धारब्धसंयुताः ॥
 जुष्टश्रैते वर्तमाने कष्टे भाविन्यपीष्यते ।
 पीडां कुर्वन् करिष्यन् वा कष्टे भोजोदिता इमे ॥
 सर्वेभ्यो हेतुसम्पत्तौ वेति कं प्राह भाविनि ।
 भोजस्ततो हतः शत्रुरित्यादि प्रागपीर्यते ॥

अथ निष्ठाकार्याण्युच्यन्ते ॥

श्रयुकः किति (७. २. ११)

श्रिज उगन्ताचैकाचः परस्य कित्प्रत्ययस्येण न स्यात् ।
 श्रितः । श्रितवान् । ऊदृदन्तादीनां सेदत्त्वात् तविषेधार्थमुक्त इत्युक्तम् ।

कष्टमिति भविष्यति सिध्यति । भोजमतेनेच्छाज्ञानपूजार्थेभ्योऽन्येष्वपि धातुषु
 क्षान्तान् शब्दान् कारिकाभिः सङ्गृहाति — शयितस्तिनग्धेत्यादिना । पीडां
 कुर्वन्निति । कष्टस्य वर्तमानेऽप्युपयोगसम्भवोऽनेन प्रदर्शितः । सर्वेभ्य इति ।
 यथायथं कर्मणि भावे कर्तरि च क्षप्रत्यययोग्येभ्यः सकर्मकेभ्योऽकर्मकेभ्यश्च
 धातुष्य इति शेषः । अत एवोदाहरणं हतः शत्रुरिति । हनिष्यमाणे शत्रौ
 जाग्रत्यां हननहेतुसम्पत्तावचिरभाविनि हनने प्रयोगोऽयम् । एवमेव गमन-
 सामग्रीसम्पूर्तौ कीडाकारणपौष्कल्ये च भाविनि गमने कीडने च गतः कृष्णो
 मथुरां, कृष्णेन कीडितमित्यादयः प्रयोगा अपि भवन्ति ॥ श्रिज इति ।
 उगन्तत्वाभावात् । एकाच इति । ‘एकाच उपदेश’ इत्यत एकाच इत्यनु-
 वर्तते । उपदेश इत्यस्याप्यनुवृत्तिर्वक्तव्या । तेन तीर्ण इत्यादिस्थले सम्प्रति
 रैकान्तत्वेऽपीण्निषेधः सिध्यति । कित्प्रत्ययस्येति । चर्त्वेन गकारप्रस्तेष-
 माश्रित्य गितोऽपीण्निषेध इति पक्षान्तरम् । तेन भृष्णुरित्यत्र गितो ग्लोरि-

भूतः । भूतवान् । अनेकाचः पुनरुग्नन्तत्वेऽपीडेव । जागृ इत ।
अत्र किञ्चादगुणे प्राप्ते ॥

जाग्रोऽविचिण्णलङ्घित्सु (७. ३. ८५)

जागृथातोविचिण्णलङ्घिद्योऽन्यत्र गुण एव । जागरितः ।
ऊर्णोतेस्तु “वाच्यं ऊर्णोर्णुवद्वाव” इति णुधातुवदेकाच्चान्नेद । ऊ-
र्णुतः । तृत । ‘ऋत इद्वातोः’ (७-१-१००) । तिर्त ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः (८. २. ४२)

रेफदकाराभ्यां परस्य निष्ठातकारस्य नत्वं स्यात् पूर्वस्य दका-
रस्य च स्यात् । तिर्त ॥

हलि च (८. २. ७७)

हलि परे रान्तस्य वान्तस्य च धातोरुपधाया इको दीर्घः
स्यात् । णत्वं, तीर्णः । तीर्णवान् । कीर्णः । दकारान्तत्वम् । भिन्नः ।
लिङ्गः ॥

हभावः । उक इत्युक्तम् । श्रयुक इति वक्तव्यम् । श्रिजोऽपि तत्रैव पाठेन
सेद्वात् किलेटो निषेधः ॥ जाग्रोऽविचिण्णलङ्घित्सु । श्रचुकः कितीत्यत्रै-
काजनुवृत्तेः फलकथनाय जागृ + इत इति रूपे प्रदर्शनीये किञ्चाद् गुणा-
प्रवृच्चस्तस्तिप्रसवायास्य सूत्रस्येह विवरणम् । वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेदम् ।
बेरगुणः जागृविः । “जृशृस्तृजागृभ्यः विवन्” इति विवन्प्रत्ययान्तोऽयम् ।
केचिद् वकारादिप्रत्ययसामान्यं पर्युदसनीयं मन्वानाः कवसावपि निषेधं स्वी-
कुर्वते । यथा—जजागृवान् । चिणि अजागरि । णलि जजागर । ऊर्णोते-
स्त्वति । वस्तुतोऽनेकाच्चादुग्नन्तत्वेऽपीड् भवत्येवेति मनसिकृत्येदमुत्थापनम् ।
निष्ठातकारस्येति । रदाभ्यामिति न निष्ठाया विशेषणं, किन्तु तदवयव
तकारस्य । तेन चरितमित्यादाविटा व्यवधानान्न नकारादेशः । पूर्वस्य दकार-
स्येति । अतो भिन्नवद्भ्यां भिन्नवद्भिरित्यादिस्थले परस्य न ॥ ‘सिपि धातो-
रि’त्यतो धातोः, ‘वोरुपधाया’ इति च समग्रमनुरूपतत इत्यतो विवृणोति —

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः (C. २. ४३)

संयोगादेर्यण्वत आदन्ताद् धातोर्निष्टातस्य नत्वं स्यात् ।
स्त्यानः । ‘प्रा पूरणे’ । प्राणः । ग्लानः ॥

ल्वादिभ्यः (C. २. ४४)

ल्वादिभ्यो द्वाविंशतेर्निष्टानत्वं स्यात् । लून इत्यादि । ‘दुर्गवो-
दीर्घश्चेति वाच्यम् ।’ (वा० C-२-४४)

गत्यर्थाद् दोरसौ दूनो दुनोतेर्दुत एव हि ।

तदर्थे दूनसिद्धिस्तु पीडार्थाद् दू(जः) ओदितः ॥

‘गु पुरीषोत्सर्गे’ । गूनः । ‘पूजो विनाशे’ (वा० C-२-४४) ।

पूना यवाः । अन्यत्र पूतम् ।

ग्रासस्य कर्मकर्तृत्वे निष्टानत्वं भवेत् षिजः ।

स्वयमेव सिनो ग्रासः सुखबद्धस्तथोन्यते ॥

हलि पर इत्यादि ॥ संयोगादेरित्यादि । संयोगादित्वाभावाद् यातः, आ-
दन्तत्वविरहाच्चयुतः, अधातुत्वाविर्बातः, यणोऽभावात् स्नातः, इत्यादिषु न
नकारादेशः । प्राण इति । ‘प्रा पूरणे’ इत्यदादिपठितस्येदम् ॥ द्वाविंशतेरिति ।
एकविंशतेरिति दीक्षिताः । द्वाविंशतौ प्वादिषु पूजं विहायैकविंशतिरिति
केचित् । तन्मते सम्प्रति पठितानां त्रयोविंशतेर्गतिः कथङ्कारं युज्यताम् ।
द्वाविंशतिरिति तु ‘जृ वयोहानौ’ इत्यत्र जृ इत्येके, धृ इत्यन्ये इति द्वयोः
पाठयोरन्यतरपरित्यागेन स्यात् सम्भवेत् । इत्यते च धातुवृत्तौ धृ इत्यस्यैव
केचित्प्रक्षतया परिग्रहः, न जृ इत्यस्यापि । वस्तुतस्तु ऋदन्तानां पञ्चदशानां
रदाभ्यामित्येव सिद्धाववशिष्टाः संसैव धातव इह नत्वविधये ल्वादित्वेन
ग्राद्याः । गत्यर्थादिति । भ्वोदेरिति शेषः । दुत एवेति । तथाच माधः —
‘मृदुतया दुतयाधरलेस्या’ इति । तदर्थे उपतापार्थे । ओदित इति ।
‘स्वादय ओदित’ इत्युक्तत्वात् । पूजो विनाश इति । ‘पूजो विनाश इति
वक्तव्यमिति वृत्तिः । षिजः । स्वादेः । क्रघादेस्तु सितः सितवानिति रूपम् ।

दध्यादियोगाद् ग्रासो हि सुसंश्लिष्टो भवेन्मिथः ।

नानार्थत्वात् तु धातूनां सुखभुक्त इतीते ॥

अन्यत्र तु सितः पाशेन ॥

ओदितश्च (८. २. ४५)

ओदितो धातोनिष्ठानत्वं स्यात् । 'भूजो कौटिल्ये' । भूज् न ।
नत्वस्यासिद्धतया ज्ञलादित्वात् चोः कुः । भूयः । 'ओहाह् त्यागे' ।
'भूमास्था—' (६-४-६६) इतीत्वम् । हीनः । 'ओहाह् गतावित्यस्य
त्वीत्वं न । हानः । 'हुमस्जो शुद्धौ' । अन्त्यात् पूर्वं नुम् । तस्य 'अनि-
दितां—' (६-४-२४) इति नलोपः । 'स्कोः—' (८-२-२९) इति
सलोपः । चोः कुः । भग्नः । स्वादय ओदितः । ते च 'षूह् प्राणिप्रसव'
इत्यादयः इयनि ।

सूनो ढीनो दीनदूनो लीनो धीनस्त्वहाश्रितः ।
त्रीणो वृतो मृतो मीनः (सु॒ ? शु॑)तो रीणो नवैव ते ॥

एभ्यः परस्य तस्य नत्वोक्त्यास्य डीडः इहेण् न । प्रसूत इति
सूतेः सिद्धम् । क्षि त ॥

कर्मकर्तृत्वं ग्रासस्यार्थवशसम्पन्नं विशदयति -- दध्यादियोगादित्यादिना ।
सुखभुक्त इति । विजो भोजनार्थत्वमझीकृत्येदम् । अन्यत्रेति । कर्मकर्तृ-
त्वविरहे, कर्मणि । सितः । ग्रास इति शेषः । ओहाह् गतावित्यस्य
त्विति । ईत्यविधौ जहातीति स्वरूपग्रहणाद् हाङ्गो जिहीतित्वादग्रहणमि-
त्याशयः । इत्यादय इति । तेषां सङ्घ्रहः कारिक्या —

षूह्-दूह्-दीह्-डीह्-तथा धीह् च

मीह्-रीह्-लीह्-त्रीह् च धातवः ।

दिवाद्यन्तर्गणाः प्रोक्ता

ओदितः स्वादयो नव ॥

आश्रितः, वृतः, मृतः, श्रुत इति । धीह्न्रीह्मीहीडीङ्गां यथा-
कमम् आधार-वरण-हिंसा-श्रवणार्थकानां निष्ठायां कारिकाघटकोदाहरणाना-
मिदर्मर्थकथनम् । इण् नेति । अकृतव्यूहपरिभाषया वलादित्वनिमित्तस्य नत्वे

निष्ठायामप्यदर्थे (६. ४. ६०)

भावकर्मणी प्यदर्थौ । ततोऽन्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् । क्षी त ॥

क्षियो दीर्घात् (८. २. ४६)

दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नत्वं स्यात् । क्षीणः, क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु दीर्घौ नत्वं च न । क्षितं दैत्यैः । क्षितः कृष्णेन दैत्याः । प्यर्थान्तर्भावात् सकर्मकः ॥

वाकोशदैन्ययोः (६. ४. ६१)

शापे दैन्ये च शोत्ये क्षिय उक्तदीर्घौ वा स्यात् । दीर्घपक्षे नत्वम् । क्षीणायुः क्षितायुर्वास्तु हुष्टः । क्षीणा क्षिता वेयं आन्त्या । भावेऽपि दीर्घौ वेति कौमुदी । क्षीणं क्षितं वानेन । श्यैङ्ग आत्वम् । इया त ॥

द्रवमूर्तिस्पर्शयोः इयः (६. १. २४)

द्रवस्य काठिन्ये स्पर्शविद्येषे चार्थे इयाधातोर्निष्ठायां सम्प्रसारणं स्यात् । पूर्वरूपम् । शि त ॥

हलः (६. ४. २)

अङ्गस्थहलः परं यत् सम्प्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दर्थिः स्यात् । क्षी त ॥

तकारस्य विनाशात् । द्वृतेरिति । आदादिकस्यैदित्त्वाभावादिति शेषः । निष्ठा यामप्यदर्थे । 'क्षियो दीर्घादि' ति निष्ठानत्वविधये निमित्तभूतं दीर्घं प्रदर्शयितु-मिदम् । प्यदर्थादिति । प्यतः कृत्यप्रत्ययस्यार्थौ भावकर्मणी । भव्योग्यान्तर्गताष्ट्राव्यापात्ययोर्णर्थतः कर्त्र्यक्तवेऽपि क्षिसमभिव्याहारे भावकर्मणोरेव सम्भव इत्याशयः ॥ सकर्मक इति । क्षितः कृष्णेनेत्येतदर्थमिदम् । 'क्षीणक्षीणः प्रविश-ति' इति साम्बः ॥ अस्त्विति । आकोशद्योतनायेदम् । आत्वमिति । 'आदे-च' इत्यनेन ॥ द्रवमूर्तिशब्दार्थमाह — द्रवस्य काठिन्य इति । द्रवावस्थाया उत्तराधस्थाविशेषः द्रवस्य मूर्तिः काठिन्यं नाम । स्पर्शश्च रूपादिसहचरितो

१. 'त्वं च स्या' ग. पाठः,

श्योऽस्पर्शे । (८. २. ४७)

अस्पर्शेऽर्थे श्यैङ्गो निष्पान्त्वं स्यात् । शीनं घृतम् । द्रवावस्थातः कठिनीभूतमित्यर्थः । स्पर्शे तु नत्वाभावात् शीतं वर्तते । शीतो वायुः । अर्थद्वयादन्यत्र तु श्यः प्रसारणाभावे यण्वत्वान्त्वम् । ईघच्छुष्क आश्यानः कुन्तलः । शीरात् संकुचितः संश्यानः शेते ॥

प्रतेश्च (६. १. २५)

प्रतिश्यैङ्गः काठिन्यस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि प्रसारणं स्यात् । अस्पर्शार्थत्वान्त्वम् । प्रतिश्यायरोगवान् प्रतिशीनः ॥

विभाषाभ्यवपूर्वस्य (६. १. २६)

अभ्यवपूर्वस्य श्यैङ्गः काठिन्यस्पर्शयोरपि प्रसारणं वा स्यात् । अभिशीनमभिश्यानं वा घृतम् । अभिशीतोऽभिश्यानो वा वायुः । स्पर्शार्थेऽपि यण्वतो नत्वमेव । एवमवादपि योज्यम् । पूर्वग्रहणादभि-

गुणः ॥ शीनं घृतम् । द्रवमूर्तिं विवृणोति — कठिनीभूतमित्यनेन । शीतमिति । शैत्यमित्यर्थः । शीत इति । गुणवत्परोऽयम् । ‘गुणमात्रै तद्वति च शीतशब्दस्य वृत्तिर्दृष्टव्ये’ति काशिका । अन्यत्रेति । धातूनामनेकार्थत्वात् । पठितश्चार्थस्तनूकरणम् । तच्च काठिन्येन क्वचित्, स्पर्शेनापरत्र, शोषणेतरत्र, सङ्कोचेनान्यत्रेति नानात्मा प्रयोगोपाधिर्द्रष्टव्यः ॥ अन्यत्रापीति । पृथक् सूत्रारम्भादिति शेषः । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः पूर्वेणैव सिद्धेः । प्रतिश्यायेति । ‘प्रतिश्यायस्तु पीनसः’ इत्यमरः । ‘स्फैयकृतस्य पिता प्रतिशीन’ इति भगवान् पतञ्जलिः ॥ विभाषाभ्यवपूर्वस्य । उमयत्र विभाषेयम् । काठिन्यस्पर्शयोः प्राप्तावन्यत्राप्राप्तौ च विधानात् । अभिशीनम्, अभिश्यानं वा । भावे कर्मणि च । पूर्वग्रहणमभ्यवेतरपूर्वे मा भूत् । समभिश्यानं समवश्यानम् । अभ्यवसमुदायपूर्वत्वविरहाद्वा व्यवस्थितविभाषया वा नेह भवतीति पूर्वग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमेव मृग्यमिति केचित् । तन्मते पूर्वग्रहणस्य प्रयोजनं सर्वपूर्वतयाभेरवस्य वा यत्र सम्मेलनं तत्रापि विकल्पेन यथा स्यादिति ।

संशीनोऽभिसंश्यान इत्यपि स्यात् । समभिश्यानं इत्यादौ त्वन्यपूर्व-
त्वात् प्रसारणं नेत्येके ॥

अश्वोऽनपादाने (c. २. ४८)

अपादानयोगाभावे अश्वेनिष्टानत्वं स्यात् । ‘अनिदितां—’
(६-४-२४) इति नलोपः । नत्वस्यासिद्धया ज्ञालि कुत्वं कः । समवना-
विमौ । सङ्गतावित्यर्थः । अपादाने तु कूपादुदक्षमुदकथ, उद्धृतं
तत् ॥

दिवोऽविजिगीषायाम् (c. २. ४९)

विजिगीषातोऽन्यत्र दिवो निष्टानत्वं स्यात् । ‘च्छ्रोः शूड्णु-
नासिके—’ (६-४-१९) इति वस्य ऊद् । यण् । आघूनो भुवित-
मात्रोत्साही । परिघूनः क्षीणः । विजिगीषायां तु धूतम् । धूतवान् ॥

निर्वाणोऽवाते (c. २. ५०)

वातादन्यत्र निर्वाणोऽप्रिसित्यादि नत्वम् । वाते निर्वातः पवनः ।
शान्त इत्यर्थः । वातेऽपि भावे वा नत्वमाह हरः । निर्वाणं निर्वातं
वा वायुना ॥

शुषः कः (c. २. ५१)

शुषेनिष्टातस्य कः स्यात् । शुष्कः, शुष्कवान् ॥

पचो वः (c. २. ५२)

पक्षः पक्ववान् ॥

अभिसंशीनम्, अभिसंश्यानं वा । अवसंशीनम्, अवसंश्यानं वा ॥ उद-
क्षमिति । व्यक्तमित्यादिरपि । अञ्चेः क्तान्ते अक्तपरिमाण इति स्वनि-
कायप्रसिद्धिः ॥ भुक्तिमात्रोत्साही, क्षीणः इति चाविजिगीषाद्योतनाय
विवरणम् ॥ इत्यादीति । आदिना निर्वाणो भिक्षुः, निर्वाणं ब्रह्मवर्चसमित्य-
द्युदाहार्यम् ॥ पचो वः । निष्टातकारस्य वकारः । पक्षः । वत्वस्यासिद्ध-

१. ‘नामेत्या’ क. ख. पाठः. २. ‘दावन्य’ ग. पाठः. ३. ‘डिति व’ ख.
य. पाठः.

क्षायो मः (८. २. ५३)

‘क्षै क्षये’ इत्यस्यात्वे क्षामः । क्षामवान् ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य (६. १. २३)

प्रपूर्वस्त्याधातोर्निष्टायां प्रसारणं स्यात् । ‘हलः’ (६-४-२)

इति दीर्घः ॥

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् (८. २. ५४)

अस्मान्निष्टात्स्य मत्वं वा स्यात् । प्रस्तीमः प्रस्तीतः । घनी-
भूत इत्यर्थः । प्रपूर्वस्येत्युक्तेः प्रसारणं तु प्रसंस्तीत इत्यत्रापि स्यात् ॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः (८. २. ५५)

एते उपसर्गाभावे क्तान्ता निपात्यन्ते । ‘जि फला विशरण’
इत्यस्य फुल्लः । अस्य लक्षतावपि लत्वमिष्टम् । फुल्लवान् । ‘क्षीबृ-
मदे’ । क्षीबः । ‘कुश तनूकरणे’ । कुशः । उल्लाघो नीरोगः । उपस-
र्गात् प्रफल् त ।

त्वा‘चोः कुरि’ति कुत्वम् । ‘जम्बूफलानि पक्वानी’त्याभाणकीयाः ॥ क्षामः ।
‘क्षामक्षामकपोलमि’ति भवभूतिः ॥ स्त्य इति । ‘ष्ठै स्त्यै’ इत्यनयोरुभयोरपि
ग्रहणमिति वृत्तिः ॥ प्रस्त्य इत्येव सिद्धे पूर्वग्रहणात् प्रः पूर्वो यस्येति बहु-
व्रीहिणा प्रसंस्तीत इत्यत्रापि सम्प्रसारणं सिध्यति । मत्वं तु प्रस्त्य इत्युक्तेः
प्रसंस्तीत इत्यत्र न भवति । तदाह — प्रसंस्तीत इति । प्रस्तीतः । ‘संयो-
गादेरातो धातोर्यथ्वत्’ इत्यस्य पूर्वत्रासिद्धतया कृते च सम्प्रसारणे निमित्त-
त्याघातात्म नत्वमिति यावत् ॥ निपात्यन्तं इति । फलतेर्निष्टाया लत्वं,
क्षीबकृशभ्यामुत्पूर्वाल्लाघेश्च क्तप्रत्ययस्य तलोप इडभावश्च निपात्यत इति
भावः । फलेस्त्वमिडभावश्चान्यथैव सिद्धे इति न निपातनमर्हतः । फुल्लः
फुल्लवानिति । ‘फल निष्पत्तावित्यस्य तु फलितः फलितवानित्येव रूपम् ।
आदित्वाभावादिडभावस्यापि निपात्यतापत्तेन चिफलावल्लत्वनिपातनं साम्प्र-
तम् । ‘फुल्लारविन्दनयने नय नेह शान्तिमि’त्यभियुक्ताः । क्षीबः । ‘अपीत-
क्षीबकादम्बमि’ति दण्डी । उल्लाघो नीरोगः । ‘उल्लाघो निर्गतो गदादि’-

आदितश्च (७. २. १६)

आदितो धातोर्निष्टायामिण् न स्यात् ।

ति च (७. ४. ८९)

तकारादौ परे चरकलोरत उत् स्यात् । प्रफुल्तः । तजादौ सेद्वादुत्वं न । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोललाधितः । ‘उत्फुल्ल-संफुल्लयोरुपसंख्यानम् ।’ (वा० ८-२-५५) परिकृशथेष्यते । ‘फुल विकसन’ इत्यस्य पचाद्यचि प्रफुल्लाद्यपि स्यात् ।

नुदविदोन्दत्राद्वाह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् (८. २. ५६)

एभ्यो निष्टानत्वं वा स्यात् । नुब्रः, नुत्तः । ‘विद् विचारणे’ विब्रः, वित्तः । उब्रः, उत्तः । त्राणः, त्रातः । ग्राणः, ग्रातः । हीणः, हीतः । वेत्तेस्तु सेद्वाद् विदितः । विद्यतिविन्दत्योविन्न एव ।

न ध्याख्यापूर्मूर्च्छमदाम् (८. २. ५७)

एभ्यो निष्टानत्वं न स्यात् । ध्यातः । रुत्यातः । पृत ।

उदोष्टयपूर्वस्य (७. १. १०२)

त्यमरः ॥ प्रफुल्त इति । जिफलधातोर्निष्टायामिडभावात् । उत्फुल्लेति । सोपसर्गतयेदं वचनम् । ‘उत्फुल्लकमलकोरकपरागगौरद्युते । मम हि गैरि !’ इति नागानन्दे । इष्यत इति । भाष्ये तु पर्यागतः काश्येन परिकृश इति व्युत्पत्त्या परे; कृशिं प्रत्यनुपसर्गत्वं सम्पाद्य परिकृशः साधितः । प्रफुल्लाद्य-पीति । तेन ‘लोध्रदुमं सानुमतः प्रफुल्लमि’ति कालिदासप्रयोगः सङ्गच्छते ॥ अन्यतरस्यामिति । हियोऽप्रासेऽन्येषां प्रासे चोभयत्र विभाषेयम् । विद् विचारणे इति । परेणोन्दिना साहचर्याद् व्याख्यानाद् वा रौधादिकस्यैव ग्रहणमित्याशयः । ‘विदित इति । ‘विदितं व. सुरा’ इति कालिदासः । इत्थमिह रूपसङ्घ्रहः कारिकया काशिकायां —

‘वेत्तेस्तु विदितो निष्टा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।

विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगे वित्तश्च विन्दतैः ॥’

इति ॥ न ध्याख्येति । आद्ययोः ‘संयोगादेरिति परेषां ‘रदाभ्यामि’ति च प्राप्तस्य नत्वस्यायं निषेधः । ध्यातः । ‘न ध्यातं पदमीश्वरस्ये’ति भर्तृहरि: ॥

अङ्गगतौष्टुपूर्वो य क्रकारस्तदन्तस्य धातोरुत् स्थात् । पुर्
त । 'हलि च' (८-२-७७) इति दीर्घः । पूर्तः । 'राहलोप' (६-४-२१)
इति छलोपः । मूर्तः । मत्तः ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः (८. २. ५८)

धने प्रसिद्धे च वाच्ये लाभार्थाद् विदेहिदं निपात्यते ॥

भित्तं शकलम् (८. २. ५९)

शकलनामैतत् । भिन्नमन्यत् ।

ऋणमाधमर्थे (८. २. ६०)

आधमर्थहेतुभूते द्रव्ये वाच्ये 'ऋगतावि'त्यस्माद् ऋणमिति
स्थात् । क्रतमन्यत् । उदीर्णं तु ऋणातेः । अथेष्टकथा ।

अङ्गगतेति । न त्वङ्गभूतस्य । अङ्गावयवस्येति यावत् । तेन सम्पूर्वस्य 'ऋ
गतावि'ति धातोर्निष्ठायां समीर्ण इत्येव रूपम् । न तूता समूर्ण इति । क्र
इति चाङ्गः ; नाङ्गावयवः । पूर्तः । 'श्रुचुक' इति निषेधादिडभावः । मूर्त
इति । 'मुर्च्छा' इत्यादित्वादिडभावः । मत्त इति । मदीतीदित्वान्नेट् ॥ धने
प्रसिद्धे चेति । भुज्यत इति भोगो धनम् । प्रतीयत इति प्रत्ययः प्रतीतः
प्रसिद्धः इति कर्मसाधनतया तर्दर्थलाभः । लाभार्थादिति । अर्थसाङ्ग-
त्यात् । 'तेन विचश्चुञ्चुपचणपा'विति पाणिनिसूत्रे वित्तः प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥
भित्तं शकलमिति । सामाजाधिकरणेनार्थनिर्देशः । घटः कम्बुश्रीवादिमा-
नितिवत् । शकलमित्यर्थे भित्तमिति तघटितं रूपम् । तदाह — शकल-
नामैतदिति । अतः पर्यायितया भित्तशकलयोर्ने युगपत्रयोगो लोके । निष्प-
चस्य शकलस्यान्यस्मिन् विदारणे प्रतिपाद्ये भित्तमिति भवत्येवे'त्युपाध्यायाः ।
'भित्तं शकलस्वप्णे वे'त्यमरः ॥ ऋणमिति । कालान्तरदेयं द्रव्यमनेनाभि-
धीयते । तदाह — द्रव्ये वाच्ये इति । अध्रम ऋण = अधमर्णः, तद्वाव
आधमर्थम् । अनेनैव निर्देशेन सप्तस्यन्तेनोत्तरपदेन समाप्तः । आधमर्थ-
व्यवहारोऽयं दातृश्रहीत्रोः सम्बन्धीत्युच्चमर्णेऽपि साधुः । 'धारेरुतमर्ण' इति
निर्देशश्वैवमर्थकत्वने लिङ्गम् । तदिदमसिलं मनसिकृत्य व्याचष्टे — आध-
मर्थहेतुभूत इति । क्रतमन्यत् । सत्यमित्यर्थः । उदीर्णमिति । इत्वे

श्रीदीतो निष्ठायाम् (७. २. १४)

शिधातोरीदितश्च निष्ठायामिण् न स्यात् । 'हु ओ श्री'त्योदि-
च्चान्नत्वम् । यजादित्वात् सम्प्रसारणम् । दीर्घः । शूनः । दीपी,
दीपः । 'ओ लस्जी ब्रीलने' । ओदित्वान्नत्वम् । नत्वस्यासिद्धया
झल्त्वात् 'स्कोः—' (८-२-२९) इति सलोपः कुत्वं च । लभः ।
लज्जाशब्दात् 'तदस्य सज्जातं—' (५-२-३६) इतीतचि लज्जित-
सिद्धिः ।

यस्य विभाषा (७. २. १५)

यस्य क्षचिद् विभाषेहुक्तिस्तस्य निष्ठायामिण् न स्यात् । ऊ-
दितो वेङ्कतः । गुपू, गुपः गुहू, गुहू त । 'हो हः' । गुहू त । 'झष-
स्तथो—' (८-२-४०) इति तस्य धः । कुत्वम् । गुहू ह । हो हे लोपः
'द्रूपे—' (६-२-१११) इति दीर्घः । गूढः । 'ओ व्रश्चू' । व्रस च त
'ग्रहिज्या—' (६-१-१६) इति प्रसारणम् । वृत्तम् च त । ओदित्वान्न-
त्वम् । वृत्तम् च न । नत्वस्यासिद्धया ज्ञालि 'स्कोः—' (८-२-२९) इति
सलोपः । वृच्च न । नत्वस्यासिद्धतपैव व्रश्चादिषे प्राप्ते । 'निष्ठादेशः पत्वे
कार्ये सिद्धो वाच्यः' । (वा० ८-२-३) इति नकारस्यैव सिद्धत्वेन झल-

'हली'ति दीर्घे ल्वादित्वान्नत्वे णत्वे च रूपमिदम् ॥ शिधातोरिति । अन्त-
रङ्गतया सम्प्रसारणपूर्वत्वयोः कृतयोः 'अशुक' इत्येव निषेधः सिद्ध इति न
शङ्कयम् । तीर्त्वेत्यादिसिद्धये तत्रोपदेश इत्यनुवृत्तेः । 'स्वर्गभामटिकाविलुण्ठन-
वृथोच्छौनैः किमेभिर्भुजैः' । महानाटकम् । ईदित उदाहरति — दीपी
दीप इत्यादिना । लभ इति । एवम् 'ओ विजी'त्यादेशद्विभ इत्यादि बोध्यम् ।
लज्जितरूपसिद्धावभ्युपायं दर्शयति — लज्जाशब्दादित्यादिना । ओदितां
मध्ये पाठादेव ज्ञापकादिभावेन डीड उड्हीन उड्हीनवानिति च सिद्धम् ॥
अदितो वेङ्कत इति । 'स्वरतिसूतिसूयतिधूनूदितो वे'त्यादिः । ओ व्रश्चू
इति । ओदित्वं नत्वाय । निष्ठादेशः पत्वे कार्ये सिद्धो वाच्यः इति
वार्तिकैकदेशः । 'निष्ठादेशः पत्वस्वरमत्ययेहूविषु सिद्धो वाच्य' इति
सम्पूर्ण वार्तिकशरीरम् । स्वरपत्यययोः क्षीवः क्षैविक इति आशुदातत्वं स्वरः

भावान्न पत्तम् । चोः कुः । वृक्णः । 'रधादिभ्यश्च' (७-२-४५) इति वेद । रद्धः । नश् त । छशां षः । पृत्वं, नष्टः । द्रुहादेवा षः । द्रुधः दूढ इत्यादि । 'तीषसह—' (७-२-४८) इति वेद । इष्टः । सह त । दत्त्वधत्वष्टुत्वहलोपाः । 'सहिवहो—' (६-३-११२) इत्योच्चम् । सोढः । 'उदितो वा' (७-२-५६) इति वत्वायामिङ्गविकल्पः । शम्भु । 'अनुनासि-कस्य किञ्जलोः—' (६-४-१५) इति दीर्घः । शान्तः । वृधु, वृद्धः । 'धावु गतिशुद्धयोः' । ऊद् । धा ऊ त । 'एत्येधति—' (६-१-८९) इति वृद्धिः । धौतः । धौतवान् । 'यस्य विभाषा' (७-२-१५) इत्यस्यानित्यत्वादिटि धावितः धावितवानित्यपि माधवः । एवं 'तनु विस्तार' इत्यस्य तनितोऽपीति हरः । 'मनु अवबोधन' इत्यस्य मनितोऽपीति स्वामी । मनसा जानाति मनयतीति प्यन्नान्मनितपित्यन्ये । पतिदिद्रिगात्मोः सनि विकल्पितेद्वक्त्वेऽप्युक्तानित्यत्ववशान्निष्ठायामिङ्गेवेति माधवः । पतितः । दरिद्रितः । 'ल्युडकवर्जित आर्धधातुके कर्तव्ये दरिद्रते-राष्ट्रोपो वाच्य' (वा० ६-४-११४) इत्याल्लोपः । 'सेऽसिचि कृत-

---

ठन् च प्रत्ययो यथासङ्ख्ययं प्रयोजनम् । रधादिभ्यश्च । रध्, नश्, तृप्, दृप्, हृह्, मुह्, स्नुह्, स्निह् इति रधादिः । सोढः ।

'सोढस्त्वया सुतनु ! वारिधरोदयो यद्

वाढं त्वदन्तरातिधार्घ्यमिदं विचष्टे ।

ऊप्माणमुज्ज्वलमुदूमहो दधाति

श्रीप्माद्वतेऽपि सुकुमारसुरोजयुग्मम् ॥'

इत्याभाणकाः ।

'सोढा दुरसहशीतवाततपनक्षेशाः ।'

भर्तृहरिः ।

माधव इति । 'सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः' इत्यनेन सकारादाविड्विक-ल्पनात् 'यस्य विभाषे'स्येव निष्ठायामिङ्गभावे सिद्धे तत्साधनाय कृतीत्यादावी-त्वकरणं तदनित्यत्वे ज्ञापकमिति मैत्रेयमत्तवलम्बयेदम् । 'अहो नु धावितो बालः' धावितवान् वा । प्यन्नादिति । 'कर्तृकरणाद्वात्वर्थे' इति णिचेत्यादिः । विकल्पितेति । 'तनिपतिदिद्रिगाणामुपसङ्ख्यानमि'ति वचनात् । 'पतितः

‘वृत्तचूदवृद्वृतः’ (७-२-५७) इति सादावासीनि प्रत्यये कृतादी-
नामिद्विकल्पः । कृतः । चृतः । ‘चृदी दीप्तौ’ । वृदिर्हितार्थः ।
‘रदाभ्यां—’ (८-३-४२) इति वृत्तम् । ‘कर्मणाऽजैति वाच्यम्’
(वा० ८-४-१) इति पत्तम् । छृष्णः । तृष्णः । वृत्तम् ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः (७. ३. १७)

आदितो धातोर्भावादिकर्मणोनिष्ठायामिणनिषेधो वा स्यात् ।
‘भिता वर्णे’ । श्वित्तं श्वितितं वातेति । प्रश्वित्तः प्रश्वितितः । एवं नपुं-
सके भावे केऽप्यूद्यम् । मूर्च्छितोऽयं त्वरितोऽयमिति ह लज्जितवत् ।
सौनागाः कर्मणि निष्ठायां शकेरिटमिच्छन्ति विकल्पेन । शक्तिः
शक्तो वा हरिर्द्रष्टुम् । तुमुन्नतस्य कर्मेव शकेः कर्म । ‘अस्यतेर्भाव इह
वा वाच्यः’ (वा० ७-२-१७) अस्तमासितं वानेन । अन्यत्रास्तः ग्रः ।

पतितः पुनरुत्पतितः’ इत्यादिर्बहुलः प्रयोगः । वृत्तम् । ‘वृत्तं च नर्त-
नमि’त्यमरः ॥ विभाषा भावादिकर्मणोः । ‘आदितश्च’ति कर्तरि निषेध-
याय योगविभागः । स्विनो माधवः । ‘यस्य विभाषे’त्यनेन सिद्धिनिरूपणं
प्रौढिवादः । इण्णनिषेधो वेति । इह॒विभाषायां पर्यवसानम् । कौसुधां फलि-
तार्थकथनं वाच्यमेवोच्यते — इह॑ वा स्यादिति । प्रश्वित्तः । प्रोपसर्ग आदि-
कर्माभिव्यञ्जनाय । ‘प्रमेदिताः सपुत्रास्ते’ इति भट्टः । मूर्च्छितोऽयमि-
त्यादि । कर्तरि विकल्पविरहात् कथमेकविध एव प्रयोग इति शङ्का ।
लज्जितवदिति । मूर्च्छा त्वरा वा सञ्जातास्येति व्युत्पत्तावितचि बोध्यमिति
शेषः ।

“विश्वरूपमवलोक्य मङ्ग्लु सा

मूर्च्छिता भुवि पपात यशोदा ।”

कर्मणि निष्ठायां शकेरिति । यद्यपि शक्तिः स्वयमकर्मकस्तथापि तुमुन्नत-
वाच्यक्रियाविषयतायां सकर्मक इति कृत्वेदं वचनम् । तथाचोदाहरणम् —
शक्तिः शक्तो वा हरिर्द्रष्टुमिति । तस्मात् कर्मणि लादयोऽपि सिद्ध्यन्ति ।
तेन ‘शक्यो योगविभागः कर्तुमि’त्यादि सिद्धम् । कर्मणीति वचनाद् भावे
शक्तमनेनेत्येव । तुमुन्नतस्येति । तुमुन्नकृतिहशेः शकेश्च समानकर्तृकत्वा-
दिदम् । सकर्मकतुमुन्नतसमभिव्याहारे शक्तिः सकर्मकः, अन्यत्राकर्मक इति
विवेकः । अकर्मकस्थलं — क्रीढितुं शक्तः कृष्ण इत्यादि । अस्यतेर्भाव

‘जपिष्याश्चसिविश्चसिभ्य’ इति थोजेन निष्ठायां वेदुक्तः । जप्तः, जपितः । वान्तः, वमितः । आश्चस्तः, आश्चसितः । विश्चस्तः, विश्चसितः । ‘आदितश्च’ (७-२-१६) इति चकारादन्यत्रापि कचिदिण् नेति माधवोक्त्या प्रमुष्टादिसिद्धिः । ‘चोरिते मुषितं मुष्टमि’ति स्वामी च ॥

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलभस्त्रिलष्टविरिब्धफाण्टबाढानि म-
थमनस्तमस्तकाविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु (७. २. १८)

क्षुब्धादयोऽनिटः क्तान्ता मन्थाद्यर्थे निपातिताः ।
मन्थो मथनदण्डः स्यात् सक्तवो वा द्रवीकृताः ॥
तद्वाची क्षुब्धशब्दोऽयं तयोरुच चलितत्वतः ।
चलितेष्वपि सर्वेषु प्रयोगोऽस्योपचारतः ॥
स्वान्तं मनस्तपो ध्वान्तं सक्तं उपमितीर्यते ।

इति । क्षेपणार्थस्य दिवादेविवक्षितकर्मणो वा उपतापार्थस्य वेदम् । जपी-
त्यादि । उदात्तत्वानित्ये प्राप्ते बचनमिदम् । वान्तः ।

“धारानिपातैः सह किन्तु वान्त-
शन्द्रोऽयमित्यार्ततरं राप्ते ।”

इति पाणिनिः ।
‘सखि ! आश्चस्ता भव’, ‘न विश्चेदविश्चस्तम् ।’ ‘आदितश्चेत्तत्र चकार-
मनुक्तसमुच्चार्थमाश्रित्य आश्चस्तवान्तयोरुपपत्तिः काशिकायां स्पष्टा । मुष्ट-
मिति ।

“मुष्टं प्रतिग्राहयिता स्वमर्थ
पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ।”

इति कालिदासः ।
क्षुब्धेत्यादि । क्षुभ्, स्वन्, ध्वन्, लग्, ल्लेच्छ्, रेभ्, फण्, बाहामुदा-
त्तानां क्त इडमावघटितरूपनिपातनमर्थविशेषेषु क्रियते । तयोरुचेति । द्रवोरर्थ-
योरिति शेषः । चलितत्वतः । चलितत्वं मथनदण्डे सक्तुषु च समानो धर्मः ।

अस्पष्टशब्दे वाच्ये तु म्लेच्छतेर्मिलष्टमिष्यते ।
स्वरे वाच्ये विरिब्धञ्च शज्जार्थाद् रैभतेर्भवेत् ॥
उप्णाम्बुन्यौषधं क्षुण्णं भिष्या सद्योऽभिषुद्य च ।
पीयते यः कथायोऽसौ काण्टोऽनायाससाधितः ।
चाह प्रयत्न इत्यस्माद् भृशेऽये वाढमिष्यते ॥
एभ्योऽन्यत्र क्षुभितः । स्वनितः । अनितः । विच्छेन्नो छगितः ।
म्लेच्छितः । विरेभितः । फाणितो गतः । वाहितः ॥

धृषिशासी वैयात्ये (७. २. १९)

अविनीतत्वेऽर्थेऽनयोनिष्ठायामिण् न स्यात् । धृष्टो विश्वस्तो
चायं बहुः । अन्यत्रेत् । धर्षितः । विश्वसितः ॥

निष्ठा शीङ्गस्विदिमिदिक्षिविधृष्टः (१. २. १९)

एभ्यः परा सेद् निष्ठा किञ्च स्यात् । तेन धृषेगुण उक्तः ॥

दृढः स्थूलबलयोः (७. २. २०)

अस्पष्टशब्द इति । ‘अथ म्लिष्टमविस्पष्टमि’त्यमरः । अनायाससाधित
इति । ‘अनायासकृतं फाण्टमि’त्यमरः ॥ धृषिशासी वैयात्ये । धृषेरादित्वात्
शसेरुदित्वेन ‘यस्य विभावे’ति निषेषे सिद्धे नियमार्थोऽयं धृषिशस्योर्यन्त्र
कचिद् वैयात्य एवेट् न भवतीति । एवत्र भावादिकर्मणोरवैयात्य इडभावो
न वटत इत्युक्तम् । हरदत्ताचार्यैर्धृषेरादित्वे प्रयोजनं चिन्त्यमिति कथितम् ।
माधवाचार्यस्तु अवैयात्ये विभाषामिच्छति — धृष्टं, धर्षितमिति । तत्पक्षे
सप्रयोजनमादित्वम् । भावादिकर्मणैर्वैयात्ये धृषेरनभिधानान्नियमार्थत्वं वृत्तिमते ।
वैयात्यं वियातस्य भावः । विस्तृपं यातं गमनं चेष्टिं यस्य स वियातो-
ऽविनीत इति कैयटः । तदुच्यते ऽविनीतत्वेऽर्थ इति । विश्वसितो गौः ।
विपूर्वशसेवैयात्ये विकारापादिकायां हिंसायां च शृतिः । तत्र निष्ठायां सेदो ।
हिंसा अनिटो वैयात्यं चाभिषेये इति विशेषः प्रयोगैषाधिकः ॥ किञ्च
स्पादिति । ‘असंयोगादि’त्यतः किदिति पूर्वसूत्रान्वेति च वर्तते । गुण

वृद्धधर्थयोर्द्दीहंशोः स्थूले वलवति च वाच्ये दृढ इति स्यात् ।
अन्यत्र दहितो दंहितः । अन्त्य इदित् ॥

प्रभौ परिवृद्धः (७. २. २१)

परिवृंहितोऽन्यः ॥

कुच्छुगहनयोः कषः (७. २. २२)

असहादुप्रापयोर्वाच्ययोः कषेरिण् न । कष्टो विरहः । कष्टं
वनम् । कषितमन्यत् ॥

घुपिरविशब्दने (७. २. २३)

विशब्दनमभिप्रायाविष्करणं, ततोऽन्यत्र घुपेरिण् न । बुद्धा
घट्टा । घट्टो गजेन वृक्षः । निघृष्ट इत्यर्थमाह शङ्करः । अन्यत्र
उक्तः । धर्षित इत्युदाहरण इत्यादि । धर्षितः प्रगल्मः ॥ दहितंशोरिति ।
इहैः क्त इडभावः, हकारनकारयोर्लोपः, परस्य ढत्वं च निपात्यते । अनोपधे
तु नलोपवर्जमन्यत् सर्वम् । तत्र हलोपनिपातनं पूर्वत्रासिद्धत्वनिवृत्यर्थम् ।
अन्यथा ढलोपे तस्यासिद्धत्वाद् लघुरुद्धपत्वविरहेण रादेशे द्रढिमेत्यादीनि न
सिद्धेयुः । अन्त्य इदिदिति । अतः ‘अनिदितामि’ति लोपाभावाद् दंहित
इति सिद्धम् । ‘दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे’ इति कालिदासः ॥ परिवृद्धः । इहापि
बृहैर्बृहेश्च पूर्ववनिपातनम् । ‘प्रभुः परिवृद्धोऽभिप’ इत्यमरः । परिवृंहितं
वृद्धमित्यर्थः ॥ कपैरिति । ‘कष हिंसायामि’ति धातुः । कष्ट इति विशेष्य-
निन्नोऽयं शब्दः । अव्ययमपि दृश्यते । ‘हा कष्टं मम बान्धवाश्च शतशो
नष्टा’ इत्यभिगुक्ताः । ‘कष्टं विनर्दतः कूरान्’ इति भद्विः । कषितं
हिंसितमित्यर्थः ॥ घुपिरविशब्दने । घुपिर अविशब्दने भूवादौ, विशब्दने
भुरादौ चोभयः पठ्यते । भूवादेर्विशब्दने॒सम्भवाच्चुरादेर्णिचा घट्तित्वाच्चा-
विशब्दन इत्यर्थकथनं सम्भवद्विशब्दनार्थं शुद्धं कमपि धातुं निष्ठायामिड-
भावायापेक्षते । स च णिज्विकल्प एव फलतीतीहायमर्थनिर्देशश्चुरादेर्णिज्वि-
कल्पं ज्ञापयतीत्युक्त्वा भाष्ये —

‘महीपालवचः श्रुत्वा जुघुषः पुष्यमाणवाः ।’

इति प्रयोग उपपत्ति नीतः । निघृष्ट इति । कण्डूविनयनाय कषित इत्या-

१ ‘विशुद्धमित्ताह’ ग. पाठः.

अवघुषितं वाचयम् । आविष्टुताभिप्रायमित्यर्थः ॥

अर्देः सञ्जिविभ्यः (७. २. २४)

एभ्योऽर्देनिष्टायामिण् न । दान्तत्वान्तत्वम् । समर्णः । न्यर्ण । ।
धर्णः । अर्दितोऽन्यः ॥

अभेश्वाविदूर्ये (७. २. २५)

आविदूर्य सामीप्यं, तस्मिन्बर्थेऽभेः परस्यार्देनैद् । अभ्यर्णा
नेगरी ॥

णेरध्ययने वृत्तम् (७. २. २६)

एन्तस्य वृत्तेरध्ययनेऽर्थे वृत्तमिति स्यात् । वृत्तो वेदः । अधीत
इत्यर्थः । अन्यत्र एन्तादिद् । वर्तिं इत ॥

निष्टायां सेटि (६. ४. ५२)

सेटि निष्टायां परतो णिलोपः स्यात् । तस्मादिडेव श्रूयते ।
वर्तितम् । केचिदधीते वर्तितमपीच्छन्ति ॥

शयः । अवघुषितम् । चुरादेर्णिजभावपक्ष इदम् । अन्यथा अवघुषितमिति
स्यात् ॥ समर्णः । ‘रदाभ्यां निष्टातो नः पूर्वस्य च दः’ हति नकारद्रव्य
एकस्य ‘हलो यमामि’ति लोप एकणकारभिदं रूपम् । अर्दितोऽन्यः ।
संनिव्यपूर्वः ।

‘अर्दितं कुबलयं रविदीप्तिर्दितं सरसिं शशिभासा ।

बन्धुकृत्यमिदमस्तु शुभाय स्वस्य नार्हति परस्य तु हान्यै ॥’

इत्याभाणकीयाः ॥ सामीप्यम् । नातिदूरं नासनं वेति दीक्षितचरणाः ।
सामीप्य इत्येवावचनादेवं निरूपणमिति व्याख्याताराः । ‘उपकण्ठानिकाभ्यर्णे’-
स्वमरः । ‘अभ्यर्णानार्दिदद् द्रुतमि’ति भट्टिः ॥ एन्तस्येति । शुद्धस्याकर्मक-
ल्लाद् वृत्तं छन्दस इति भावे क्ते ‘यस्त्र विभाषे’त्येव निषेधः सिध्यति ।
एन्तस्य तु सकर्मकत्वात् कर्मणि निपातनमिदम् । निपातनं च णिलोपैद्गु-
णप्रतिषेधार्थमिति वार्तिकं, स्मार्तश्च समावर्तनशब्दोऽण्यन्तात् सम्यग्ध्ययनार्थे
द्रष्टव्यः ॥ निष्टायां सेटि । वर्तितम् । आवर्तितमित्यर्थः । सेटीति किम् ।

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञासाः (७. २. २७)
 णिजन्तानां दमादीनां दान्ताद्या वा निपातिताः ।
 दान्तश्च दमितः शान्तः शमितः पूर्णपूरितौ ॥
 सपक्षये दासिस्तस्य णिचि दस्तश्च दासितः ।
 स्पश वाधन इत्यस्य स्पष्टः स्पाश्चित इत्यपि ॥

एवं छन्नः छादितः । ज्ञासः ज्ञपितः । ज्ञपयेतैर्वानार्थेत्वात् तस्य
 च सनि वेद्यत्वात् ज्ञातोऽपि ज्ञासः । सर्वत्रैद्यक्षे 'निष्ठायां सेटि' (६-४-५२)
 इति णिलोपः । अन्यत्र निपातनाम् सर्वसिद्धिः ॥

रुद्धमत्वरसंख्यास्वनाम् (७. २. २८)

संज्ञपितः पशुः । अत्र 'यस्य विभाषे'ति ज्ञपेः केऽनिद्यत्वात् णिलोपो मा भूत् ।
 एकाच एव 'यस्य विभाषे'ति निषेधश्चेदेव अन्तर्कं सेष्यग्रहणं कालावधारणार्थं
 विज्ञास्यते — इडागमे कृत एव णिलोपो यथा स्यात् । यद्यकृतेऽपि, तदा
 कारितमित्यत्र 'एकाच' इति निषेधादनिष्टरूपं प्रसजेदिति । केचिदिति । ये तु
 शुद्धादेव पर्यंत्युते: कर्मणि वृत्तो गुणः, वृत्तं पारायणमिति 'यस्य विभाषे'त्ये-
 वोदित्त्वादिडभावधटितं प्रयोगं साधयन्तः पूर्वसूत्रमप्रयोजनं वदन्ति, तेषां
 एयन्तादनिषेधेन वर्तितमित्यर्थातेऽपि भवति ॥ वा दान्तेति । एयन्ताचित्यप्राप्तौ
 विभाषार्थं निपातनम् । सर्वत्र णिलुगिडभावश्च निपातेयेते । यतु केचिद् ज्ञपेः
 'सनीवे'ति विकल्पाद् 'यस्य विभाषे'ति निषेधे विकल्प इति तदसारं; तत्रैकाच
 इत्यनुवृत्तेः । 'दुर्दान्तेषु किमक्षरैः', 'शान्तमिदमाश्रमपदम्', 'पूरिताख्यिलमनोरथः
 पदपयोरुहपणयिनां सताम्', 'विज्ञासा गुरवो विनीतशिरसा' इत्याद्युदा-
 हरणम् । ज्ञपयेतरिति । चौरादिकस्येति शेषः । वेद्यत्वादिति । भरज्ञपीत्यत्र
 सामान्यग्रहणादित्याशयः । ज्ञातोऽपि ज्ञास इति । ज्ञातोऽपि ज्ञास इति साधुरिति
 भावः । सर्वत्रैद्यक्षे इति । भरज्ञपीत्यत्र पुगन्तस्यैव ग्रहणमित्याश्रित्य चौरादि-
 कस्य ज्ञपेभणे तस्य सर्वत्रैडागमे जाग्रतीति यावत् । णिष्ठोप इति । तेन
 ज्ञातेऽर्थं ज्ञपित इति सिद्धम् । अन्यत्रेति । अनिद्यक्षे । सिद्धिः । णिलो-
 पोदेरिति शेषः ॥ रुद्धमत्वरेत्यादि । रुद्धः 'तीषसहे'ति विकल्पे 'यस्ये'ति
 निषेधे त्वरेः 'आदितश्चे'ति निषेधे उमिषुष्योरुद्धाचतया नित्यप्राप्तौ चोभयत्र विभा-

एषां निष्ठायामनिदत्त्वं वा स्यात् । रुष्टः, रुषितः । ‘अम ग-
त्यादौ रोगे च’ । ‘असुनासिकस्य—’ (६-४-१५) इति दीर्घः ।
आन्तः, अभितः । ‘ज्वरत्वर—’ (६-४-२०) इति ज्वरत्वैः । ‘रदाभ्यां—’
(८-२-४२) इति नः । तूर्णः, त्वरितः । संघृष्टः, संघृषितः ।
आस्थान्तः, आस्वनितः ॥

हृषेलोमसु (७. २. २९)

लोमसम्बद्धेऽर्थे हृषेनिष्ठायां वेद । हृष्टं हृषितं वा रोम के-
शात् । लोमस्विति केशा अप्युक्ताः । तेष्वपि पुलकः स्यादेव । ‘वि-
स्मितप्रतिहृतयोथेति वाच्यम्’ (वा० ७ २-२९) हृषो हृषितो वा
विक्रमैः । हृष्टा हृषिता वा दन्ताः । भग्नाः शीतादिता वा ॥

वेयम् । तूर्ण इति । ‘जित्वरे’त्यादित्वमात्मनेपदातिरिक्तप्रयोजनविरहान्मन्दमिति
दीक्षितचरणाः । सङ्ख्यृष्टः सङ्ख्यृषित इति । ‘बुधेरिट्प्रतिवेष्टस्यावकाशः —
असम्पूर्वादविशब्दनं — बुष्टा रज्जुः, बुष्टो मार्गः । वावचनस्यावकाशः —
सम्पूर्वाद् विशब्दनं — संघृष्टं वाक्यं, संघृषितं वाक्यम् । सम्पूर्वादविशब्दन
उभयं प्रामोति — संघृष्टा रज्जुः, संघृषिता रज्जुः’ इति भाष्यम् । उभयं
प्रामोतीत्यस्य परत्वादनेन विकल्पेनेऽभवति न भवति चेत्यर्थः । आस्वनित
इति । आस्वनितं मन इत्यपि । ‘क्षुब्धस्वान्ते’ति निपातनं वाधित्वा परत्वात्
तत्रान्ययं विकल्पः प्रवर्तते । एवं दमितादीन् शब्दान् भट्टिर्क्षयति —

“दमितारिः प्रशान्ताजौ नादापूरितदिङ्गमुखः ।

जघान रुषितो रुषांस्वरितस्तूर्णमागतान् ॥

तेषां निहन्यमानानां सङ्ख्यृष्टैः कर्णभेदिभिः ।

अभूदभ्यमितत्रासमास्यान्ताशेषदिग्ज जगत् ॥”

लोमसम्बद्धेऽर्थ इति । सम्बन्धश्वायं कर्तृतया लोम्नां बोध्यः । भाष्य-
वाचिके ‘लोमकेशकर्तृकस्ये’ति स्पष्टमेवोच्यते । लोमेति मूर्धजानामङ्ग-
जानां च सामान्यग्रहणम् । ‘लोमनखं स्पृष्टवा शौचं कर्तव्यमि’ति विषेः
केशस्पर्शेऽपि सञ्चारो इत्यत एव हि । हर्षवशात् केशोप्वपि पुलकोद्भ्रमसम्भ-
वालोमोदयोऽस्त्वेव । तदुच्यते—तेष्वपि पुलकः स्यादेवेति । ‘हृषु अलीक’
इत्युदित्वादनिटः, ‘हृषु तुष्टाविति सेटभोभयत्रविभाषार्थं वचनम् । प्रति-

अपचितश्च (७. २. ३०)

चायेनिष्ठायामपचित इति वा स्यात् । विकल्पादपचायितः ।
पूजित इत्यर्थः ॥

इण् निष्ठायाम् (७. २. ४७)

निष्कुपेनिष्ठायां निलमिद् स्यात् । निष्कुयितः ॥

क्षिणः कत्वानिष्ठयोः (७. २. ५०)

इद् वा स्यात् । क्षिणः क्षिणितः ॥

पूडश्च (७. २. ५१)

कत्वानिष्ठयोर्वेद् ॥

पूडः कत्वा च (१. २. २२)

अस्मात् परा सेणिष्ठा कत्वा च किञ्च स्यात् । तेनेदप्श्वे गुणः ।
पूतः, पवितः ॥

इत्योरिति । प्रतिधातयोरि'ति मुद्रितभाष्ये पाठः । तदा इष्टिं दन्तैरिति
प्रयोगोऽपि स्वारसिकः सिध्यति ॥ चायेरिति । 'चायृ पूजानिशामनयोरि'ति
धातोः । क्लिनि च निलम् । अपचितिरित्येव । चिनोतेर्वा अपपूर्वस्य पूजा-
र्थतयापि शक्यसम्पादने अमूरुपे । तदंशे चायेः स्त्रिलताभ्युपगमादित्यपि
लक्ष्यक्षुषां शक्यमास्थातुम् । 'पूजा नमस्यापचितिरित्यमरः ।

“भयसंहृष्टरोमाणस्ततस्तेऽपचितद्विषः ।

क्षणेन क्षीणविक्रान्ताः कपिनानेषत क्षयम् ॥”

इति भट्टः ॥ निष्कुपेरिति । 'निरः कुष' इति पूर्वसूत्रं समग्रमनुवर्तते ।
नित्यमिति । इडग्रहणे वर्तमाने पुनरिडग्रहणादित्याश्रमः ॥ क्षिण इति ।
'क्षिणू विवाधने', 'क्षिण उपतापे' इत्येतयोः सामान्यग्रहणम् । अनयोः पूर्वस्य
कत्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां 'यस्य'ति निषेधे, द्वितीयस्य सेत्कत्वान्नित्यप्राप्तौ
वचनमिदमुभयोः कत्वानिष्ठयोः । पूडश्च । 'अद्युक' इति निषेधे । विकल्पवचनम् ।

१. 'योः । क्षिणः' ग. पाठः.

वसतिकुधीरिद् (७. २. ५२)

अनयोः कृत्वा निष्टुयो नित्यामिद् स्यात् । कुषितः । वसेयजादि-
त्वादुत्पम् । 'शासिवासि—' (६-३-६०) इति पंतम् । उषितः ॥

अञ्चे: पूजायाम् (७. २. ५३)

पूजार्थस्याञ्चेः कृत्वा निष्टुयो रिद् स्यात् । अक्षितो हरिः ।
अथ 'अनिदितां—' (६-४-२४) इति नलोपे प्राप्ते,

नाञ्चे: पूजायाम् (६. ४. ३०)

पूजार्थस्याञ्चेनलोपो न ॥

लुभो विमोहने (७. २. ५४)

अस्य व्याकुलीकरणेऽर्थे कृत्वा निष्टुयो रिद् स्यात् । लुभिताः केशाः ।
अन्यत्र 'तीपसह—' (७-२-४८) इत्युक्त्या लुब्धः । *इतीट्कथा ॥

'पूतं पवित्रेण' । क्रज्जन्तः ॥ वसतीसि । निर्देशार्थं एवायं विकरणः ।
अन्यस्य वस्तेस्तदातत्वादिद् भवत्येवेति पुनः प्रापणं नापेक्षयते । नित्यमिति ।
पुनरिड्ग्रहणाद् । कुषितः, उपित इति । 'कुषितस्येव समस्तमीषितम्'
इति नीतिः । 'कुषितसुपितं दीर्घाङ्गम्या' इति भावकाः ॥ अञ्चेरिति ।
उदित्त्वात् कृत्वायां विकल्पे 'यस्ये'ति निष्टायां निषेधे च प्राप्ते वचनमिदम् ।

"अञ्चितः: पुरवधूदगञ्जलैः सञ्चरन्नरिविभज्ञको हरिः ।"

अनिदितामिति । यदागमपरिभाषया इविशिष्टस्य तत्स्य कित्त्वमस्तीति
विचारः । परिभाषापत्याख्यानेऽप्यत एव स्थानिगतानुवन्धालाश्रयेऽपि स्थानि-
वद्वादः । पूजार्थस्याञ्चेतरिति सामान्यकथनाद् अञ्चयते हरिरिति कर्मणि
यकि नलोपे न । पूजायां किम् । उदक्तमुदकं कूपात् । उद्धृतमित्यर्थः ॥
लुभो विमोहने । 'तीपसहलुभे'ति कृत्वायां विकल्पे 'यस्ये'ति निष्टायां निषेधे
च वचनमर्थविशेषे । लुभिताः केशाः । आकुलीकृता इत्यर्थः । अन्यत्र लुब्धः
शीतिन । पीडित इत्यर्थः । गृह्णुर्वा लुब्धः । कृत्वायां तु गाध्ये लुब्धवा,
लुभित्वा, लोभित्वेति च रूपाणि । *इतीट्कथा ।

१. 'षः ।' क ख. पाठः:

* 'इति निष्टायामिट्कथा' इति केरलवर्मसम्मतः पाठः :

अथावशिष्टकार्याणि । 'निष्ठा चीक्ष्मिदिपिदिक्षिदिधृष्टः' (१.२.१९) इति सेटो निष्ठायाः किञ्चननिषेधाद् गुणः । शयितः । अत्र निष्ठेति विभागाद् भौवादिकस्य उपतेरप्यकिञ्चाद् गुणः । उपयितः । श्यनि ढीड एवेणिषेधः । स्विदादीनामादिच्चाद् भावादिकर्मणोर्वेद् । अत्र सेट्पक्षे किञ्चाभावः । स्विदा, स्वेदितमनेन । 'चिमिदा स्नेहने', मेदितम् । 'स्विदिवा स्नेहनसीचनयोः इवदे च', स्वेदितम् । धर्षितमनेन । अनिदत्त्वे तु किञ्चमेव । स्विदभनेन । मिन्नम् । क्षिणम् । धृष्टम् । एवमादिकर्मण्यपि प्रस्तेदितः प्रस्तिक्षिदितः ॥

मृषस्तितिक्षायाम् (१. २. २०)

धर्मार्थस्य मृषः सेद् निष्ठा न किञ्च स्यात् । मर्षितः धान्तः । अन्यत्रापमृषितं वाक्यम् । अस्पदमित्यर्थः ॥

उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्थाम् (१. २. २१)

अथावशिष्टकार्याणि । इदनुबन्धनीनीति यावत् । शयितः । शीत इति इयैङ्घातो रूपम् ।

"नेदं नभोमण्डलमस्तुराशि-

नेमाश्च तारा नवफेनखण्डाः ।

नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो

नायं कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥"

इति विल्लहणः । अनुबन्धनीदेशाद् यज्ञकिं न । यणा शेशियतम् । विभागादिति । इदं सीरदेवादिमतेन । पारायणिकाश्वेदभज्ञीकुर्वते । भौवादिकस्येति । देवादिकस्य स्वाद्यन्तर्भावैनौदित्त्वात् तत्सामर्थ्येनेष्टभावो नस्त्वं च । ढीनः; ढीनवान् । उपतेरपीति । माधवस्तु योगविभागाङ्गुयितमित्यपीत्याह । तमते चिष्ठितमित्यपि सम्भाव्यते यणा । इयनि ढीड एवेति । इयनुविकरणस्य ढीड एवेत्यर्थः । स्विन्नं मिन्नमिति । अनिदत्त्वाद् 'रदाभ्या'मिति नत्वम् । प्रस्वेदित इति । कर्तरि क्तः । आदिकर्मयोतकः प्रः । 'परिभिलन् प्रस्वेदितो माधवः' इति रासवर्णने ॥ धान्त इति । इदं शुद्धस्य मृषिरिति द्योतयितुम् । एवन्ते तु विनाप्यकिञ्चं धातुरेव मर्षिरिति सिद्धं मर्षित इति । अपमृषितमिति । तिति-धान्यस्यार्थस्योपसर्गसमभिव्यहार एव नोन्न इति यावत् । तितिक्षार्थस्य मृषः

उदुपधाद् धातोः परा भावादिकर्मणोः सेण् निष्ठा वा न किं
स्यात् । मुदितं मोदितं वानेन । प्रमुदितः प्रमोदितः । शब्दिकरणा-
नामेव विकल्पः । तेन रद्दुगगतस्य लहितमनेनेति किञ्चमेव ॥

अदो जग्धिर्ल्यस्तिकति (२. ४. ६६)

स्थपि तादौ किति च परे अदेर्जिथः स्यात् । इकार उवत्तर्थः ।
जग्ध त । 'शपस्तथोः—' (८-२-४०) इति धः । 'शरो शरि—'
(८-५-६५) इति शूर्वधन्त्रयः । जग्धः । जग्धवान् । 'अभाष्यः'
(४-४-८५) इति निपातनेन जग्धभावाद्भोड्यमरोक्तः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् (६. १. २२)

स्फीतम् । चेति कौमुदी । स्फातम् ॥

शृतं पाके (६. १. २७)

विकल्पित्विक्लेदना च पाकः । तत्रार्थं शृतमिति स्यात् । शृतं क्षीरं

पुनर्लितिक्षायामिति सूत्रेऽर्थनिर्देशो शापयति धातवोडेनकार्था हति ॥ शब्दिक-
करणानामेवेति । 'व्यवस्थितविभाषा चेयमि'ति काशिका । उदुपधादिति
किमिति चोदयित्वा लिखितमनेनेति प्रत्युदाहरता काशिकाकरेण शब्दिकरणा-
नामेवेति व्यवस्थाया अस्थितत्वमिव्यज्यते । अन्यथा व्यवस्थया तुदादे-
लिखेरसिद्धेः । एवं प्रभुक्त इत्यपि प्रत्युदाहरणं विमृश्यम् । तस्मात् खिटकिटी
इति भौवादिकस्य कुशेभ्य निष्ठायां यथाक्रमं प्रत्युदाहरणं देयमिति हरदत्तः
साधुः ॥ अदो जग्धिर्ल्यस्तिकतीति । निष्ठायां प्रकृत्यादेशप्रकरणमुपकम्यते ।
ल्यपि प्रजग्ध्य । अन्तरङ्गत्वाद् वस्त्रायामेव जग्धेः सिद्धौ ल्यपीति विशानं
ल्यपान्तरङ्गाणां वाधनं ज्ञाप्यते । तेन प्रधाव प्रस्थायेत्यादि सिद्धम् । हिप्रभृ-
तीनामादेशानामपहरणं फलद् । तदिदमुच्यते भाष्ये कारिकया —

'जग्धिबिधिर्ल्यपि तत्तदकस्मात्

सिद्धमदस्तिकितीतिविधानात् ।

हिप्रभृतीस्तु सदा वहिरङ्गो

ल्यब्धरतीति कृते तदु विद्धि ॥'

स्फीतमिति । 'स्फीतं यशो दिक्षु विद्यक्षु नीतमि'ति ॥ विक्लेदना चेति ।
'शा पाके' इत्यत्रत्यः पाकशब्द ओदनादिनिष्ठाया विकल्पतेदेवदत्तादि-

स्वयम् । शृतं क्षीरमनेन । एवं श्रुतं हविः । क्षीरहविषोरवैष्टम् । इवि-
रित्याज्यमप्युक्तमित्येके । अन्यत्र आणमन्तम् । यथ्वत्वान्तत्वम् ॥

प्यायः पी (६. १. ३८)

पीनः कुचः । पीनजात् । 'ओ प्यायी बुद्धावि'त्योदित्वाभल्वम् ।
स्वाङ्गादन्यत्र पीभावो वेति कौमुदी । पीनः प्यानो वा तरुः । अ-
नुपसर्गस्यैव पीभावः अन्यत्र । आप्यानश्चन्द्रः । आडपूर्वस्य कूपोधसो ।
स्यादैव । पूर्णं आपीनः कुपः । आपीनमूधः । 'आपीनतुङ्गस्तनीमि'ति

निष्ठाया विक्लेदनायाश्च समानोऽभिधायक इत्याशयः । उभयत्रापि पच्यत
ओदनः स्वयमेव, पचत्यौदनं देवदत्त इति प्रयोगदर्शनात् । अतः शुद्धस्य
विकल्पौ विद्यमानस्य प्राथमिकप्रयोजकभावापक्षस्य विक्लेदनायां विद्यमानस्य च
आधातोः शृभावो नियात्यत इति फलितम् । तदिदमुच्यते काशिकायां — प्यन्त-
स्याण्यन्तस्य चेति । अत एवोदाहरति शृतं क्षीरं स्वयमिति, शृतं क्षीरमनेनेति
च । आद्ये कर्तरि कान्तम् । तस्मात् प्रेषणांशघटिते पुनर्णिचि अपितमित्येव ।
एतावता फलितमिदं — शुद्धे प्राथमिके णिचि च आश्रप्योः शृतमिति । पुनः
प्रेषणाधिक्ये द्वितीये णिचि अपितमिति । एतत्साधकं च वचनं भाष्ये —
‘आश्रप्योः शृभावः । अपेः शृतमन्यत्र हेतोः’ इति च । इष्टमिति । ‘व्यव-
स्थितविभाषा चेयामि’ति काशिका । इदं ‘क्षीरहविषोरिति वक्तव्यमि’ति भाष्य-
वचनसिद्धम् । तदिदमुदाहियते — अन्यत्र आणमन्तमिति । पाकार्थस्यैव
धातोः पुनः पाकग्रहणं विषयपदर्शनार्थमित्यभिमत्य ततः सिद्धं क्षीरहविषोरितीति
केचित् । आज्यमपीति । तथाच भाष्योदाहरणं — ‘शृतं क्षीरं घृतं हविरिति ।
नत्वामिति । निष्ठातस्येति शेषः ॥ पीन इति । पीनो देवदत्तो दिवा न सुङ्ग
इति लक्षणायाम् । तरुरिति । कुचाविवत् स्वाङ्गातविरहात् । अनुपसर्गस्यै-
वेति । ‘आडपूर्वादन्धूधसोरि’ति भाष्येण आडपूर्वादन्धूधसोरेव, आडपूर्वाद-
वान्धूधसोत्तियुभयतो नियमादुपसर्गान्तरयोगेऽन्धूधसोरन्यत्र च नेत्याशयः ।
तेन सिद्धमुदाहियते — आप्यानश्चन्द्र इति । अत्रान्धूधोभिन्नत्वात् । एवं
प्रप्यानोऽन्धुरित्याङ्गमित्र उदाहार्यः । कूपोधसोरिति । अन्धुशब्दे पर्यायग्रहण-
माभित्येदम् । पूर्णं इति । आडयोगस्य फलमिदमर्थविवरणे प्रदर्शयते ।

चिन्त्यम् । आठः पुनः समासाद् वा सिद्धिः * । ‘ज्वरत्वर—’
(६-४-२०) इति ज्ञल्यूद् । राघवत्वम् । जित्वरा, तूर्णः । स्थितु, सूतः ।
अन्येषां सेट्ट्वाशोद् । ज्वरितः । अवितः । मवितः ॥

पीडाव्याध्योः प्रदीपोक्ता लङ्गिकम्प्योर्नलोपिता ।

निःस्वो विलगितो नित्यं वाताद् विकपिता तनुः ॥

विकपितो विकृतशरीर इति माधवः । अन्यत्र लङ्गितः । क-
स्पितः । लङ्गिर्गतौ ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो
शलि विडति (६. ४. ३७)

यमिरपिनभिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्ताः । तेषां वनेस्तनोत्या-
दीनां च ज्ञलादौ विडति परेऽनुनासिकलोपः स्यात् । य त । आर्ध-
धातुकपरत्वादतो लोपे ग्रासे,

चिन्त्यमिति । स्तनस्यान्धूधसोरन्यत्वादित्यादिः । पुनरिति । पीनतुङ्गस्तनीमिति
समासे जातेऽनन्तरं गतिप्रादयश्चेत्याङ्गा समास इति यावत् । अतिवरेति ।
आदित्वादनिट्ट्वेन ज्ञल्पत्वसम्भव इत्याशयः । स्थितु । उदित्वादनिट्ट्व-
सूचनार्थमनुबन्धसहितः पाठः । प्रदीपोक्तेति । कैयटकृतप्रदीपोक्तेति भावः ।
‘पीडाव्याध्योर्मष्यद्वृष्टे’त्येव सुवचम् । ‘अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपताप-
शरीरविकारयोरुपसङ्ख्ययनम्’ इति भाष्य एवास्थार्थस्य प्रकटं दर्शनात् । पीडा
दारिद्र्यपीडेत्यर्थः । तदुदाहरणमिदं — निःस्वो विलगित इति । वातादिति ।
वातकिनः स्वस्यानुभवघटितमिदं वचनम् । कम्पितश्चालितः । ‘कणिकम्पित-
शाखाभ्य’ इति कालिदासः ॥ लङ्गिकम्प्योर्नलोपपसङ्गात् प्रसक्तानुप्रसक्त्यानु-
नासिकलोपं सरंस्तद्विधायकं शास्त्रं व्याचिख्यासुरवतारयति — अनुदात्तोप-
देश इत्यादि । तनोत्यादीनामिति ।

तनु-क्षणु-क्षिणु-ऋणु-तृणु-घणु-वनु-मन्वनितमस्तनोत्यादिः ।

इतीमे तनोत्यादयः । सूत्रे वनतीति पाठाद् भौवादिकस्य चतुष्टयस्यापि
ग्रहणम् । य त इति । यमधातो रूपम् । आर्धधातुकपरत्वादिति । आर्ध-
धातुकोपदेशे यदकारान्तमिति विवरणमाश्रयतां तु नेह प्रसक्तिः । सूत्रे षष्ठ-
न्तत्वेन प्रकृतिग्रहणं शान्तदान्तादौ मा भूदिति । ‘शान्तमिदमाश्रमपदमि’ति

* आपीने ऊधसी इव तुङ्गो स्तनौ यस्या इत्यर्थद्वा । ‘ऊधस्तु क्षीबमापीनमि’त्यमर ।

असिद्धवदत्रा भात् (१. ४. २२)

श्वाज्ञलोपादि पादान्तमाभाच्छाक्षाणि तेषु तु ।

प्राप्तेषु तान्येवान्योन्यमसिद्धान्येकसंश्रये ॥

इत्यनुनासिकलोपस्यासिद्धत्वादतो लोपो च । हृयोः काश्रय-
त्वादेकाश्रयत्वम् । यतः । रतः । नतः । गतः । इतः । अतः । 'वन शब्दे' ।

कालिदासः । वनते: क्षिणि वतिरिति । क्षिणि तु 'न क्षिणि दीर्घश्चेति व-
न्तिरिति रूपम् । 'अनुदाचौपदेशोऽनुनासिकलोपो ल्यपि, वामः' इति भा-
ष्यम् । अतो 'वा इयमीत्यस्यायि विषयः सङ्गृहीतः । तेन अभिमत्य,
वितत्येति, प्रणत्य प्रणन्य, ग्रयत्य प्रयन्य, अवगत्य अवगम्येत्यादि च सि-
ध्यति ॥ श्वाज्ञलोपादीति । अथमसिद्धवदत्राभादिति सूत्रस्य कारिक्या विव-
रणोपक्रमः । 'आभादि'त्यधिकारसीमानिर्देशः । तदुच्यते — श्वाज्ञलोपादि
पादान्तमिति । तावत्पर्यन्तं भाषिकारसत्त्वादित्याशयः । उपक्रमसीमा तूप-
स्थितत्वात् प्रकृतसूत्रमेव । असिद्धानीति । कार्यार्थमसिद्धवद् गण्यन्त
इत्यर्थः । सूत्रे बद्रग्रहणं स्पष्टार्थं, स्थानिवदित्यादाविव । विनापि बद्रग्रहणं
'पूर्वत्रासिद्धमि'त्यादावर्थप्रतिपत्तिर्नान्तरीयसिद्धा । एकसंश्रय इति । इदमन्त-
ग्रहणलभ्यम् । समानाश्रय इति सिद्धान्तकौमुदी । 'असिद्धवचनमोदेशलक्षण-
प्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति भाष्यम् । तेन आगहि जहि इत्यनु-
नासिकलोपे जभावे चातो लोपः, 'अतो हेरि'ति च प्राप्नुवन् विधिरोदशयोर-
सिद्धत्वात् प्रतिषिध्यते । तथा एषि शार्धात्यत्रास्तिशास्त्योरेवशाभावयोः कृत-
योरसिद्धत्वाद् ज्ञालक्षणं धित्वमुत्सर्गः प्राप्नोति च ।

एषि चित्रावतार ! त्वमेषितश्रीपराक्रमः ।

शाधि वज्ञिधरामेनां वाधितारिः शतं समाः ॥

आभादित्यमावेऽभाजि, राग इत्यादावनाभीयेऽपि नलोपस्य वृद्धाव-
सिद्धत्वं स्यात् । अत्रग्रहणं किम् । पपुष इत्यत्र पाधातोर्लिंगः कसौ शसि
सम्प्रसारणे उत्तरदलगतस्याकारस्यालोपे सम्प्रसारणमसिद्धं न भवति । भे-
ऽजादिपरक्त्वादालोपोऽभीष्टः सिद्धयति च । 'दुष्मि रेवतभूति रेवतीम्'

अस्य निष्ठायां सेद्यत्वेनाश्लादित्वाद् बद्ध्यमाणेऽनिटि क्तिन्यवो-
दाहतिः । वतिः । तनादेः । ततः । ‘दृषु अदने’ । तृतः ॥

जनसनखनां सञ्चलोः (६. ४. ४२)

एषां श्लादौ सनि श्लादौ क्रिङति चान्त्यस्य आत्वं स्यात् ।
जातः । ‘षणु दाने’ । सातः । खातः । ‘निष्ठायां सेटि’ (६-४ ५२) इति
सर्वध्यन्तेषु णिलोपः । चोरितः । कारितः । ‘हादी सुखे च’ ।
इदित्वान्वेद ।

हादो निष्ठायाम् (६. ४. ९५)

ह्रस्वः स्यात् । नत्वम् आहृतः । ‘घुमास्थ—’ (६-४-३६) इ-
तीत्वम् । धेद्, धीतम् । गीतम् । पीतम् । पानावसानार्थयोः पासा-
धात्वोर्ग्रहः । तेन शोषे त्राणे च पातम् । क्षये सातम् ॥

इति नारायणीयम् । वन शब्द इति । उदिदनुदिदिति वनधातुद्विविधः ।
तत्रोदितो ‘यस्य विभाषे’ तीडभावपक्षे वतिः वतवानित्युदाहरणम् । ‘वन शब्द
इत्यनुदितस्तु सेद्यत्वात् ‘तितुत्रथसिसुसरकसेषु च’ इति सूत्रेणाण्णनिषेधे क्ति-
नीडभावं बद्ध्यमाणमाश्रित्योदाहरणं धटनीयम् । तदाह — बद्ध्यमाणेऽनि-
टीत्यादिना ॥ जनसनेति । अनुनासिकान्तेषु कचिदनुनासिकस्य निरूपणाये-
दम् । श्लादाविति । इदम् ‘अनुदोत्तोपेदश’ त्यतोऽनुवृत्तिलब्धस्य श्लोत्यस्य
फलम् । अन्यथा जिजनिषतीत्यादावप्यात्वं स्यात् । सागमे हि सन्त्वाविशेषा-
दित्याशयः । जात इति ।

‘जातं वशे भुवनविदिते पुण्कलावर्तकानाम्’ इति मेघे । सनि
सिषासतीत्युदाहरणम् । निष्ठायां सेटीति । सेद्यग्रहणं संज्ञपितः पशुरित्यादौ
लोपो मा भूत् । ‘सनीवे’ ति विकाश्यितेद्यत्वाद् ‘यस्य विभाषे’ तीडभावः । ‘यस्य
विभाषे’ त्यत्रैकान्ग्रहणं वदतां तु कारितं चोरितमित्यादाविडागमसिद्धयेऽत्रत्य-
सेद्यग्रहणसामर्थ्यादिडागमे कृत एव णिलोप इति कालावधारणमाश्रयणीयम् ।
‘न्याये पदं कारितः’ इति नीतिः ॥ हादो निष्ठायाम् । निष्ठायामित्यस्य
फलं प्रह्लादादौ घजादिषु हःवाभावः । पानावसानार्थयोरिति । इदमर्थ-

१. ‘तिः । त’ ख. पाठः । २. ‘की’ क. पाठः ।

व्यतिस्यतिभास्थामित् ति किति (७. ४. ४०)

एषां तादौ किति परे इत् स्यात् । दितः खण्डतः । अवसितः ।
प्रमितः । स्थितः ॥

शाच्छोरन्यतरस्यास् (७. ६. ४१)

तनूकरणच्छेदनार्थयोः शाच्छोस्तादौ कितीत्वं वा स्यात् ।
शितं शातं वा शस्त्रम् । छितं छातम् । संशितं इति व्रते नित्यम् ।
अत्र हरः — ‘संशितो व्रते यत्नवान् । संशितव्रत इत्यत्र तु सम्यक्
सम्पादितव्रत इत्यर्थः’ इति ॥

पादिकं वचनम् । ‘लुभिकरणालुभिकरणयोरलुभिकरणस्ये’ ति परिभाषया न्यासे
‘घोडन्तकर्मणी’ त्यस्यैव ग्रहणात् ‘पा रक्षणे’, ‘पै शोषणे’, ‘धै क्षये’ इति
धातूनां न ग्रहणमिति तत्त्वम् ।

‘पातुं न प्रथमं व्यवस्थयति जलं युष्मास्वप्नीये या’
इति कालिदासः ।

“भगवद्गीता किञ्चिदधीता
गजाजललवकणिका पीता”

इति जगद्गुरुः ॥ ति कितीति । तीत्यस्याभावे अवदाय, अवसायेत्यादावपि
स्यात् । कितीति तु स्थाता मातेत्यादाविदेवदेशवारणाय । अवसित इति ।
‘धुमास्थे’ तीत्वस्य प्रवेशः सेषीयत इत्यादावतकारादौ बोध्यः । ‘अवसितमाग-
मनप्रयोजनमि’ ति मुद्रा । ‘अनुमितोऽयमर्थः प्रागेवे’ ति चण्डी । ‘स्थि-
तामुच्चलितः प्रयातामि’ ति रुद्रवंशम् ॥ तनूकरणच्छेदनेति । स्पष्टप्रतिपत्तये-
र्थकथनम् । शितमिति । तीक्ष्णमित्यर्थः । शातमिति । तनूकरणमाश्रित्य कृशो-
दृशीं शातोदरीत्यपि । नित्यमिति । ‘श्येतरित्वं व्रते नित्यमि’ ति वचनादिति शेषः ।
संशितो ब्राह्मणः । वचनं तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य प्रत्यास्यातं तत्रैव ।

“देवत्रातो गलेग्राह इति योगे च सद्विधिः ।

मित्यस्तेन विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥ ”

इति । संशितव्रत इति । वचने व्रतस्य विषयत्वेनैव प्रवेशो मोत्तर-

१. ‘तमिति’, २. ‘त्यपि व’ ग. पाठः.

दाधातोहिः (७. ४. ४२)

तादौ किरीतेव । हितो नारः विहितः ॥

दो लद् दोः (७. ४. ४६)

बुत्तस्य दाधातोरादौ शिति परे दद् स्यात् । दत्तः, दत्त-
वान् । दाधैपोरस्यबुत्ताद् दात्तद् अभदात्म् ॥

अच उपसर्गात् तः (७. ४. ४७)

अजन्तादुरसर्गात् परस्य योर्दातोराकारस्य तकारः स्यात् ।
दस्य चर्वण् । तस्य 'अनशि च' (८-४-६७) इति द्वित्ये चत्वार-
स्तकाराः । हिः 'शरो झरि—' (८-४-६५) इति लोपे द्रव्यक्षेपः । प्रत्तः
अवत्तः ॥

दस्ति (६. ३. १२४)

दाधातोस्तकारे परे इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् । परीक्षम्
अनुराम् । 'सुविन्यवानुभ्यः क्से शेंति तत्त्वविकल्पमाह भोजः । सुदत्तं
सूत्रमित्यादि । 'आदादिकर्मणी'ति च । दामुमारव्यम् । प्रदत्तं प्रत्तं
वा । अन्यत्र प्रत्तमेवेति ॥

पदत्वेन घटनायामयि । तत उदाहरणं द्विविधं सम्भवि । संशितः, संशित-
व्रत इति च । तत्रोभयन्नाप्यर्थतो विवरणं व्रते यत्नवानित्यादिना ॥
विहित इति । 'विहितां प्रियया मनःप्रियामि'ति किरातार्जुनीयम् ॥ द
इति । अन्यथा धेट् पान इत्यस्यापि स्यात् । इप्यते तु धीतः धीतवानिति ।
अवदातमिति । 'अवदातः सितो गौर' इत्यमरः ॥ अच उपसर्गात्तः । अच
इति निर्देत्तमित्यादौ वारणाय । उपसर्गादिति केवले दत्ते मा भूत् । धेरित्यव-
दाते दैपो मा भूत् । अत्र 'उभयनिर्देशो पञ्चमीनिर्देशो बलीयानि'त्यास्थाय
दाधातोराधात्य दकारस्य स्थानित्वमाशङ्क्य तत्रिवरणायाच इत्यावर्यैक-
मुपसर्ग विशेषयत्यपरं स्थानिनं निर्दिशतीत्याचक्षते वृत्तिकाराः ॥ इगन्तो-
पसर्गस्येति । 'उपसर्गस्य वज्यमनुष्य' इत्यत उपसर्गस्येति, 'इकः काश'
इत्यत इति चानुबर्तते । तकारपरकत्वं चर्व आश्रयात् सिद्धं वेदितव्यम् ।

दुर्यशोऽर्द्धेनिष् (३. २. १०३)

सुनीतियज्योर्भूते ज्यनिष् स्थान् । छित्त्वाहगुणः । पित्त्वात्
तुक् । लुत्त्वा पञ्चा ॥

जीर्णेतरतुक् (३. ३. १०४)

नः स्वरार्थैः । वशकार उपित्त्वार्थैः । जु अदृ, गुणः, जरन् । सौ
कुते उगिच्छाम्बुद्धू । लंचोगान्तकोषः, जरस् जीर्णवानित्यर्थः ॥

सूत्रवार्तिकमाण्डेषु छान्दसर्वेन केवलम् ।

कानच्छक्षू इति व्यक्तं साधिते माधवादिभिः ॥

लोकेऽपि हृषगत्तीति कौमुदी पावदीति सा ।

कम्बुरेव तु लोकेऽस्तीत्युदितं भोजभूमुजा ॥

वद्यशाश्व वहुप्रयोगाच लिदः कम्बुरेवते ।

भोज इति । अंशत प्रत्यक्षितार्थकथनपरा काचिदिवसुदाहरणकारिका—

“अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्ट्यते ॥”

इति । अन्धवेति । प्रकृष्टार्थैः ॥ भूत इति । ‘वर्तमाने लडिति
शावत् तदधिकारत् ।

“द्वरज्ये लुत्त्वानमस्मि महीमेवमवत्यपि ।

यज्वनो मे हृता गावश्चैर्भास्यविपर्ययात् ॥”

इति सुभद्राहरणम् । ‘शज्ज्वा तु विचिनेष्वनि’स्वमरः । गुण इति ।
‘ऋत इदि’त्यन्तरज्ञतया प्राप्तिस्त्वं तु ‘इत्योत्त्वाम्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधे-
ने’ति वचनादृ वाध्यते । ‘परनित्यान्तरज्ञापवदानामुत्तरांतरं वलीयः’ इति
वचनतः प्राप्तमन्तरज्ञस्य वलवस्त्रं भाष्यवार्तिकवलात् पराभ्यामपि गुणवृद्धि-
भ्यामिह विहन्यते इति सामरम् ॥ जरश्चिति । ‘पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराण-
मवकेवलाः समानविकरणेनैति मगथान् पाणिनिः । जरबैयायिकः । जरन्मी-
मांश्वकः । सूत्रवार्तिकेत्यादि । ‘छन्दसि लिडि’ति पूर्वतः ‘भाषायां सदव
सश्रुवः’ इति परतश्च दर्शनान्मध्यविहितो कानच्छक्षू छन्दस्येवेति सूत्रप्रस्था-

परोक्षे लिट् (३. २. ११५)

श्रीतानधत्तनपरार्थेऽर्थं वासीकिंदृ स्वात् । पच्च लिंद्,

କୁଟୁମ୍ବ (୧. ୨. ୧୦୯)

किंवदं कामुर्वा स्यात् । उक्तार उमित्त्वार्थः ॥ किञ्चन्नगुपावर्थम् ।
 'तज्जनावात्मनेपदम्' (१-४-००) इत्यात्मविद्याकैवल्ये कालज्ञिवदत्तात्
 परस्मैपदिग्नमेव ह्युच्छः । पश्च एव ॥

स्थानिकदादेशीउन्हियधौ (१. १. ५६)

अदेशः स्थानिषत् कार्यं उभते । स्थान्यलक्षणं तु कार्यं न ।
इति कसोर्किंदकार्यम् ॥

नादवगम्यते । 'कानचूक्स्तोर्वचनं छन्दसि' हति वार्षिकं, 'आन्दसौ कानचूक्स्तु' हति भाष्यं च । कौमुदी— प्रक्रियाकौमुदी । "स्वयम्भु बहुलं प्रयुज्जते— तं तस्थिवासं नगरोपकण्ठे" 'अेषांसि सर्वाण्यविजयुक्ते' हति सिद्धान्त-कौमुदी । 'विभाषा पूर्वाहापराह्ने' ति सूत्रे भाष्ये पुष्ट अभगतं पापिवद्वप्यमिति प्रयोगदर्शनाल्लोकेऽपि क्वचित् करते: साधुत्पूर्वते ॥ शूरामन्दृतनयरोक्तेऽर्थं हति । मूल इत्यधिकारे 'अनवृत्तने लङ्घित्वतोऽनवृत्तन इत्यनुवर्तते । परोऽपि हति च वर्तते । धातोर्थश्च क्रिया । तस्मात्परोऽत्य तद्वित्रितकारकनिवन्धनं वोऽयम् । उत्तमपुरुषे च वित्तव्यायेपादिनः परोऽप्तत्वं वोऽत्यन् ।

“बहु जगद् पुरस्तात् तस्य मता किलाहं
चकरं च किलं चादृ प्रौढ्योपिद्वदस्य”

इति माघः ॥ उगित्वार्थं इति । उगित्वे ऊबुनेनर्थे । अगुणाधर्थमिति । आदिपदेन शुश्रवासमित्यादौ 'अबुकः किंतु' तीपानिवेषार्थमपि । स्थानिवदिति । स्थान्यादेशयोर्भिन्नत्वाद्विडादेशे कल्पे कामचि च लिट्कार्यं द्वित्वादि सम्पादयितुमयमतिदेश इह प्रस्तुतः । स्थानिना तु लृणं स्थानिवत् । स्थानिप्रयुक्तं कार्यमोदेशे प्रयतिविश्यते, यदि तद् कार्यं स्थानिगतमेकमलं नाश्रयते । यथा — अस्ते र्भूः । स्थानिवद्वावादू भुवो धातुत्प्रयुक्तानि कार्याणि । अन-
द्विधाविति किम् । औः, पन्थाः । अत्र स्थानिगतमलं वकारं नकारं चात्रित्य

लिटि धातोरनभ्यासस्य (६. १. ८)

प्रागभ्यासरहितस्य धातोलिटि परे द्विर्वचनं स्यात् । पच् पच्
वस् ,

अत एकहलमध्येऽनादेशादेलिटि (६. ४. १२०)

आदावभ्याससजस्त्वादिभरूपमेहरहितस्य धातोरसंयुक्तहलमध्य-
गस्य अतः किंति लिटि परे एत्कं स्याहभ्यासलोपश्च । पेच् वस् ,

वस्वेकाजाद्वसाम् (७. २. १७)

द्विर्वचने कृतेऽप्येकाचां धातुनामादन्वानां घसेश्च वसोरिद्
रथाचान्येषाम् । पेचिवस् । पदक्षार्थं, पेचिवाम् । कसोविंकल्पेऽक्षिः

‘हल्ड्यावि’ति सोर्लोपो न भवति । लिटि धातोरनभ्यासस्य । ‘एकाचो
द्वे प्रथमस्य’, ‘अजादेद्वितीयस्येति चाधिष्ठातर्थेकवाक्यतया यदेकाजेव धातु-
स्त्वस्य अनेकाक्षु हलादेः प्रथमस्य अजादेद्वितीयस्यैकाचो द्वित्वमिति फलि-
तोऽर्थः । अनभ्यासस्येति धातोरिंशेषणम् । पवाच, पपाठ, पोर्णुनावेत्यादीन्यु-
दाहरणानि । लिटीति । कर्ता हर्तेत्यादौ छडादिषु मा भूत् । अनभ्यास-
स्येति । नोन्युतेनोन्यवेत्यादौ पुनर्द्वित्वं मा भूत् । कलो पच् वस् इति
स्थिते स्थानिवद्वावेन द्वित्वम् । तदुदाहारि — पच् पच् वस् इति ॥ अत
एकहलमध्येऽनादेशादेलिटि । ‘ध्वसोरेह्नवि’त्यत एदित्यभ्यासलोप इति
चानुवर्तते । अत इति स्थानपृष्ठी । ‘गद्यहने’त्यतः किंडतीति । सम्पिण्डित-
माह— आदावभ्यासेत्यादिना । पेचुः पेठुतुरित्यादि । अत इति तपरकरणं
ववाध इत्यादौ मा भूत् । ‘चन्द्रोऽध्यमित्यार्ततरं रसासे’ इति भगवान् पाणिनिः ।
रक्षदुरित्यादोवेत्यवारणायासंयुक्तहलमध्यगस्येति । सूत्रे लिटीत्यादेशाविशेषणम् ।
सेहे नेमतुरित्यादौ प्रवृत्तिर्था स्यात् । अत्र हि ‘धातादेः पः सः’, ‘णो नः’ इति
सनौ न लिणिमिचकौ । किंतीति तु ननद पटेत्यादौ वृद्धरविषयेऽकिति मा
भूदिति ॥ वस्तिति । अविभक्तिको लिर्देशः । द्विर्वचने कृतेऽपीति । कवादि-
नियमात् सर्वत्र प्राप्ताविटो नियमोऽयभित्याशेयन तद्विषयस्वरूपनिगमनपरमि-
दम् । एकाचः— आदिवान्, आहिवान्; आतो— जागिवान्, पपिवान्; घसो

पपाचेति तिडोऽपि सिद्धधर्मा । आदन्ताद्वस्तोरिद् । पा इवम् । 'आतो
लोप इटि च' (६-४-३४) इत्याङ्गोपः । पिवस् पुनर्द्वित्वे,

द्विर्वचनेऽचि (१. १. ५९)

द्विर्वचननिमित्तेऽचि तुरोऽजाहेशो द्विर्वचनकाले स्थानिवत्
स्थात् ।

यगाङ्गोपोपधालोपणिलोपेयद्वस्तुयुगाः ।

इद्धधयाधायाधान्तरभाः प्राण द्वित्वात् स्वरतो वचः ॥

तेन पा इत्यस्य द्विरुक्तिः । पा पा इवम् । द्विर्वचनकाल एव
स्थानिवत्त्वात् पुनरप्याङ्गोपः । पा पिवस् । अभ्यासहस्वः । पण्वान् ।
घसेस्तु घसिवस् । वसोः किञ्चात् 'गमहन—' (६-४-९८) इत्युपधा-
लोपः । प्राणत् स्थानिवत्त्वेन द्वित्वे पुनश्चापधाङ्गोपः । घम् घूस् इवम् ।

जक्षिवानित्याद्याहरणम् । पदकार्यमिति । प्रथमैकवचने सौ कृते सम्पद्य-
मानमित्यादिः । आङ्गोप इति । अन्तरङ्गत्वादित्यादिः ॥ द्विर्वचनेऽचि ।
द्विरुच्यतेऽनेनेति द्विर्वचननिमित्तमनेन गृह्णत इति विवृणोति — द्वि-
र्वचननिमित्त इति । द्विर्वचनकाल इति । द्विर्वचन इत्यावर्तत इत्याश-
येनेदम् । स्थानिवत् स्यादिति । भावातिदेशपक्षमाश्रित्येदम् । सिद्धान्त-
कौमुदीकारास्तु 'न पदान्ते'त्यतो न जमनुवर्त्य प्रथमतोऽजादेशमेव न सम्म-
न्यन्ते । तथाहि तदीया वृत्तिः — 'द्विर्वचननिमित्तेऽचि परेऽच आदेशो न स्याद्
द्वित्वे कर्तव्ये' इति । कृते तु द्विर्वचने पुनरादेशा भवन्त्येव चके इत्यादौ
वणादयः । शेखरकारोऽपि स्थान्यचः पूर्वत्वेन द्वष्टस्य कस्यचन कार्यस्याभावा-
दचः परस्मिन्नित्यप्राप्ते वचननिवद्यमित्यभिप्रयन् भावातिदेशमेवाभिमन्यते ।
अनेन स्थानिवद्यवेन सम्पाद्यं फलं विविधकार्यमुखेन प्रदर्शयन् कारिक्या
सङ्गृहाति — यणाङ्गोपेत्यादिना । यण् — चके । आङ्गोपः — पपतुः ।
उपधालोपः — जग्नतुः । गिलोपः — आटिटद् । इवङ् — चिकियतुः ।
उवङ् — छलवतुः । गुणः — निनय । वृद्धिः — निनाय । इत्यादि यथा-
यथमूलम् । पुनरप्याङ्गोप इति । गौरवमिदं प्रक्रियादाम् । दीक्षितचरणानां

हलादिः शेषः (७. ४. ६०)

अभ्यासस्थादिरेव हल् शिष्यते अनादिर्हृष्ट लुप्यते । घट्म्
इवम्,

कुहोश्चुः (७. ४. ६२)

अभ्यासे कवर्गहक्कारयोश्चुः स्यात् । इति घस्य चुत्वं ज्ञः ।
'अभ्यासे चर्च' (८-४-५४) इति जश्वम् । अभ्यम् इवम् । 'जासिवसि-
घसीनाम्' (८-३-६०) इति पत्व, 'खरि च' (८-४-५५) इति घस्य
चत्वं च । जाजिवान् । दरिद्रिदेष्टु —

इकाचो द्वे प्रथमस्य (९. १. १)

'किटि धातोः' (६-१-८) इत्यादौ प्रथमस्यैकाचोऽभ्यस्य द्वे
उद्यारणे स्त इत्यधिक्रियते । प्रथमैकाजिति द्वितीयैकाचा । पूर्वो भाग
उक्तः । तेन दर् इत्यस्य द्विरूपिः, दर् दरिद्रा वस्, 'हलादिः शेषः'
(७-४-६०) इति इलोपः । ददरिद्रा वस् । ल्युट्कवर्जित भार्दधातुके
कर्तव्ये दरिद्रितेराण्डोपोक्तेराइन्तत्वनाथात् 'वस्वेकाम्—' (७-२-६७)
इति इण् न । ददरिद्रिवान् । जागर्तेष्व, जाग् इत्यस्य द्विरूपिः, हलादि-
तु दिशा द्वित्वानन्तरमेवादेश इति लापवम् ॥ अभ्यासस्योति । 'अत्र लोपो-
ऽभ्यासस्थे' खतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते । आदिरेति । 'सर्वं बाक्यं सावधान-
मि' ति न्यायात् । विष्यत इति । शेष इति कर्मसावनः । लुप्यत इति ।
अनदेलोपः परिशेषसिद्धः । सम्पूर्णमुदाहरणं — जग्लौ मम्लौ पपचेत्यादि ।
अनादेः लोपेऽबादेलोपम् प्रकटः । आट्यादावनादेलोपः परम् । जिगायेत्या-
दावादेस्तदवस्थः शेषः परम् ॥ कुहोश्चुः । पूर्ववदभ्यासस्येत्यनुवर्तते ।
तदाह — अभ्यास इति । अश्वमिति । शशां जशः स्थां चर इति तत्र
विवेकादत्र ज्ञशो ज्ञस्य जश् जकारः ॥ पूर्वो भाग इति । एकः अच् बसि-
न्निति विग्रहे यदा गृह्णमाणः सञ्चायो द्वितीयमचं मर्यादीकृत्य प्रवर्तते इति
भावः । ल्युट्कवर्जित इति । दरिद्रितेरार्दधातुके लोप इति वार्तिकसेषतया
'लुडि वा, मनि प्वुळि ल्युट्टि च ने' ति वचनात् । तत्र लुडस्तिल्लिपियतया
सनः कृत्वेनापसिद्धेश्च ल्युट्कवर्जित इति प्रकृते कर्तितम् । अत्रेयं भाष्य-
कारिणा —

षेषः, अभ्यासद्रुत्वः, जजागृवत् । 'जाग्रोऽविचिणलूडित्यु' (७-३-८५)
इति गुणः । जजागर्वान् । तंत्र विशब्दे इकारस्योक्त्यर्थत्वाद् वका-
रादिप्रत्यये सर्वत्र जाग्रो गुणसाव इति पते जजागृवानितयपि ।

एवं किष्यपि वादित्वादगुणे हृस्वतस्तुकि ।
जागृत् सात् गुणमधे तु रेकान्तं जागरित्यपि ॥

विभाषा गमहनविदविशासू (७. २. ६८)

एषो कसोरिङ् वा स्याद् । गमेरभ्यासेचत्वं, जगम् वस् । अनिदृत्वे
'म्बोध' (८-२-६५) इति भृत्य नत्वं जगन्त्वाद् । इदूपभेदजादित्वाद्

‘न दरिद्रायके लोपो दरिद्रायै च नेष्यते ।
दिवरिद्रासतीत्येके दिवरिद्रिष्टीति वा ॥’

जाग्रोऽविचिणलूडित्यु । 'मिदेर्गुण' इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते । विचिणलू-
डिब्मित्रे परतो जागरेर्गुणः स्यादित्यर्थः । चिणलूडित्यर्थुदासादयं गुणः
प्रतिषेधविष्मे वृद्धिविषये च विज्ञातव्यः । तस्मात् कृतेऽपि गुणे 'अत उपजाग्रा'
इति वृद्धिर्न भवति । जागरकः, जागरः, जजाग्रुः, जागरितः, जागरितवा-
नित्यादीन्दुदाहरणानि । विचिणलूडित्यस्ति किम् । जजागृविः । अजागरि ।
जजागर । जागृतः । अत्र गुणो मा शूत् । तस्मात् कसोर्बसि निषेषो न ।
तदुदाहरति — जजागर्वानिति । विशब्द इति । पर्युदासवटक इत्यादिः ।
उक्त्यर्थत्वादिति । उच्चारणार्थत्वादिति भावः । जजागृवानिति । 'जजा-
गृबासोऽनुमन्त्रि'ति भाष्योदाहरणस् । एवमिति । वकारादिप्रत्ययसामान्यस्य
पर्युदास इत्यर्थः । इकारवत्यविकौ घटकस्येकारस्यानुनासिकत्वादत्र च निरनु-
नासिकत्वादनेन पक्षान्तरे तस्य पर्युदसनीयता नास्तीत्याशयः । स्पष्टमिदं
भाष्ये 'ननुनासिकपरश्च कौ विशब्दः' इति । इकारस्योच्चारणार्थत्वमङ्गिकृत्य
विवरणं च न भाष्यासम्मतः पन्थाः । तत्राप्युच्यते — 'अथवा वकारस्यैवेद-
मशक्तिजेनेकोरेण अद्विष्मिति । जागरिति । परत्वाद् गुणे कृते हृस्वाभावात्
तुक् ॥ म्बोधेति । 'मो नो धातोरि'ति समग्रमनुवर्तते । मकारवकारयोः परतो

‘गमहन —’ (६-४-१८) इत्युपचालोपः, जग्मिवान् । हनेरभ्यासस्य
कुत्वं शः, जश्त्वं, जहन् ‘अभ्यासाच्च’, (७-३-५५) इति धातोः कुत्वं षः ।
जघन्वान् । इटि तूपचालोपः, जग्मिवान् । विदेलीभार्यस्य ग्रहः ।
द्वित्वे हलादिः शेषः । छरोः किञ्चाहु धातोरयुणः । विविद्वान् विवि-
दिवान् । विविधान् विविधिवान् । ‘हनेश्च कसान्निद वेति वाच्यम्’
(वा० ७-२-६८) । द्वित्वं, हलादिः शेषः, हड्डिवान् ॥

उत्तर (७. ४. ६६)

ऋबृणान्तस्याभ्यासस्य रपरोड्ड स्यात् । दरदशिवस् । हलादि-
षेषः । ददीशिवान् ददश्वान् । उत्तेऽन्योऽन्येषां कसौ इण् न । भुवोऽ-
भ्यासहस्वः । भुभूवस् ॥

भवतेरः (७. ४. ७३)

भुवोऽन्यासस्य लिख्यत्वं स्यात् । जश्त्वं बभूवान् । कुञ्जश्चकु-
वान् । भिदेविभिद्वान् । दिक् वस्, वकारादौ किति ग्रत्यये च्छ्वोः
शृङ् वेति कौमुदी । तत्र वस्य उद्यपक्षे यण् । द्वूवस् । पुनर्द्वित्वं, द्वूद्यू-
वम् । हलादिषेषेण यलोपः । द्वूवस् । द्वूद्यूवान् । ऊडभावे दिदिव् वस् ।
‘लोपो व्योः’(६-१-६६) इति वलोपः, दिदिवान् । एवं विच्छेः
छस्य वा शत्वं, विविश्वान् विविच्छ्वान् ॥

मान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति । ‘अलोऽन्तस्ये’ति मस्य नः । अजादि-
त्वादिति । ‘अचि शुभाति’त्यतस्त्राचीत्यनुवर्तनात् । जग्मिवानिति ।
‘थ्र्यासि सर्वाण्यधिजमुषस्ते’ इति कालिदासः । अभ्यासाच्च । ‘चजोः
कुषिण्यतोरि’त्यतः कु इति ‘हो हन्तेर्क्षिण्येषु’ इत्यतो हो हन्तेरिति चानु-
वर्तन्ते । अभ्यासात् परस्य इन्तेर्हकारस्य कर्वगादेश इत्यर्थः । जधान,
जिघांसत्यादि । उपधालोप इति । अजादिग्रत्ययपरकत्वाजजग्न इत्यादाविष
गमहनेत्यादि । लाभार्थस्येति । विशिन तौदादिकेन साहचर्यादित्याश्रयः ।
ज्ञानार्थस्य विविद्वानित्येकमेव रूपम् । द्वेषेत्यति । इदं च वार्तिकं ‘विभाषा
सुजिद्व्योरि’त्यतो विभाषाग्रहणसम्बद्धं द्विशग्रहणं वस्त्रेकाजाङ्गसामित्यनुवर्त्य
खण्डितं भाष्ये ॥ इण् नेति । ‘वस्वेकाजाङ्गसामि’त्यनेन नियमार्थेन निषेधा-
दित्याश्रयः । भुभिदादीनां च कसौ द्वित्वेऽनेकाच्चत्वान्निषेधः ॥ पुनर्द्वित्व-

दाश्वान् साहान् मीद्वांश्च (३. १. १२)

एषां कसावद्वित्वं सहेः परस्मैपरं दीर्घादि च निपाल्यते ।
‘दाशृ दाने’ । दाश्वान् दचवान् । साहान् सोढवान् । मीद्वान्
मेहने कुत्वानित्यर्थः ॥

भाषायां सदवसश्चुवः (३. २. १०८)

एषां लोके भूतार्थमात्रे लिद् । तस्य च नित्यं कसुः स्यात् ।
सदूसदू वस् । पचिवद् ‘अत एकहत्यमध्ये —’ (६-४-१२०) इत्येत्वा-
भ्यासलोपौ । ‘वस्वे —’ (७-२-६७) इतीद् च । सेदिवान् । वसेय-
जादित्वात् किति संग्रसारणम् । पूर्वरूपम् । उस् वस् । द्वित्वं,
हलादिः शेषः । उ उस् वस् । सवर्णदीर्घः । ऊस् वस् । इदानीमे-
काच्चत्वादिद् । ‘शासिवसि —’ (८-३-६०) इति षः । ऊषिवान् ।
शुश्रवान् । अच्चत्वादिभावः ॥

उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च (३. २. १०९)

मिति । निर्देश्य विधानादू द्वित्वात् प्रागृद् प्रवर्तत इत्याशयः ॥ दीर्घादि
चेति । आदिना अनिट्वं मिहेद्वित्वं चोहनीये ॥ लोके इति । भाषायामि-
त्यस्य विवरणमिदम् । भूतार्थमात्र इति । इदमनुमानसिद्धम् । अनद्यतने लड्
परोक्षे लिद् च विप्रतिषेधात् परत्वेन वाषपौ भवतः । परिशेषाद् भूतसामान्ये
विभाषया लिद् लुड् च प्रवर्तते इति भावः । लिद् इति । वेति शेषः ।
अन्यथा लुड्घटितप्रयोगस्यैवभावापत्तेः । लुड्शेषोदाहरणं भाष्ये — ‘उपा-
सदत् पाणिनि कौत्सः’ । नित्यं कसुरिति । स्पष्टमिदं वाचिके ‘तस्य कमुरप-
रोक्षे नित्यमिति । एवं चायं विवेकः फलितः — भूतसामान्ये कसुः लुड्
इति द्वौ, परोक्षमूर्ते लिद्, अनद्यतने लड् इति ।

“ते हि जालैर्गले पाशैस्तिरश्वासुपसेदुषाम् ।”

इति भट्ठिः ।

“तत्स्य शब्दमत्युच्चं शुश्रवानुपसेदिवान् ।
उपेषिवासं व्रतिनं चातुर्मास्यपरायणम् ॥”

उपसर्गोऽनियतः । इयिवान् । समीयिवानित्यपि । अभुक्तवान-
नाशान् । सञ्जग्माध्ययनमनुवचनं, तत् कृतवाननूचानः । कानजन्तो-
ऽयम् ॥

कौमुद्यां तु लिटः कानज्ज वेति लोकेऽपि कानचि ।
सञ्जग्मानश्च चक्राण इत्याद्यप्यस्ति तङ्गवताम् ॥

इति भूतार्थः ॥

इति सुभद्राहरणम् ॥ उपेयिवाननाशाननूचानश्च । एते शब्दा निषा-
त्यन्ते । उपेयिवानित्यत्र उप इ ह वस् इति स्थिते सामर्थ्यादेकादेशं वाधि-
त्वाभ्यासदीर्घे उत्तरखण्डस्य यणि कर्तव्ये क्रादिनियमात् प्राप्त इट् ‘वस्वेका-
जि’ति प्रतिषिद्धोऽनेन निपातनेन प्रतिप्रसूयते । उपेयिवानिति रूपे प्रतिप्रस-
वादुपेयुष इत्यादावजादौ न । उपसर्गोऽनियत इति । तथाच काशिका —
‘नचात्रोपसर्गस्तन्त्रम्, अन्योपसर्गपूर्वान्निरूपसर्गाच्च भवत्येव’ति ।

“उपेयुषः सिद्धिपर्थं मनस्विनः ।”

इति कालिदासः ।

“उपेयिवांसि कर्तारः पुरीमाजातशात्रवीम् ।”

इति माघः ।

‘अनूचानः प्रवचने सञ्जोऽधीती’

इत्यमरः ।

“आहारसमयेऽनाशाननूचानं धनञ्जयः ।”

इति सुभद्राहरणम् । ‘अनु अयोचद् अनूचान’ इति भानुजिः । तङ्गवता-
मिति । आनस्यात्मनेपदसंज्ञयात्मनेपदपत्ययभावितानामित्यर्थः । अथवा का-
रिकायां तज्जित्युपलक्षणमानस्यापि । ततोऽयर्थः सिद्धः — आत्मनेपदयोग्याना-
मिति । सञ्जग्मान इति । अजादित्वादुपधालोपः । मकारोऽयं धातोः, न
शुक् । सम्पूर्वाद् गच्छते: ‘समो गम्यूच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुचिदिभ्यः’ इत्या-
त्मनेपदम् ॥

इति भूतार्थः ॥

वर्तमाने लट् (३. २. १२३)

धातोर्वर्तमानेऽर्थे लट् स्यात् ॥

लटः शत्रुशानचावप्रथमासमानाधिकरणे (३. २. १२४)

अप्रथमान्तेन सामानाधिकरणे लट एतौ स्तः । तडानावित्युक्तेरात्मनेपादिनामेव शानच्, परस्मैपदिनां शत् । द्वयोः शः सार्वधातुकत्वार्थः । ऋकार उगित्त्वार्थः । चः स्वरार्थः । शब्दगुणपररूपत्वेषु कुतेषु भवत् । उगित्त्वान्तुम् । भवन्तं हरिं वन्दे । एधेः शानच् । शप् । एध आन,

आने मुक् (७. २. ८२)

आने परेऽङ्गस्यातो शुक् स्यात् । इति शब्दकारस्य शुक् । एधमानं हरिं वन्दे । प्रथमासमानाधिकरणे तु भवत्येधते वा हरिरित्येव, न तु भवन्निति स्यादिति मन्यते । तत्रापि विकल्पेन स्यादिति रामाद्याः । भवत्येधमानो वा हरिरिस्ते । “कामयानः सिद्धोऽनादिश्वेदि”ति वामनः । अनादित्वात् साधुश्वेदनित्यमागमशासनमिति मुगभावः साध्य इत्यर्थः । आस् आन । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

ईदासः (७. २. ८३)

धातोरित्यधिकारादाह — धातोरिति । वर्तमान इत्यस्य वाच्यक्रियाद्वारा धातावन्वयः । एवं च वर्तमानकालक्रियायामित्यर्थः । आरब्धापरिसमाप्तत्वं वर्तमानत्वम् । तेन यावदध्ययनावसानं शिष्याः पठन्ति, नित्येषु च पर्वतास्तिष्ठन्तीत्यादयः प्रयोगाः सिद्धाः ॥ सार्वधातुकत्वार्थ इति । ‘तिङ्ग-शित् सार्वधातुक’मित्यादिः । उगित्त्वार्थ इति । उगित्त्वेन लियां ढीवर्थो नुमर्थश्वेति यावत् । वक्ष्यते चानुपदम् ‘उगित्त्वान्तुमि’ति ॥ विकल्पेन स्यादिति । पुनर्लङ्घग्रहणात् प्रथमासमानाधिकरणेऽपीति केचित् — अस्ति ब्राह्मणः, सन् ब्राह्मण इति । ‘विभाषाग्रहणमनुवर्तते । तच्च व्यवस्थितविभाषया यथादर्शनं प्रयोगान् नेतु’मिति चान्ये । उभवामिदं काशिकायां स्पष्टम् । तथाच कवयः — ‘वसन् ददर्शावतरन्तमन्वराद्’ माघः । ‘क्षये जगज्जीवपिबं शिवं वदन्’ श्रीहर्षः । वामनः काव्यालङ्कारसूत्रकारः । अनित्यमिति ।

आसेः परस्यानस्यादेरीत् स्यात् । आसीनः ॥
विदेः शतुर्वसुः (७. १. ३६)

वेत्तेः परस्य शतुर्वा वस्यादेशः स्यात् । विद्वस् । पदत्वे विद्वान् । शतुर्वा विद्वन् । अस्यादादित्वात् शब्दुकि शतुर्हित्वादगुणः । ‘मृजेरजादावनेकालि किङ्गति वा वृद्धिर्वाच्या’ । मार्जन् सृजन् । तुन्दपरिमृजे त्वेकाच्चत्वान् । ‘मार्ज्याक्रोशे लटः शतुशानचौ वाच्यौ’ (वा० ३-२-१२४) । स च शापः, कुत्सा वा । खलोऽयं मा जीवन् । मा जीवत्विति तिछन्तवत् समाप्तिरित्येके । मा जीवन्नेष तिष्ठतीति कुत्सितं जीवन्नित्यन्ये । एवं मा पचमानः ॥

सम्बोधने च (३. २. १२५)

शतुशानचौ स्तः । हे पचन् ! हे पचमान ! ॥

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः (३. २. १२६)

इदं च नि लोडित्येव सिद्धे आनिग्रहणात् सिद्धस् । तेन ‘सागरं तर्हुकामस्ये’-त्यादि सिद्धमित्युपाध्यायचरणाः ॥ आदेरीदिति । ‘आदेः परस्ये’ति सिद्धस्य विवरणमिदम् ।

“उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥”

इति गीता ॥ विद्वानिति । ‘उगिदचामि’ति नुमि उपधादीर्थे संयोगान्तलेपे तस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावे च सिद्धमिदं रूपम् । विद्वन्निति । वस्यादेशस्य पाक्षिकत्वात् । डित्यादिति । ‘सार्वधातुकमपिदि’त्यादिः । अगुणः । ‘किङ्गति च’त्यादिः । अनेकालि किङ्गतीति । अजादिपदस्यारस्यलब्धमिदमनेकालिति । ‘किङ्गत्यजादौ वेष्यत’ इति वाचिकम् । ‘इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिरभन्ते’ इति ‘इको गुणवृद्धी’ इति सूत्रे भाष्यकारः । नेति । परिमृजशब्दे वृद्धिनेत्यर्थः । शापविषयत्वचोतनार्थं खलोऽयमिति । मा जीव-त्विति । शापविषयत्वाल्लटोऽप्यर्थे भवन् शता विषयर्थपर्यवसायीति भावः ।

“मा जीवन् यः परावशादुःखदग्धोऽपि जीवति ।

तस्याजननिरेवास्तु जननीक्षेशकारिणः ॥”

इति माघः । इह प्रकृतवाक्यार्थेनाक्रोशः स्पष्टः ॥ सम्बोधने चेति । प्रथमा-सामानाधिकरण्यादप्राप्तौ वचनमिदम् ॥ लक्षणहेत्वोरिति । लक्षणहेतु क्रिया-

क्रियान्तरस्य लक्षणभूते हेतुभूते वा धात्वयै एतौ स्तः । स्मय-
मानो विवक्षति । अत्र स्मयनं विवक्षाक्रियायाश्चिह्नम् । कारणं प्रयो-
जनं चात्र हेतुः । तृष्ण्यन् पिबति । अर्जयन् वसति । तर्षाद्वेतोर्जनार्थं
चेत्यर्थः ॥

तौ सत् (३. २. १२७)

शतुशानचौ सतुसंज्ञौ ॥

लटः सद् वा (३. ३. १४)

भविष्यदर्थे लट् वक्ष्यते, तस्य वा सदादेशः स्यात् । भू अत् ॥

स्यतासी लङ्घुटोः (३. १. ३३)

लङ्घुटोः परयोः क्रमात् स्य तासि इति प्रत्ययौ स्तः । स्थानि-
वचेन शतुर्लङ्घुत्वात् स्यः । भू स्य अत् । स्यस्य वलादित्वाऽहं इद ।
गुणः । पररूपम् । प्रत्ययसस्य षः । भविष्यन् । आने मुक् । परधिष्य-
माणः । प्राग्वल्लक्षणहेत्वोश्चोऽहौ । वेत्युक्तिः लटस्तिष्ठसिद्ध्यर्था ॥

पूड्यजोः शानन् (३. २. १२८)

आभ्यां वर्तमानेऽर्थे शाननप्रत्ययः स्यात् । नित्त्वात् स्वरे भेदः ।
शब्दगुणौ मुक् च । पवमानः यजमानः ॥

विषयौ बोध्यौ । लक्षणं चिह्नं, तदाह — चिह्नमिति । ‘शयाना भुञ्जते
यवना’ इत्याद्युदाहरणम् । हेतुरिति । फलमपीह हेतुरित्यमियुक्ताः ॥ स्यतासी
लङ्घुटोः । लृ इति लट्लङ्घुटोरनुवन्धविनिर्मुक्तयोः सामान्येन प्रहणम् । तस्मिन्,
लुटि चेत्यर्थाद् यथासङ्घचमिति लट्लङ्घुटोः स्यः, लुटि तासिश्च फलति । ‘तासे-
रिदित्वं मन्तेत्यादावनिदितामिति लोपबाधनार्थमि’ति काशिका । लक्षण-
हेत्वोश्चेति । हेतौ यथा मदीये चित्रोदयमणौ —

“इति विविधमहार्हश्रीविलासेन वच्छि-

क्षितिमिह विजयश्रीमालिनी लालयिष्यन् ।

मतिधृतिमहितश्रीपार्वतीलाल्यमान-

श्विरमवतु घरित्रीमेष चित्रावतारः ॥”

लालयिष्यवित्यस्य लालनेहेतोरिति तात्पर्यम् ॥ स्वरे भेद इति । उभयपदि-

ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् (३. २. १२९)

एषु द्योत्येषु सर्वधातोशानश् स्यात् । तेन परस्मैपदिभ्योऽपि—

सहैव चरमाणौ द्वौ वहमानौ मितं धनुः ।

जयमानौ च रक्षांसि राघवौ मृनिमन्वितौ ॥

इड्यायोः शत्रुकृच्छ्रणि (३. २. १३०)

अनयोरकृच्छ्रवति कर्तरि शत्रु स्यात् । इडोऽदादित्वाच्छब्द-
लुकि शतुर्दिन्त्वादगुणे इयङ् । इयन् । इडो नित्यमधिपूर्वत्वादधीयन् ।
कृच्छ्रण चेद्, अधीयानः । धारेष्यन्तस्य शत्रुगुणायादेशाः । धारयन् ॥

द्विषोऽमित्रे (३. २. १३१)

शत्रौ वाच्ये द्विषः शत्रु स्यात् । द्वियन् । अदादित्वाद् विदि-
वदगुणः । अशत्रौ तु द्वेष्टि पर्ति भार्येति तिङ्गेव ॥

त्वादनयोर्यजेः पूङ्क्ष स्वयमेवात्मनेपदलकरे शानचा सिद्धे रूपे शाननः पृथ-
ग्वचनस्य फलामदम् । अलोदेशत्वेऽपि शाननन्तस्य ‘न लोके’ति पष्ठीप्रतिषेध-
स्तुतिनिति नकारपर्यन्तं प्रत्याहाराज्ञीकरणात् सिद्धः । तेन सोमं पवमान इत्यादि-
निर्बाधम् ॥ ताच्छील्येति । इदं सामान्यतो वचनात् परस्मैपदिभ्य आत्मनेप-
दिभ्योऽपिताच्छील्यादिषु विधानाय नियमाय चोपयोक्ष्यते । तेन चरादिषु
चरमाणादिरूपमपूर्वं सिद्ध्यति । पचादिषु पचमानादिनियमश्च फलति ताच्छी-
ल्यादिष्वर्थेषु । तथाचोदाहरणं कारिकायां — चरमाणौ वहमानाविति ।
इदं ताच्छील्य उदाहरणम् । वयोवचने — कर्तीह कवचं पर्यस्यमानाः ।
शक्तौ — कर्तीह लिखमाना इत्याद्युदाहरणानि ॥ अकृच्छ्रवतीति । न कृच्छ्र-
मकृच्छ्रं, तदस्येति मतुपि रूपमिदम् । इड्यायोरित्यत्रेऽपि आत्मनेपदि-
त्वादप्राप्तविषये धारेहभयपदित्वेऽपि नियमार्थं चार्थविशेषे वचनम् । उदाहर-
णानि कारिकाया —

“सान्दीपनेरधीयन् यो धारयंश्चाखिलाः कलाः ।

अबोधयत् कुचेलादीन् स विद्यमाधवोऽवतात् ॥”

द्विषोऽमित्र इति । उभयपदित्वेऽप्यर्थविशेषे तिङ्गे नियमार्थं वचनम् । तदु-
च्यते — द्वेष्टि पर्ति भार्येति । तिङ्गेवेति । शत्रन्तस्योदाहरणं भाषे यथा —

सुजो यज्ञसंयोगे (३. २. १३२)

सुजोऽस्मिन् ध्रोत्ये शत् स्यात् । 'स्वादिभ्यः इनुः' (३-१-७३)
इति शब्दिष्वये इनुः । श्वीरपि शिच्चेन छित्त्वाद् धातोरगुणः । सुनु अतृ ।
शतुर्दिन्नेन श्वोर्गुणाभावात् 'आचि इनु—' (६-४-७७) इत्युवडि प्राप्ते ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके (६. ४. ८७)

हुश्नुवोरनेकाचोरसंयोगपूर्वस्योवर्णस्याजादौ सार्वधातुके परे
यण् स्यात् । सुन्वन् यजमानः । यज्ञसंयोगाभावे सुनोत्यौषधमित्येव ।
संयोगोक्तेर्क्षत्विक्त्वेऽपि न । अध्वर्युः सुनोति ॥

अर्हः प्रशंसायाम् (३. २. १३३)

शत् स्यात् । पूजार्महन् द्विजः । अप्रशस्ते तु वधमर्हति चोरः ॥

आ केरतच्छीलतद्वर्मतत्साधुकारिषु (३. २. १३४)

इतः परं विवप्पर्यन्ताः प्रत्यया एष्वर्थेषु स्युः ॥

तृन् (३. २. १३५)

एष्वर्थेषु सर्वधातोस्तृन् स्यात् ।

तच्छीले रक्षिता कुण्ठस्तद्वर्मण्यविता नृपः ।

वसिता बह्मित्येवं साधुकारिणि कर्तरि ॥

"यियक्षमाणेनाहृतः पार्थेनाथ द्विष्टन् मुरम् ।

अभिचैदं प्रतिष्ठासुरासीत् कार्यद्रयाकुलः ॥"

'द्विषः शतुर्वेति विकल्पेन षष्ठीप्रतिषेवादिह मुरं द्विषच्चिति ॥ सुज इति ।
सर्वे सुन्वन्त इति काशिका । साक्षाद् यज्ञसम्बन्धे यजमानानां वाचकमिदम् ।
तेन याजकेषु तिष्ठेव । सफलं च संयोगग्रहणमस्येदमित्यपि काशिका ।
तदाह — संयोगोक्तेर्क्षत्विक्त्वेऽपि नेति ॥ अर्हः प्रशंसायाम् ।

"अर्हतामग्रीणीः कुण्ठो मान्योऽन्यो वधमर्हति ।"

इति भक्तः । अर्हार्थं शतैवान्यत्र तिष्ठेवेति नियमः फलितः ॥ विवप्पर्यन्ता
इति । आ केरित्यत्राङ् अभिविधावित्याशयः । तच्छब्देन धात्वर्थः परामृश्यते ।

अत्र वृत्त्युक्ता होतृपोत्रादयः उणादौ वक्ष्यन्ते ॥

अलंकृतनिराकृत्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपत्रवृत्तु-
वृथुसहचर इष्णुच् (३. २. १३६)

अलंकृतादिभ्यस्तच्छीलादाविष्णुच् स्यात् । गुणः । अलङ्कृ-
तिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः ।
उत्पदेति माधवपाठात् उत्पत्तिशील उत्पदिष्णुः । उन्मदिष्णुः ।
रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्धिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ।
'णश्छन्दासि' (३-२ १३७) इति ष्यन्तादिष्णुच् लोकेऽप्यस्तीति
कौमुदी । कारि इष्णु । णिलोपे प्राप्ते,

अयामन्ताल्वाच्योत्तिष्णुषु (६. ४. ५५)

आम् अन्त इत्यादिष्णु परेषु णेरयादेशः स्यात् । कारयिष्णुः ।
धारयिष्णुः । 'भुवश्च' (३-२-१३८) इतीष्णुजपि लोके माधवोक्तः ।
भविष्णुः प्रभविष्णुः । चकारादन्येभ्यश्च । भ्राजिष्णुः क्षयिष्णुः ।
आतपसेविष्णुः ग्रसिष्णुश्च माधवोक्तः ॥

ग्लाजिस्थश्च कस्तुः (३. २. १३९)

तत्क्रियाशीलः तत्क्रियाधर्मः तत्क्रियासाधुकारीत्यर्थः । शीलं स्वभावः, धर्म
आचारः, साधुकारिता यथावत् प्रवर्तनमिति तेषामर्थः ॥ तृन् स्यादिति ।
नकारः स्वरार्थः । रक्षिता कृष्ण इति । रक्षणस्वभाववान् कृष्ण इति भावः ।
एवमन्यत्रापि — अवनधर्मा नृपः, साधुवसनक्रियाकर्ता देवदत्त इत्यादि
बोध्यम् । वृत्त्युक्ता इति । 'तृन्विधावृत्तिक्षु चानुपसर्गस्ये' ति वचनेन सिद्धाः
इति शेषः ॥ अलङ्कृतिल्लादि । प्रसिद्धद्वा करोतेरेव ग्रहणं, न हिंसार्थस्य ।
कौमुदीति । प्रक्रियाकौमुदी ॥ अयादेश इति । णेरलोपे पर्यवसानम् ।
भुवश्च । योगविभाग उत्तरार्थः । तत्कलं तूतरत्र वक्ष्यते । लोक इति ।
छन्दसीत्यनुवृत्तेः । 'जगत्प्रभोरप्यभविष्णु वैष्णवम्', 'विष्णवे प्रभविष्णव'
इत्यादयः कवियोगा द्रष्टव्याः । भुवश्चेति चकारमनुकूलसमुच्चार्थमभ्युपेत्य
'भ्राजिष्णुना लोहितचन्दनेने' ति प्रयोगः काशिकायां साधितः । भाष्ये तु
नेदमाशीयते ॥ ग्लाजिस्थश्च कस्तुः । छन्दसीति निवृतमिति मनसि कृत्याह—

एभ्यो भुवेश्व वस्तुः स्यात् । ग्लास्तुः जिष्णुः स्थास्तुः । अत्र
‘पुमास्था—’(६-४-६६) इतीत्वे प्राप्ते स्थ इत्येत्राकारयश्चेषात् आदन्त-
स्यैव स्थाधातोः कस्तुः । भुवस्तु भूष्णुः । ‘श्रुकः किति’ (७-२-११)
इति इडभावः ॥

त्रसिगृधिदृषिक्षिपेः कस्तुः (३. २. १४०)

कित्वादगुणः । ‘नेइवशि—’ (७-२-८) इत्यनित्यत्वम् । त्रस्तुः
वृध्नुः धृष्णुः श्चिप्तुः । ‘म्लाक्षिपचिपरिमूजिभ्यः स्तुरि’ति भोजः ।
स्त्वास्तुः । अकित्वाद् गुणः, पत्वं, क्षेष्णुः । कुत्वं, पक्षणुः । वृजेवृद्धिः,
त्रश्चादिपत्वं षटोः कः सि । परिमाक्षण्णः ॥

शमित्यष्टाभ्यो विनुण् (३. २. १४१)

शमादिभ्योऽष्टभ्यो धातुभ्यो विनुण् स्यात् । वः कुत्वार्थः ।
उकारः उगिन्वार्थः । एो वृद्ध्यर्थः ॥

मान्ते ‘नोदात्तोपदेशे’त्यवृद्धित्वं शमी तमी ।

दमी क्षमी अमी वृद्धौ मादी चापि अमी ह्लमी ॥

एभ्यो भुवेश्व वस्तुः स्यादिति । स्थाधातोः कस्तोः कित्वमाश्रित्यत्वं प्रस-
जद् वारयितुं भाष्ये वृत्त्यादौ च गित्वमेवाश्रितम् । तथा जिष्णवादौ गुणं
भूष्णवादाविटं च प्रतिबन्धुं ‘किडति च’, ‘श्रुकः किती’त्यनयोर्गकारप्रश्लेषो-
प्रव्याहृतः । अयमन्यो लघिष्ठः पन्थाः—यत् स्थाधातोवेव प्रकृतसूत्रे आकार-
प्रश्लेषादाकारान्तस्यैव कस्तुः नतु सम्बिघ्यद्विकरेणकारान्तां प्रतिपद्यमान-
स्येत्याशयेनाह — आकारप्रश्लेषादिति ॥ भोज इति । ग्लास्त्वाधातोः
प्रकृते पाणिनिवचनेनैव सिद्धत्वात् परिशेषवचनमिदं म्लाक्षीत्यादि । वस्तुतो
भोजसुत्रं तु ‘म्लाम्लास्थाक्षिपचिपरिमूजिभ्यः स्तुरि’त्येव । परिसहचरणात् केव-
लस्य मार्ष्णेन्द्रम् ॥ नोदात्तोपदेशेति । ‘नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेरि’ति
सम्पूर्ण सूत्रम् । अनेनोपाधावृद्धिः प्रतिविध्यते । तदाह — अवृद्धित्वमिति ।
‘शमिनां हि परपरिव्रहपराङ्मुखी दृष्टिः ।’ इति काळिदासः ।
‘कामं क्षाम्यतु यः क्षमी’ इति माधः ॥ विनुणि प्रक्रियाकार्यं कारिक ॥

१. ‘वः वस्तुः’, २. ‘ल्लाका’ ग. पाठः.

सम्पृच्चानुरुधाङ्गमाङ्गसपरिसृसंसृजपरिदेविसञ्ज्वर-
परिक्षिपपरिटपरिवदपरिद्वपरिमुहदुषद्विषद्वहदुहयुजाकीड-
विविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च (३. २. १४२)

एभ्यस्तच्छीलादौ घिनुण् स्यात् ।

एषु कुत्वं चजान्तानां गुणस्त्वगुपधे भवेत् ।

अजन्ते चाप्यदुपधे वृद्धिः स्यादिति योज्यताम् ॥

सम्पर्की । अनुरोधी । आङ्गूष्ठौ यमियसी । आयामी । आयासी ।
'देवृ देवने' परिदेवी । रञ्जेनिपातनाब्लोपः, रागी । अभ्यावाती ।

संव्यनुप्रेषु वदतेः प्रयसेः संवसेष्यजेः ।

समभ्योश्च इत्यादि बहुभ्यः प्राह भोजराद् ॥

वौ कषलसकत्थस्तम्भः (३. २. १४३)

विकाषी हन्ता । विलासी । विकर्त्थी । विस्तम्भी । 'वौ कसे'ति
पाठाद् विकासीति टीकासर्वस्वे ॥

अपे च लघः (३. २. १४४)

लघेरपे वौ च घिनुण् । अपलाषी । विलाषी ॥

सङ्गृहाति — एषु कुत्वमित्यादिना । कुत्वं 'चजोः कु घिण्यतो?' इति
वित्त्वात् । वृद्धिर्णित्वनिबन्धना । सम्पर्की । अर्थे रूपे वा भेदाभावाद्
रौधादिकस्यादादिकस्य च सामान्यतो ग्रहणम् । काशिकायां तु रुधादिरेवा-
लुग्विकरणतया गृह्णत इत्युक्तम् । परिदेवीति । 'देवृ देवने' इति भवोदरेव
ग्रहण, न तु दिवेः । तत्र देवीति निर्दिष्टत्वासम्भपात् । 'संव्यनुप्रेषु वदः',
'समभ्योर्वसः', 'समत्यपभिव्यभिषु चरः' इत्यादिभिरनेकैः सूत्रैरुपपादितोऽर्थः
भोजराजेन सरस्वतीकण्ठाभरणे निगमित इति कारिक्या सङ्गृहाति — सं-
व्यनुप्रेष्विति ॥ विकासीति । सूत्रे कषः प्राक् कसिमपि पठितं मन्यते सर्व-
स्वकारः । भोजश्च मुक्तकण्ठमेव सूत्रयति — 'वौ विचकत्थस्तन्मुकषकसल-
साहनिभ्यः' इति । तन्मते विवेकी विकासी विधातीति स्वरसतः सिध्यति ।

“अविवेकि कुचद्वन्द्वं हन्तु नाम जगत्वयम् ।”

प्रे लपस्तुद्दुमथवदवसः (३. २. १४५)

प्रलापी प्रसावीत्यादि । 'प्रे लपस्' इति माधवोक्तपाठे प्रसारी ॥

निन्दहिंसक्षिक्षास्तादविनाशपरिक्षेपपरिषट्परिवादित्या-
भाषासूयो बुज् (३. २. १४६)

बोरकः । निन्दकः हिंसकः इत्यादि । षुला सिद्धेऽप्युक्तिस्त-
च्छीलादौ षुल्लत्तजादेरभावात् । अनेकाज्ञ्यश्च बुज् भोजोक्तः ।
दरिद्रायकः जागरकः । 'जाग्रोऽवि—' (७-३-८५) इति गुणः ।

देविकुशोश्चोपसर्गे (३. २. १४७)

प्रदेवयितुं शीलमस्येति प्रदेवकः । आक्रोशकः ॥

चलनशब्दार्थादकर्मकाद् युच् (३. २. १४८)

चलनशीलश्चलनः । कर्मनः । शब्दनः । रणनः । सकर्मकात्
तु पठिता विद्याम् । हारावलीलोलनः भुवनक्षोभण इत्यादौ तु णिचि
सकर्मकत्वात् 'कृत्यल्युटो बहुलम् (३-३-१३) इति कर्तरि ल्युडेव ॥

इत्याभाणकीयाः । "विकासिवक्त्राऽब्जविकाशिताशा:" इति देवीमाहात्म्यम् ॥
स्त्रिति । केचिदन्त्र स इति ऋकारान्तपाठमभ्युपयन्ति । तन्मते प्रसारी सिद्धः ।
तदाह — माधवोक्तेति । वस इत्यलुग्विकरणस्य निवासार्थस्य ग्रहणं, न
लुग्विकरणस्याच्छादनार्थस्य । तेन प्रवासीति देशान्तरनिवासिनि ॥ अभा-
वादिति । अनेनैव बुज्विधानेन ताच्छीलिकेषु वासरूपन्यायेन तृजाक्यो न
भवन्तीति वृत्तिकारः । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्

"कामकोघौ मनुष्याणां खादितारौ वृक्षाविव ।"

इत्यादयः सिद्ध्यन्ति । भोजोक्त इति । इत्थं च तदीयं सूत्रं — 'निन्दहिं-
सक्षिक्षास्तादविनाशित्याभाषासूयानेकाज्ञ्यो बुज् । (अध्या० १. पा० १.
स० २१७) इति ॥ चलन इति । स्त्रियां चलनेत्यादित्युपं टापा । पठिता
विद्याम् । शब्दार्थत्वात् पठेः । ल्युडेवेति । ततः स्त्रियां लोलनी क्षोभणीति

१. 'श' ग. पाठः.

अनुदातेतश्च हलादेः (३. २. १४९)

अकर्मकादेव । स्पर्धनः ।

अजादेस्त्वेधितेत्येव वाधितेति सकर्मकात् ।

तथानुदातेऽभ्योऽन्यत्र सेषेति प्रत्युदाहृतिः ॥

जुच्छङ्गस्यदन्द्रस्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः (३. २. १५०)

एभ्योऽपि युच् । ज्ञुः सौत्रो देवार्थः । जपनः । चड्क्रम्य अन,
यस्य हलः (६. ४. ४९)

हलः परस्य यशब्दस्यार्थधातुके परे आदिलोपः स्यात् । चड्क्रम्य अ अन । पुनरतो लोपः । चड्क्रमणः । एवं दन्द्रमणः । गत्यर्थात् कुटिलगत्यर्थे यडन्तावेतौ । सरणः, गर्वन इत्यादि ॥

कुधमण्डार्थेभ्यश्च (३. २. १५१)

क्रोधार्थेभ्यो भूर्णणार्थेभ्यश्च युच् । क्रोधनः । क्रोपनः । मण्डनः । भूषणः ॥

न यः (३. २. १५२)

यान्ताद्वातोरनुदातेत्यात् प्राप्तो युज् न । आप्यायिता । स्फायिता ॥

सूददीपदीक्षश्च (३. २. १५३)

यज् न । स्रदिता । दीपिता । दीक्षिता । मधुबृद्नस्तु नन्द्यादिः ॥

लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशभ्य उकज् (३. २. १५४)

अधिलाषुकः । पातुकः । प्रतिपादुको ज्ञाता । स्थायुकः ।
भावुकः । वर्षुकः । घातुकः । कामुकः । गामुकः । शास्त्रको हन्ता ॥

डीवन्तरूपं वोध्येत् । 'क्षोभणश्चर्षणीनामि'ति वैदिकविधौ प्रयोगः ॥ हलादेतिति । आदिग्रहणादनेकाचोऽपि गृह्णन्त इति पक्षे जुगुप्तनः भीमासन इत्यादि चोदाहरणम् ॥ आदिलोप इति । आदेः परस्येत्यादिः ॥ नन्द्यादिरिति । भोजस्तु ष्यन्तात् कर्त्तरि ल्युः नन्द्यादिषु वा द्रक्ष्यत इत्याह ॥ ज्ञानेति । प्रतिपद्यत इति प्रतिपादुकः इति कर्त्तरि व्युत्पत्तिरिति भावः ।

जल्पभिक्षकुद्गुप्टवृडः षाकन् (३. २. १५५)

जल्पाकः । भिक्षाकः । कुद्गाकः लेचा । लुण्टाकः स्तेयशीलः ।
बराको याचिता । षिष्ठात् ढीष् जल्पाकीत्यादि ॥

प्रजोरिनिः (३. २. १५६)

प्रपूर्वाङ्गुधातोरिनिः । प्रजवी ॥

जिद्धक्षिविश्रीण्वसाव्यथाभ्यभपरिभूप्रसुभ्यश्च (३. २. १५७)

इनिः स्यात् । जयी । आदरी । क्षयी । विश्रयी । इण्, अन्वयी ।
वमी । अव्यथी । अभ्यस्यमिगन्ता द्रोग्या वा । परिखवी । ‘वृग्रहणे’,
प्रसवी ॥

स्पृहिगृहिपतिदायेनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् (३. २. १५८)

आद्यात्मयः स्वार्थण्यन्ताः । ‘अयामन्त—’(६.४-५५) इत्यया-
देशः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुरित्यादि । ‘शीङ्गश्च वाच्यम्’
वा० ३-२-१५८) शयालुः ॥

‘उत्पादुकक्षुत्तृडार्तान् पान्थानापादुकान् गृहम् ।

सन्तर्प्य विशान् भर्तृश्च भवान्नाद्यभिलाषुका ॥

प्रभावुकेन भक्तेन भवोपस्थायुका द्विजान् ।

श्रिताहृते प्रदातृणां वर्षुकाः सर्वसम्पदः ॥”

इति सुभद्राहरणम् ॥ स्तेयशील इति । ‘त्रिभुवनकुटीलुण्टाकानामि’ ति मुरारिः ।
डीपिति । ‘एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावाद् वराकी हते’त्यापाणकीयाः ।
जल्पाकीति । ‘जल्पाकीमिः सहासीन’ इति भद्विः । उकजन्ते डीषमावात्
‘कामुका एनं स्थियो भवन्ती’ ति दावन्तमेव वृत्तावुदाहरणम् ॥ जिद्धक्षत्यादि ।

‘जयी विषयिणां नित्यगव्यथीं तेजसो वमी ।

आदरी मुनिमुख्यानां परिभव्यसतां भव ॥”

इति सुभद्राहरणम् ॥ स्वार्थण्यन्ता इति । ‘स्पृह ईप्सायाम्, ‘गृह ग्रहणे’,
‘पत गतौ’ इति कथाद्यन्तर्गता अदन्तात्मा । अतो नोपधावृद्धिः । अत उदाह-
रति — स्पृहयालुरित्यादि । शीङ्गश्च वाच्यमिति । भोजस्तु ‘.... शीङ्ग-
श्रद्धाभ्य आलुजि’ ति सूत्र एव शीङ्गमपार्वीत् ।

दाधेदसिशादसदो रुः (३. २. १५९)

दानशीलो दारुः । धेटः आत्वं धारुः । बन्धनशीलः सेरुः ।
शदिरुक्तार्थः । शदुः शरो धटो वा । सदुः ॥

सुघस्यदः कमरच् (३. २. १६०)

किञ्चादगुणः । सुमरः । घस्मरः । अब्ररः ॥

भञ्जभासमिदो धुरच् (३. २. १६१)

भञ्जेः कर्मकर्तर्येव । धिञ्चाज्जस्य कुः । स्वयं भञ्जनशीलो
भञ्जुरः । भासुरः । मेदुरः ॥

विदिभिदिच्छिदेः कुरच् (३. २. १६२)

किञ्चादगुणः । ज्ञानशीलो विदुरः । मिदुरः । छिदुरः । द्वौ

“धनेभ्यः स्पृहयालुभ्यस्तीर्थ्यवर्थचयं त्यज ।

दयालुर्गृहयालुभ्यः पतयालुभ्य ईप्सितम् ॥

अनिद्रालुरतन्द्रालुरशयालुः सदा भव ।

अद्वालुरीहमानो वा सर्वानर्थान् प्रपद्यते ॥”

इति सुभद्राहरणम् ॥ धारुः । पानशीलः । ‘धारुर्वत्सो मातरमि’ति काणिका ।
बन्धनशील इति । ‘विज्व बन्धन’ इति श्चुविकरणस्येदं रूपम् । सिनोर्तीति
सेरुरिति व्युत्पत्तिः । गुणेन सेरुः ।

“सदुचिचास्तमैक्षन्त गात्रैः शोकेन शत्रुभिः ।

सेरुं मनोगुणैः पौरा दारुमर्थानभीप्सितान् ॥”

इति सुभद्राहरणम् ॥ घस्मर इति । ‘शत्रुसद्वातघस्मर’ इति मदीये चित्रोदयमणौ ।
‘भक्षको घस्मरोऽव्यार’ इत्यमरः ।

‘चकार धूसरं व्योम सुमरं सरणौ जनः ।’

इति सुभद्राहरणम् ॥ कर्मकर्तर्येवेति । ‘भञ्जेः कर्मकर्तरी’ति भोजसूत्रम् ।
भासमिदोरकर्मकत्वात् तचुल्ययोगक्षेमतया प्रयोगस्वाभाव्याच्चेदं विवरणम् ।
भज्यते स्वयमेवेति भञ्जुरं काष्ठम् ।

“लघूकरिष्यतिभारभञ्जुरामम् किल त्वं त्रिदिवादवातरः ।”

इति माधः ॥ ज्ञानशील इति । चिदुरे कौवे योगरूढोऽयमिति भावः । छिदुर
इति ।

कर्मकर्तरीति वृत्तिः । कर्तर्यपीति हरमाधवौ । व्यथेः सम्प्रसारणं चोति
माधवः । व्यथाशीलो विथुरः । विधुरस्तूणादेः स्यात् ॥

इण्नशिजिसर्तिभ्यः करप् (३. २. १६३)

पित्त्वात् तुक् । उदित्वरः । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः ॥

गत्वरश्च (३. २. १६४)

गमेः करवयम् ॥

जागुरुकः (३. २. १६५)

जागृथातोः ऊकः स्यात् । शुणः । जागरुकः ॥

‘प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरयाचित्मङ्गनाः ।’

इति माघः । वृत्तिरिति । ‘भङ्गः कर्मकर्तरि’, ‘छिदिभिदिभ्यां कुरच्’ इति
भोजवचनम् । कर्तर्यपीति वदतोर्हरमाधवयोः— ‘दोषान्धकारभिदुरः’,
‘द्वासारिविक्षशिदुरः’ इत्यादयः प्रयोगः स्वारस्येनैव सिध्यन्ति ।
अन्येषां तु वहुवीहिः शरणीकरणीय इत्यलम् । उणादेः स्यादिति ।
‘व्यथेः सम्प्रसारणं कुरश्च वक्तव्य’ इति वचनात् सिद्धिं वृत्तिकार
आह ॥ जित्वरः सृत्वर इति ‘नेड् वशी’तीणिषेधः । स्त्रियां करबन्ततया डीपि
जित्वरीत्यादि रूपम् ।

‘मेदुरोरसिजामौगमङ्गुरोदरवल्लिकाः ।

स भावविदुरोपास्यद्वारनारीरभीत्वरीः ॥

सृत्वरेषु नखस्पर्शभिदुरस्तनमण्डलाः ।

दीनश्वरीः सुरखीणां जित्वरी रूपसम्पदा ॥’

इति सुभद्राहरणम् ॥ गत्वरश्चेति । अनुनासिकलोपः करप् प्रत्ययश्च सह निपा-
त्वेते । भोजस्तु ‘गमेत्त चेति तकारमन्तदेशं विधायानुनासिकलोपफलमा-
नयति । जागृथातोरिति । व्युत्पन्नानामिदं जागुरुक इति रूपं नतु निपातन-
मित्याशयः । अन्यथोत्तरसूत्र ऊकस्याननुवृत्तिप्रसङ्गः । वहुलाधिकाराज्जाग-
रितापररात्रादिति भोजः ।

‘जागरुको भवासासु त्वं गत्वरमतिस्त्विति ।

नमस्मेरं तमित्युक्त्वा पौरो निवृत्ते जनः ॥’

यजजपदशां यडः (३. २. १६६)

यडन्तानमेषामूकः स्यात् । जपदशोः कुत्सने यडः । यायज्य
जञ्जप्य, दन्दश्य इति स्थिते 'यस्य हलः' (६-४-४९) इति यडोपः ।
अतो लोपः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः सर्पः । हिंस्रमात्रे-
उप्याह भट्ठः । वदेश भोजः । वावदूकः ॥

नमिकमिपरम्यजसकमहिंसदीपो रः (३. २. १६७)

नग्रः । कम्पः । स्मेरः । 'जसु मोक्षणे' । न मुञ्चति कालमित्य-
जस्तो नित्यः । कग्रः आमुकः । कर्मण्यपि दण्डनाथः । कत्रं मुखम् ।
हिंसः, दीप्रः ॥

सनाशांसभिक्ष उः (३. २. १६८)

सन्धन्तादाशांसभिक्षिभ्यामप्युः स्यात् । बुभूष उ । अतो लोपः ।
बुभूषः । चिकीर्षुः । इच्छाशील आशंसुः । भिक्षुः । अमूरुरुणादौ ॥

इति सुमद्राहरणम् ॥ जपदशोरिति । 'लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भाव-
गर्हयामि'ति शेषः । भट्ठिरिति । इत्थं हि तदीयसुदाहरणं —

"तं जागरूकः कार्येषु दन्दशूकरिपुं कपि: ।

आकम्प्रं मारुतिर्दीपं नग्रः प्रावेशयद्व गुहाम् ॥"

इति । दन्दशूकरिपुं हिंसारिमिति तदूव्याख्या जयमङ्गला । दंशस्याविव-
क्षणेन निन्द्यायां हिंसायां पर्यवसितमिति यावत् । वदेशेति । 'यजजपिदंशिव-
दिभ्यो यड' इति भोजसूत्रम् । 'वावदूकोऽतिवक्तरी'त्यमरः ॥ कम्र इति ।
'कमिता कामुकोऽनुकः । कग्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिक' इत्यमरः ।
दण्डनाथ इति । भोजकृतसरस्वतीकण्ठाभरणव्याद्यातायम् । 'बहुलाधिकारात्
कग्रः कर्मण्यपी'ति तद्रूचनम् । कत्रं मुखमिति कर्मण्युदाहरणमिदं मुखस्या-
चेतनत्वात् ।

"कग्रो निसर्गीदारुलैर्दीपः पुरवधूजनः ।

धीरं तस्य तदा चित्तं जिहीर्षुरपि नाहरत ॥"

इति सुमद्राहरणे । अत्र आकल्पैरित्यस्य पूर्वत्राव्यन्वये कग्र इति कर्मण्यप्यु-
दाहरणम् ॥ सन्धन्तादैति । आशंसाभिक्षिवत्तायं सन् कश्चन पृथग्धातुरिति

विन्दुरिच्छुः (३. २. १६९)

ज्ञानशीलो विन्दुः । इच्छाशील इच्छुः । ‘भाषायां धाव्यक्तुन्-
सृजनिगमिनमिभ्यः किकिनौ वाच्यौ लिङ्वच्च’ (वा. ३-२-१७२) ।
द्वयोः स्वरे भेदः । कित्वादाङ्गोपः । लिङ्वच्चाद् द्वित्वं कसुवत् ।
दधिर्धर्त्सा । कुञ्जो यगे कुते स्थानिवच्चाद् द्वित्वम् । उरदत्वादि ।
चक्रिः । सस्तिः । जनेः ‘गमहन’—(६-४-९८) इत्युपधालोपादि गमि-
कसुवत् । नस्य चुत्वम् । जाज्ञिः । नमेद्वित्वे ‘अत एकहृष्मध्य’—(६-४-
१२०) इत्येत्वाभ्यासलोपौ । नेमिः । ‘सासाहेववहिचाचलिपापतीनां
निपातनम्’ (वा० ३-२-१७१) इति वार्त्तिकाद् यडन्तेभ्यस्तेभ्यः
किकिनौ ॥

स्वपितृषोर्नंजिङ् (३. २. १७२)

सम्भूत् । पदत्वे स्वमक् स्वापशीलः । डिन्त्वादगुणः णत्वम् ।
तृष्णक् । ‘धृषेश्व वाच्यम्’ (वा० ३-२-१७२) । धृष्णक् ॥

भावः, व्याप्तिन्यायादनभिधानाच्च । ‘अथ रिरंसुमसुं युगपङ्गिराविति । माघः ।
‘आशंसुराशंसितरि’ इत्यमरः । ‘नहि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो वा नाधि-
श्रियन्त’ इति पतञ्जलिः । अमूर्युरिति । कण्डवादिभ्यो यक् । उणादिघटक
उन्नप्रत्यये सिद्धमिदम् ।

“इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।”

इति गीता ॥ ज्ञानशील इति । अपां विन्दुरित्यादि तु विन्देरवयवार्थादौणा-
दिक उरिति दण्डनाथः । इच्छुरिति । ‘अनिच्छवोऽपीश्वरकल्पनावलिदिच्छन्ति
कुर्वन्ति फलाय मानवा’ इति कल्पनावल्लो । भाषायामिति । ‘आहगमह-
नजनः किकिनौ लिट् चे’ति सूत्रस्थमिदं वार्तिकम् । धृथगवच्चनेन आहगम-
हनजनां छन्दस्येव प्रायः प्रयोग होते लभ्यते । सामान्यतः सर्वेषामाकारान्तानां
दापाप्रभृतीनाम्, ऋकारान्तानां भृत्यप्रभृतीनां हन्तेश्व छन्दसि, विशिष्य
धाषातोरकारान्तस्य कृत्योः ऋकारान्तयोः जनिगम्योर्भाषायामपि, नमेर्भा-
षायामेवेति विवेकः फलितः । सासहीत्यादि ।

१. ‘निनमि’ इति केरलवर्मदेवीयपाठः.

शूवन्द्योरारुः (३. २. १७३)

गुणः । शरारुहिंसः । वन्दारुः ॥

भियः कुक्लुकनौ (३. २. १७४)

किञ्चादगुणः । भीरुः । भीलुकः । ‘कुक्लुपि वाच्यः’ । (वा० ३-२-१७४) भीरुकः ।

स्थेशभासपिसकसो वरच् (३. २. १७५)

स्थावरः । ईश्वरः । स्त्रियामीश्वरा । ईश्वरीति ईश्वनशब्दात् ढीवरौ । औणादिको वरद् वा । भास्वरः । ‘पिसु गतौ’ । पेस्वरः । विक्ष्वरः । प्रवदनशीलः प्रवद्र इति च कौमुदी ॥

यश्च यडः (३. २. १७६)

“स्वयंवरं भीमनरेन्द्रजाया दिशः पर्तिर्न प्रविवेश शेषः ।

प्रयातु भारं स निवेश्य कस्मिन्नाहिर्महीगौरवसासहिर्यः ॥”

इति श्रीहर्षः ॥ स्वपितृष्ठोरिति । ‘स्वमक् शयालुर्निद्रालुः’ इति, ‘लुब्धोऽभि-लाषुकस्तृष्णग्नि’ति चामरः ।

“तं विन्दुरिति विद्वांसो वदान्य इति भिक्षवः ।

आसन्नस्वमजं वीरमनुत्रजितुमिच्छवः ॥”

इति सुभद्राहरणम् ॥ शरारुहिंस इति । अयमेव विपूर्वो विशरारुविशरण-शीलः । ‘विशरारुमाषङ्कपिभूषिता धरा’ इति कावेरीतीरवर्णनम् ॥ कुक्लुपि वाच्य इति । ‘भियः कुक्लुकनौ’ इति भोजः । ‘भीरुकभीरवाणि भूरि-काननानि’ इति गीतिका ।

“भीरुग्रामोपशल्येषु वन्दारुजनमागतम् ।

चिक्ष्वरमुखोऽगच्छ्लद् विभ्राणो भास्वरं धनुः ॥”

इति सुभद्राहरणम् ॥ पिसेति । ‘पिसु गतावि’ति भौवादिकयोरुभयोः सामान्यग्रहणम् । पेस्वर इति रूपम् । उमयपाठे फलं तु पिपिसतुः पिपे-सतुरिति लिटि रूपभेदः । ढीवराविति । ‘वनो र चे’त्यादिः । वरद् वेति । टिञ्चात् ढीपूसिद्धिरिति भावः ।

यडन्ताद् याधातोर्वरच् स्यात् । चकाराद् यडोऽकौटिल्यार्थत्वं
चेति माधवः । यायाय वर । अतो लोपः । यायाय वर ‘लोपो
ब्योः—(६-१-६६) इति यलोपः । भृशगतिशीलो यायावरः ॥

भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजूग्रावस्तुवः किप् (२. २. १७७)

एम्यस्तच्छीलादौ किप् स्यात् । किपः सर्वलोपः । विभ्राज् ।
पदत्वे । ब्रथादिपः । विभ्राद् । भाः । धुर्व । राष्ट्रोपः । धुर् । पदत्वे
‘बोः—(८-२-७६) इति दीर्घः । धूर्वति हिनस्ति वोढारमिति धूः धुरौ ।
विद्युत् । ऊर्ज । पदत्वे कुत्वचत्वे । ऊर्ज वलवान् । भावे तु सम्पदादि-
विवृ वक्ष्यते । पृ ‘उदोष्टच्यपूर्वस्य’(७ २-१०२) इत्युत्त्वम् । पुर् । पदत्वे
पूः । ज्ञः इति निपातनाद् दीर्घः । अदर्धिपाठे तूत्तरसूत्राद् दृश्यत
इत्यनुवृत्त्या दीर्घः । ज्ञः जुवौ । ग्रावस्तुत्रामत्तिक् ॥

“जङ्गमस्थावरप्राणिशरण्योऽथ यथौ क्रमात् ।

पेस्वरानुचरोऽरण्यममेरश्चरनन्दनः ॥”

इति सुभद्राहरणम् ॥ माधव इति । अनुक्तसमुच्चार्थत्वाच्चकारस्य । समु-
च्चीयमानानां समानयोगक्षेमत्वमावश्यकमिति विचारे तु नेदं सङ्गच्छते । तदा
अकौटिल्यार्थत्वं प्रयोगोपाधिर्मन्तव्यः । यायाय + वर इति । यलोपेऽलोपस्य
स्थानिवत्त्वं तु न शङ्कयम् । ‘न पदान्ते’ति तत्र निषेधात् । अलोपस्य स्थानि-
वत्त्वमाश्रित्य आलोपोऽपि प्रसरन् ‘वरे छुसं न स्थानिवदि’ति वचनेन वार-
णीयः । भृशगतिशील इति । सामान्यतो यडोऽर्थमाश्रित्य चकारलब्धमकौ-
टिल्यार्थत्वं च विचिन्त्येदम् ।

“यायावरानुयातस्य स्थीयते केन संयुगे ।”

इति रावणार्जुनीयम् । सर्वलोप इति ‘लशक्रि’ति ककारस्य, ‘हलन्त्य’मिति
पकारस्य, ‘वेरपृक्तस्ये’त्यवाशेष्ट्यापि लोप इति भावः । विधाने फलं तु प्राति-
पदिकत्वसम्पादनेन पदत्वानुगुणप्रक्रियावशात् पूर्वत्र विकारापादनमेव । यथा—
विभ्राज् विभ्राद् इत्यादि । वोढारमिति । तेन दुर्वहत्वं धुरः सामान्यतो
लक्ष्यम् । अतः सुवहमर्थजातं न धूः पदव्यवहार्य भवति । वोरितीति । रेफ-
वान्तयोरुपधाया इको दीर्घः पदान्ते हाले चेति तदर्थः । तेन धकारोपर्य-
कारस्य दीर्घः । इह पदान्तत्वं निमित्तम् । उदोष्टच्यपूर्वो य क्र-

अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३. २. १७८)

उक्तादन्येभ्योऽपि तच्छीलादिषु क्विवद् दृश्यते । भित् । छित् ।
 दृश्यत इत्युक्तेर्थादर्शनं क्वचिद् दीर्घार्थपि । आयतं स्नौतीत्या-
 यतस्नौर्णीः । आयतस्तूरिति स्तौतेराह माधवः । ‘ध्याप्योः प्रसारण-
 मिति भाष्यम् । धि आ । पूर्वरूपम् । धि । ‘हलः’(६-४-२) इति दीर्घः ।
 सुषु ध्यानशीलः सुधीः । एवमाप्यायतेः ‘लोपो व्योः—’(६-१-६६)
 इति यलोपे कुते प्रसारणम् । आपीः । श्रीवाग्मुणगदौ वक्ष्यते ॥

भुवः संज्ञान्तरयोः (३. २. १७९)

नाम्नि मध्यस्थे च वाच्ये भूवः क्विप् । अशिभूः स्कन्दः ।
 वर्षाभूः पुर्नवा नामौपदिः । क्रणदाने मध्यस्थः प्रतिभूः ॥

कारस्तदन्तस्याङ्गस्य उदादेशो भवतीत्यर्थः । एवं ऋकारस्य साने भवत्यव-
 रपरः सम्पद्यते उर् इति । ‘धुरो यड्ढकौ’ इति भगवान् पाणिनिः । निपात-
 नादू दीर्घ इति । ‘जवतेदीर्घश्च निपातय’ इति काशिका । ‘अन्येभ्योऽपि
 दृश्यत’ इति सामान्यत एव सिद्धे ताच्छीलिकैर्वाचो मा भूदिति पृथग्वचनम् ।
 वासरूपविधेरत्राभावात् । उक्तादिति । प्रातिस्विकतया प्रकृतित्वेन परिगृही-
 तादित्यर्थः । भित् लिङ् इते । ‘क्विप् चे’ति कर्तरि विहितः सोपदेभ्य
 इत्याशयेनेदम् । निरुपदोदाहरणं भाष्येऽपि स्पष्टमुच्चते । क्विविधिरनुप-
 दार्थः पचेः पक्, भिदेभित्, लिदेः छिदिति । यथादर्शनं क्वचिद् दीर्घा-
 द्यपीति । आदिना क्वचिद् द्विर्वचनं क्वचित् सम्प्रसारणं च परिग्राह्ये ।
 आयतस्तूरिति । ‘प्णु प्रस्तवणे’ इति धातो रूपमिदम् । अत्र दीर्घः । एव-
 मायतस्तूरिति माधवसम्मतेऽप्युदाहरणे । क्वचिदसम्प्रसारणं वचेवागिति प्रछ्लेः
 प्राद् इत्यादौ । क्वचित् सम्प्रसारणं सुधीः आपीरति । भाष्यमिति । प्रकृतसूत्रे
 ‘ध्यायतेः सम्प्रसारणं चेत्येव दृश्यते । भद्रपादसम्मतोऽयं पाठः स्याद् दाक्षि-
 णात्यः साधुः । क्वचिद् द्विर्वचनम् । दिद्युत् जगत् जुहुरित्यादि । अत्र
 वचनं ‘द्वितिगमिजुहोतीनां द्वे चेति । ‘सन् सुधीः कोविदो बुध’ इत्यमरः ॥
 मध्यस्थे चेति । अन्तरशब्दार्थविवरणमिदम् । साक्षिणीत्यर्थः । ‘धनिका-
 धमर्णयोरन्तरे यस्तिष्ठति स प्रतिभूच्यत’ इति काशिका । तदिदं विवियते

विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् (३. २. १८०)

एभ्यः परस्य भुवोऽसंज्ञायां हुः स्यात् । डिच्चाद्विलोपः । चिभुः ।
प्रभुः । सम्भुः उद्भवेता ।

संज्ञायां तु विभुः कश्चन्मित्रद्वादिरहेष्यते ।
मित्रानुगामो मित्रद्वुः शम्भुः शरूपको भवन् ॥
मण्डकार्थस्तु वर्षाभूरुदन्तश्चेदनेन हुः ।
अदन्तत्वे तु संज्ञोक्तः किंव द्वेधाप्याह माधवः ॥
एवं कृपां लात्यादत्ते कृपालुरिति ङुर्भवेत् ।
स्वर्धालुश्चैवमुच्चेयः स्वयंभूत्वेति कौमुदी ॥

धः कर्मणि ष्टून् (३. २. १८१)

धेटो धाजोऽपि कर्मार्थं ष्टून् स्यात् । वे लुम्भे ष्टुत्वनाशात् त्र इति
प्रत्ययः । धेट आत्मम् । षित्त्वान् र्डीष् ।

तत्र बाला धयन्त्येनामिति धान्त्युपमातरि ।
भैषज्यार्थं दधत्येनामिति स्यादामलक्यपि ॥

ऋणदान इत्यादिना । ‘प्रतिभूरुत्मणीधमर्णयोरन्तरस्थ’ इति दण्डनाथः ।
‘सुर्वलभकाः प्रतिभुव’ इत्यमरः ॥ उद्भवेतेति । सम्भोर्थकथनमिदम् । ‘सम्भु-
र्जन्ते’ति वृत्तिकारः । विभूरिति । पूर्वसूत्रेण किंवन्त इति भावः । मित्रद्-
वादिरिति । ‘दुप्रकरणे मित्रद्वादिभ्य उपसंख्यानं धातुविधितुक्प्रतिषेधार्थम्’
इति भाष्यम् । किपि तु अमि उवङ् अन्यत्र तुक् च स्यातामेतीह वचनं
क्रियते । मित्रद्वुरिते भट्टपादामिमतः पाठः । मुद्रितभाष्यादौ मित्रद्वादि-
रित्येव दृश्यते । मित्रानुगामीति । मित्रद्वोर्थकथनमिदम् । आदिना शम्भो-
ग्रेहणमुदाहरते — शम्भुरिति । मण्डकार्थस्त्विति । संज्ञात्वं स्फोरयत्यनेन ।
अनेन ङुरिति । असंज्ञायामिति शेषः । ‘वर्षाभ्वी कमठी दुली’ति जीष-
न्तत्वलाभाय हस्तवान्तत्वमाश्रयणीयमिति संज्ञायामपि कविदुदन्तं मन्यमानो
माधवमतमवष्टम्भयति — द्वेधाप्याह माधव इति । अनेन शम्भुरपि संज्ञायां
सिद्धः । अथैवमसिद्धानपि कांश्चन शब्दान् संगृहेते — एवं कृपामित्या-
दिना । मित्रद्वादेस्त्यादिग्रहणस्य प्रपञ्चनमिदं सम्भाव्यते । लातिना व्युत्पत्ति-
प्रदर्शनमसंज्ञात्वं द्वद्वितुम् । धाओऽपीति । धा इति सामान्यग्रहणादिति शेषः ।

दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे
(३. २. १८३)

ष्ट्रू श्यात् । लवनसाधनं दात्रम् देशान्तरं नेतुं साधनं नेत्रम् ।
शसिर्हिंसार्थः सेदत्वादिति प्राप्ते ।

तितुत्रतथासिसुसरकसेषु च (३. २. ९)

तिप्रभृतिषु दशमु प्रत्ययेष्विण् न स्यात् । शस्त्रम् । तुतथादय
उणादौ । यु मिथ्रणे । योत्रम् । चोः कुः । योक्त्रं रज्जुः । स्तोत्रम् ।
खरि चर् । तोत्त्रम् । सेत्रम् । सेक्त्रम् । मिहेर्दत्वादि । मेद्दम् । पत्रम् । दंश
इति धातुः । छां पः । षुत्त्रम् । दंष्ट्रा । अनित्यः पितां डीष् ।
'नहो षः' । 'अग्रतथोः —' (८-२-४०) इति तस्य धः । डीष् ।
नदध्री रज्जुः । पाथतोश भोजः । पात्रं पात्रा ॥

हलसूकरयोः पुवः (३. २. १८३)

एतयोरङ्गे वाच्ये पुवः करणे ष्ट्रू । भूशोधनसाधनत्वाद्गुलसूक-
रयोर्मुखं पोत्रम् ॥

अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः (३. २. १८४)

एभ्यः करणे इत्रः स्यात् । गतिसाधनत्वाद् आरित्रम् । लवित्रम् ।
धुवः कुटादित्वादगुणे उवडि धुवित्रमित्येव रामहरौ । कुटादिडिन्त्वस्या-
नित्यत्वाद्गुवित्रमिति माधवः । सवित्रम् । खनित्रम् सहित्रम् । लोकां-
श्रगति व्याप्नोत्यनेनेति चरित्रम् । वहेष्व भोजः । चहित्रं पोतः ॥

उभयोरप्युदाहरणं कारिक्या विशदयति — तत्रेति । एनामिति कर्मार्थताप्रद-
र्शनाय । लवनसाधनमिति । 'दाप् लवन' इति धातोः ष्ट्र॒निति विवरणायेदम् ।
'दैप् शोधन' इत्यस्य तु नेह ग्रहणमनभिधानादिति हरदत्तः ॥ उणादाविति ।
तत्रेडमावो द्रृष्टव्य इति भावः । दंष्ट्रा । अनित्यः पितां डीषिति ।
'अजादित्वात् टाप् न डीषि'ति काशिका । भोजस्तु डीषमावाय 'दशेरषिद्'
इत्येव सूत्रयति । दशेत्यनुनासिकलोपघटितनिर्देशादकिङ्गत्यपि लोपः क्वचिदि-
त्यास्थाय ल्युटि दशनमुदाजहार काशिका । भोज इति । इदं च भोजीयसूत्रम्—

पुवः संज्ञायाम् (३. २. १८५)

करणे इत्रः स्थार्दू। पवित्रम् । लक्षणया पवित्रो देशः, पवित्रा कथेति ॥

‘नी - दाप् - शसु - यु - युज - स्तु - तुद - सि - सिच - मिह - पत - पा-नहिम्यः
करणे’ ।

“शक्षेण येन जयिनाप्युत भूतधात्री—
स्तोत्रं पवित्रमिति यस्य पठन्ति लोकाः ।
पत्राणि यस्य विविधाने वहन्ति योधाः:
कृत्वा समेतमर्मिस्यति कोऽनुगात्रम् ॥”

इति रावणार्जुनीयम् । एव इति । पूड्डपूजोरुभयोर्ग्रहणमविशेषात् ।
धात्वर्थयोग्यतां दर्शयति — भूशोधनेत्यादिना । गतिसाधनत्वादिति । ‘ऋ-
गतावि’त्यर्थस्मारकमिदम् । माधव इति । ‘कुटेः किञ्च’त्यरौ प्रत्ययेऽनुशिष्य-
माणं केत्वं गुणनिषेधात्मकक्षमानफलकं छिन्नमनित्यं मन्यत इति तदा-
श्यः । व्याप्नोतीति । चरेगत्यर्थमादयेद् विवरणम् । भोज इति । ‘अर्ति-ख-
धू-मू-खनि-सहि-वहि-चरिम्य इत्रः’ इति तदीयं सूत्रम् । ‘पोतः शिशौ व-
हित्रे च गृहस्थाने च वाससि’ इति मेदिनी ।

“वराहपोत्रविषिता विजगाहे वनस्थलीः ।
विकसत्कुसुमा मन्दमारुतोदधूतपल्लवाः ॥
सरवनित्रलवित्रान् स बनेऽपश्यद् वनेचरान् ।
अरित्रैनयतो नावस्तोये तोयचरानपि ॥”

इति सुभद्राहरणम् ॥ पवित्रमिति । दर्भपवित्रमिति केरलवर्मदेवीयः पाठः ।
दर्भपदेन सुप्रसिद्धं पवित्रे संज्ञात्वं विशदमिति स्फोरयितु तदुपादानं सारथम् ।
वैदिकगौष्ठयां केवलेनापि दर्भनिर्मित एव वृत्तिः सिद्धेति विनापि दर्भपदमवि-
कला प्रतीतिः । लक्षणयेति । संज्ञायां नपुंसकमिदं विशेष्यनिन्नतया त्रिलि-
ङ्गमेव प्रयुज्यत इति दर्शयितुमिदम् । दर्भे योगरूढोऽयं पवित्रशब्दः रूढि-
भागपरित्यागाद् योगमत्रिणान्यत्रापि प्रवर्तत इति भावः । संज्ञायां तु पवित्रं
बहिरित्युदाहरणम् । दर्भे वा पवित्रम् । दर्भे बहिष्मि च योगरूढोऽयं

कर्तरि चर्षिदेवतयोः (३. २. १८६)

ऋषिर्मन्त्रः, मन्त्रदेवतयोर्वच्ययोः क्रमात् करणे कर्तरि च पुव इत्रः स्यात् । शुद्धिसाधनत्वात् पवित्रोऽयं मन्त्रः । शुद्धिकर्तृत्वात् पवित्रं हरिः । कर्तरीत्यस्य कृष्णवतैवेति पाधवः । इति ॥

उणादयो बहुलम् (३. ३. १)

उणादयः प्रत्यया वर्तमानेऽर्थे संज्ञायां स्युर्वहुलं च । अर्थविशेषादिकं प्रयोगगम्यमित्यर्थः । ‘कृपावाजिपिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्’ (उणा० १-१) । करोतीति कारुः । देहं पातीति पायुः । वार्ताति वायु-रित्यादि ॥

शब्दः । क्रमादिति । इदम् ‘ऋषिदेवतयोर्यथासङ्घर्वं सम्बन्ध’ इति काशि-कादिशा । वस्तुतस्तु ‘ऋषिदेवतयोस्तु कृद्धिः समावैश्ववचनम्’ इति वात्तिकगतकृद्धिरिति बहुवचनत्वारस्याद् यथासङ्घर्वं वात्तिककारस्यानीभमतमिति वदतः कैयटस्य दिशान्यत्रापि कारके तत्सम्भवः सामान्येन द्योत्यत इति दिक् । माधव इति । यदायं पवित्रः कर्तरि तदा नपुंसकलिङ्गं एवोदाहृत इति तद्वचनम् ।

“यदोऽसि वान्यराजोऽसि वारुणो मधुसमितः ।

निर्णीदः सर्वपापानां पवित्रमृषिमिः स्मृतम् ॥”

इति श्राद्धकल्पः । अनेन पवित्रं हरिरिति व्याख्यातम् ॥ उणादयो बहुलमिति । इदं सामान्यतोऽधिकारसूत्रम् । महतो महतः शब्दराशेरिय चापरिच्छेदस्यानुरूपव्युत्पत्तेवा शक्येतरकरणतया शास्त्रान्तरोक्तानपि तान् सर्वाननुक्तानपि प्रयोगरञ्जप्रावेष्टान् वैदिकान् लौकिकांश्च संज्ञाभूतान् साधु-त्वान्वाख्यानेन सङ्गृह्यापाग्नीयत्वपरिहारेणाङ्गीकर्तुमिदं बहुलग्रहणं कृतम् । इदं शेखरादिव्याख्यानेषु भाष्यादौ च स्पष्टम् । इत्थं च प्रयोजनाविचारो भाष्ये कृतः —

“वाहुलकं पक्षतेस्तनुदृष्टे-

प्रायसमुच्चयनादपि तेषाम् ।

कर्यमशेषविधेश्च तदुक्तं

नैगमरूढिभवं हि सुसाधु ॥”

भूतेऽपि इश्यन्ते (३. ३. ३)

ग्रायेण वर्तमानार्था अप्युणादयः क्वचिद् भूतेऽपि इश्यन्ते ।
मसितं दीसं फूर्वमिति भस्म ॥

ताभ्यामन्यत्रोणादयः (३. ४. ७५)

उणादयः सम्प्रदानापादानाभ्यामन्येषु सर्वेषु कारकेषु स्युः ।
काहुरिति कर्तरि, तन्यत इति तनुरिति कर्मणीत्याद्यूद्यम् ॥

भीमादयोऽपादाने (३. ४. ७४)

विभेत्यस्मादिति भीमः भीष्मः भयानकः । स्ववत्यस्मादिति
सुधः सुकृ इत्यादि ॥

इति वर्तमानाधिकाराः ॥

भविष्यति गम्यादयः (३. ३. ३)

गमीत्यादय औणादिका भविष्यदर्थं स्युः । गमिष्यत् गमी ॥
गमी गामी तथागामी प्रयायिप्रतियायिनौ ।

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनुवन्धमेतच्छाक्षमुणादिषु ॥

एतावतेदमुक्तं भवति — वर्तमाने उक्तान्याः प्रकृतयः उक्तेतरे च
प्रत्ययाः अपेक्षितमात्राणि कार्याणि यथायथं कल्पन्ते यावता परिनिष्ठितरूप-
सिद्धिरविकला सिद्धप्रयोगा इति । उणिति । णित्वस्य फलं कारौ वृद्धर्वायौ
युक्तप्रभृति च । भूतेऽपीति । वर्तमान इत्यधिकारव्यावृत्तय इदम् । सम्प्रदा-
नेति । ताभ्यामिति द्विवचनेन ‘दाशगोप्त्रौ सम्प्रदाने’ ‘भीमादयोऽपादान’ इति
सम्प्रदानापादाने पर्युदस्येते इति भावः । कर्मणीति । तन्यत इति तनुरिति
काशिका । दीक्षितचरणास्तु ततोऽसौ भवति तनुरिति कर्तरि व्युत्पत्तिं
मन्यन्ते । तत्पक्षे वृत्तं निष्पक्षं वर्त्मेति कर्मण्युदाहरणम् । वृत्तेः कर्मणि मनिन् ॥
भविष्यतीति । सामान्यमहणादनद्यतनेऽपि प्रयोगः, ‘श्वो गमी ग्राममि’ति ।

प्रबोधी प्रतिबोधी च भावी प्रस्थाय्यमी नव ॥
तु मुन्पुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् (३. ३. १०)

धातोः स्वाभिषेयक्रियासिद्ध्यर्थे क्रियान्तर उपपदे भविष्यदर्थे
एतौ स्तः । तु मुनो नित्यं स्वरार्थम् । उकार उक्त्यर्थः । तृज्वत् प्रक्रिया ।
भोक्तुम् । कृदन्तत्वात् सुषि कर्तव्ये,

तु मुनकृत्वाप्रत्ययादीनां सत्त्वभूतार्थवर्जनात् ।

सामान्योक्तः सुरेव स्यादिति न्यासादिषु स्थितम् ॥

भोक्तुं सु ।

कृन्मेजन्तः (१. १. ३९)

मान्त एजन्तश्च कृच्छब्दोऽव्ययसंज्ञः ॥

अव्ययादाप्नुपः (२. ४. ८३)

अव्ययात् परस्य आपः सुपथ लुक स्यात् । भोक्तुं व्रजति ।
पुलि भोजको व्रजति । अत्र भोजनक्रियार्था व्रजनक्रिया ॥

इदम् ‘अनद्यतन उपसङ्ख्यानम्’ इति वचनेन विशेषविहितेन साध्यते । अन्यथा
तत्र लुटा बाधात् । गम्यादीन् कारिक्या संगृहाति—गमोत्यादिना ।

‘तीर्थानि गामिभिः सार्वं गमी तीर्थानि सोऽव्रजत् ।

पुण्यरम्यकथाशैण्डैः सर्वैर्मुनिगणैः सह ॥’

इति सुभद्राहरणम् ॥ क्रियार्थायामिति । क्रिया अर्थः प्रयोजनं साधनीयत्वेन
यस्याः सा क्रियार्था । क्रियासाध्यभूतक्रियावाचकाद् धातोरिति फलितम् ।
तदाह—स्वाभिषेयक्रियेत्यादिना । स्वशब्देन तु मुन्पुलौः प्रकृतिर्थातु-
र्गृह्णते । क्रियान्तर इति । तेन गाचिष्यन्त्यस्य चरणे इत्यादै न ।
क्रियार्थायामित्यभावे गच्छतस्ते स्त्वलिष्यति चरण इत्यत्रापि स्यात् । भोक्तुं
व्रजति, पाचको गच्छतीत्यादुदाहरणम् । भोजनार्था पचनार्था गमिक्रिया
चेहोपपदम् । सत्त्वभूतार्थवर्जनादिति । ‘अव्ययकृतो भाव’ इति वार्तिकेन
त्वातु मुनादीनाम सत्त्वभूतभावे वृत्तेरित्यादिः । सत्त्वभूतार्थत्वे तु द्रव्यवलिङ्ग-
सङ्ख्याद्यन्वयेनाव्ययत्वमेव नश्येदिति भावः । सामान्योक्त इति । ‘अव्य-
यादाप्नुप’ इति शास्त्रसामितोऽपि । ‘पुलतृचौ’ इति सामान्यविहिते पुलि
सति पुनर्विधानं भविष्यति क्रियार्थोपपदायां क्रियायामुपदे पुलतृचौ

भाववचनाश्च (३. ३. ११)

उक्तप्रकारे तुमुनर्थे भाववचना घजादयः स्युः ॥

तुमर्थाच्च भाववचनात् (३. ३. १५)

भाववचनात् तुमुनर्थाच्चतुर्थी स्यात् । पाकाय व्रजति । भोजनाय
व्रजति । पक्तुं भोक्तुमित्यर्थः ॥

अण् कर्मणि च (३. ३. १२)

तुमुन्निषये कर्मण्युपपदेऽन् स्यात् । शब्दलावो व्रजति नृपः ।
गोदायो व्रजति । शब्दं लवितुं, गां दातुमित्यर्थः ॥

लृट् शेषे च (३. ३. १३)

तुमुन्निषये भविष्यदर्थमात्रे च लृट् स्यात् । तस्य वा सदा-
देशः । पक्ष्यन् व्रजति । पक्ष्यामीति व्रजति । द्रयं तुमुनर्थे तिङ्ग-
स्तिङ्गानन्वयाद् अन्वयार्थमितिशब्दः ।

सर्वे चात्राव्ययकृतो भावार्था इति निर्णयात् ।

केवलं स्यातां न तृजादयोऽपीति बोक्तनार्थम् । तेन पठिता गच्छतीत्यादि
निष्ठर्थते । इदं काशिकायां स्पष्टम् ॥ उक्तप्रकार इति । क्रियार्थायां क्रियायां
भविष्यतीति यावत् । भाववचना इति । भाव इत्यधिकृत्य ये घजादयो
निहितास्त इति काशिका ॥ तुमर्थादिति । तुमर्थभाववचनभूतघजाद्यन्तादि-
र्थः । तदिदं सिद्धान्तकौमुद्दां स्पष्टम् । ‘भाववचनाश्चे’ति सूत्रेण यो विहित-
स्तदन्तादिति । तादर्थे चतुर्थैव सिद्धेवर्थमिदमिति तु न शब्दक्यम् ।
तुमर्थेनैव तादर्थस्याभिघानात् प्रतिपदिकार्थे प्रथमया भावये तच्चिवारणार्थ-
तयास्य सफलत्वात् ॥ कर्मणि च । चकारः क्रियार्थक्रियोपपदत्वभविष्यत्वयोः
सच्चियोगार्थो बोध्यः । ‘कर्मण्यणि’ति सामान्यविहितो वासरूपविवेरभावाद्
षुला बाधित इति तद्बाधनार्थं पुनर्वचनम् । परत्वात् कादीनप्ययमण् बाधते ।
अतो गां दातुं व्रजन् गोदायो व्रजतीत्येव, नतु गोदायको गोदो वा साधुरिति
फलितम् ॥ तुमुन्निषय इति । शेषे चेति चकारलब्धमिदम् । सदादेश
इति । सत्येवं लक्षणहेत्वोरन्यतरोऽप्यर्थो बोधविषयतां प्रतिपद्यत इति विशेषः ।
इति इति । बुद्धयेति शेषः । प्रकारवाची या घटकोऽयमितिशब्दः

भोक्तुं यातीति तुमुना भोजनायेति बोध्यते ॥
 अनन्वयत्वादिष्यन्ते षुलणौ लृद् च कर्तरि ।
 भोजको वजतीत्युक्ते भोइयमाण इतीर्यते ॥
 न चैवां ग्रथमैव स्याद् भोजकैर्गम्यते द्विजैः ।
 शत्रुलावान् गतान् पश्य पक्ष्यतां गमनं शुभम् ॥
 इति भविष्यदर्थाः ॥

पद्मरुजविशस्पृशो घञ् (३. ३. १६)

एभ्यः कर्तरि घञ् स्यात् । जित्वाद् वृद्धिः । गच्छतीति पादः ।
 वित्त्वात् 'चजोः—' (७.३-५२) इति कुः । मुणः । रोगः । वेशः प्रेष्टा ।
 'स्पृशो रोगार्थ इति वाच्यम् (वा० ३-३-१६) । स्पर्शो रोगो रोगकृद्
 वा ॥

सु स्थिरे (३. ३. १७)

प्रतिपत्त्व्यः । भविष्यति पचनकर्तृत्वपकारवानिति यावत् । तुमुनाद्यव्यकृतो
 स्वामाविकर्मर्थ बोधयन् वाक्यार्थयोरुदाहरणपञ्चं कारिक्या करोति — सर्वे
 चेत्यादिना । अत्रामी उदाहरणलोकाः —

'गायन्तीर्मृगरोधाय तालच्छदनकुण्डलाः ।
 मार्गोपकण्ठग्रामेषु सोऽपश्यच्छालिगोपिकाः ॥
 विश्रेषु महर्षीणां पूजायै सोऽन्तिकं ययौ ।
 कुशलावः समित्काण्डसन्दायश्च ययौ वनम् ॥
 होष्यत्सु मुनिमुख्येषु जलानि स्वयमाहरत् ।
 भोक्ष्यमाणेषु च स्वादु फलमूलं च फलगुनः ॥

(सुभद्राहरणम् ।)

इति भविष्यदर्थाः इति । इदमुपरिद्याद् विधीयमानानां त्रिष्वपि कालेषु
 सम्भव इत्यर्थ बोधयति । आह च काञ्चिकाकारः — 'भविष्यतीति
 निवृत्तम् । इति उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः' इति ॥ कर्तरीति ।
 कृदिति सामान्याधिकारादित्यादिः । गच्छतीति । पद्यत इति व्युत्पत्या गमि-
 कर्तृत्वाय स्वरसतोऽनुदयादित्याशयः । वामनमधवादयस्तु पद्यत इत्येव
 व्युत्पत्तिं गृह्णते प्रवेषेति । प्रोपसुष्टरूपैव तदर्थं प्रसिद्धेः । रोगार्थ इति

सुधातोः स्थिरे वाच्ये घब् । कालान्तरं गच्छतीति सारः
स्थिरांशः । 'व्याधिमत्स्यबलेष्वपि वाच्यम्' (वा० ३-३-१७) । अति-
सारो व्याधिः । विसारो मत्स्यः । सारो बलम् ॥

भावे (३. ३. १८)

थातोर्भवे घब् स्यात् । वृद्धिकृत्वे । पाकः । त्यागः । युक्त् ,
उत्थायः प्रदायः ॥

अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ॥ (३. ३. १९)

संज्ञायां तु कर्तवर्जिते कारकेऽपि घब् स्यात् । प्रास्यत इति
प्रासः । भारः । आरमन्त्यस्मिन्नित्यारामः । आक्रीडः । चकारादसं-
ज्ञायामपि । हरेनिवासो व्रजम् । 'कृत्यस्युटो घडुलम्' (३-३-११३) इति
वाहुलकात् कचित् कर्तर्यपि । 'कक्क लौलये' । काकः । 'दारजारौ कर्तरि

वाच्यमिति । 'उपराप इति वक्तव्यमि' ति काशिका । उपतापो रोग इति
कैयटः । रोगकृद्वेति । बाधनार्थकस्य तुरादेविदं रूपमित्यपि विचार्यम् ।
सन्तस्य सन्तापस्य वेति भानुजिः ॥ स्थिरे वाच्ये इति स्थिरे पदार्थे कर्तरि
सतीत्यर्थः । स्थिरतासाधकं निरूपणं कालान्तरं गच्छतीति । व्याधिमत्स्ययो-
स्तु सोपर्सर्गस्यैव वृत्तिरिति तदनुगुणमुदाहरणम् अतिसारो विसार इति ।
वक्तमिति । 'सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः ॥

वन्द्यपादैर्द्युवेशस्त्रीनिवेशेष्वप्यलोलूपैः ।

स्पर्शादिरोगसम्भिन्नभवमण्डलनिःस्पृहैः ॥

पलाशादिसमित्सारराशिभिः परिखारितम् ।

इति सुमद्राहरणम् ॥ भाव इति । भावो भावना सैव च किया इति । भावपदेन
धातुवाच्या कियाभिधीयते । सा च साध्या सिद्धा चेति द्वयी । अत्र साध्यां
तिक्कादयः सिद्धां धजादयश्चाभिदधत इति विशेषः । 'पुलिङ्गैकवचनं न तन्त्रं
लिङ्गान्तरे वचनान्तरे च प्रत्यया भवन्त्येवे' ति काशिका । भवते: कियासामान्य-
वाचिनो निष्पन्नोऽयं भावशब्दः । तेन कृतोऽयमर्थनिर्देशः सर्वधातुविषयः सम्प-
धते । तेन पचते: पाकः त्यजतेस्त्याग इत्यादि सिध्याति । उत्थायः प्रदाय इति ।

णिलुक् च, (वा० २-२-२०) दारयन्त्युद्गमन्तीति दाराः । जरयति सुरतैर्गर्लपयतीति जारः । अत्र णिचा वृद्धौ मित्त्वात् हस्तः स्यात् । तेन णिलुकि कृते लुका लुप्तं न स्थानिवदित्युक्त्या स्थानिवच्छ्रुत-णिज्वयवधानाभावाद् धातोर्धवृक्तृतैव वृद्धिः ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्धजि (६. १. ४७)

शोभनचलनार्थयोरनयोर्धव्येच आत्वं स्यात् । स्फारः । स्फालः ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् (६. ३. १२२)

घञ्यन्ते परपदे अमनुष्ये वाच्ये उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात् । परीपाकः परिपाकः । अतीसारः अतिसारः । मनुष्ये त्वदीर्घः । निषीदित्यस्मिन् पापमिति निषादः । सादकारयोः कृत्रिमे दीर्घः । प्रसी-दन्त्यत्रेति प्रासादः प्राकारः । अन्यत्र प्रसादः प्रकारः । रम् ज् अ ।

‘आतो युक् चिण्डुतो’ः इत्यादिः ॥ ‘अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । अकर्तीति किम् मिषत्यसौ मेषः’ इति काशिका । घञ्य वान्यत्र वा रूपे भेदाभावे-डपि स्वरे विशेषः फलम् । हरदत्तस्तु पदमञ्चर्या विभर्त्यसौ भर्तीति प्रत्युदाहरणं बदति । असंज्ञायामपीति । चकारो भिन्नकमः सन् संज्ञायां चेत्यनुयन् असं-ज्ञायामपि कचिद् वज्रं समुच्चिनोति । बाहुर्ख्येन संज्ञायां वैरर्ख्येन यथाहृष्ट-मसंज्ञायां चेति यावत् । निवास इत्युदाहरणमसंज्ञायाः । काक इति । कक्ते इति काकः कर्तरि । लुक् चेति लुब्बचनस्य फलं विशदयति — णिलुक् चेत्यादिना ॥ घञ्य प्रक्रियाविशेषायावतारयति — स्फुरतिस्फुलत्योरिति । शोभनचलनार्थयोरिति । यथासङ्ख्यमाद्ये शोभनं द्वितीये चलनं चार्थः । काशिकायां तु ‘स्फुर स्फुल चलन’ इत्येतयोर्धात्वोरित्युभयत्रापि चलनमेव स्वीकृतम् । मन्ये चलनमिदं शोभनजनितस्य तारस्यस्यापरः पर्यायः श्रीभृ-पादमते वक्तव्यः । आदेच इत्यनुवर्तते । तदाह एच आच्चामिति ॥ उप-सर्गस्येति । ‘द्रोपे’ इत्यतो दीर्घोऽण इत्यनुवर्तते । उपसर्गाद् घजोऽविधानाद् घञ्यन्तमुत्तरपदं गृह्णत इत्याह — घञ्यन्ते परपदे इति । कृत्रिम इति । कृत्रिमं करणेन निर्वृतं पुरुषव्यापाराभिनिर्वृत्तमित्यर्थ इति हरदत्तः । प्रासाद-प्राकारस्योस्त्वात्वं स्पष्टम् । ‘वेशादिषु विभाषा दीर्घो भवती’ति काशिका । प्रति-वेशः प्रतीवेशः प्रतिरोधः प्रतीरोधः परिहारः परीहारः इत्यादीन्युदाहरणानि । प्रसादः प्रकार इति । भर्मख्यपतया अकृत्रिमत्वात् ॥

घजि च भावकरणयोः (६. ४. ३७)

भावार्थे करणार्थे च घजि परे रञ्जेष्यधाया नस्य लोपः स्यात् ।
वृद्धिकृत्वे । रागो रञ्जनं तत्साधनं च । रञ्जनाधिकरणं तु रञ्जः । अत्र
कृत्वे कृते नस्यानुस्वारपरस्वरणैः । ‘अकि लक्षणे तुम् । घञ् । अङ्कः ॥

परेश्च घाङ्कयोः (८. २. २२)

अनयोः परयोः परिशब्दरेफस्य लत्वं वा स्यात् । पर्यङ्कयते ।
चिन्नादिभिरिति पल्यङ्कः पर्यङ्कः । ‘योगे चेति वाच्यम्’ । (वा० ८-२-
२२) पलियोगः परियोगश्च चोद्यम् ॥

स्यदो जवे (६. ४. २८)

स्यन्दोऽन्यः ॥

अवोदैधौद्वपश्रथहिमश्रथाः (६. ४. २९)

अवपूर्वस्योन्दर्देर्धज्यवोदः किञ्चिदार्द्रः । इन्धेरेधः मोचनार्था-
च्छर्थेर्धम् । प्रश्रमः । हिमं श्रथयतेऽस्मादिति हिमश्रथश्वन्दः । ओद्व-
स्तुदनः । औणादिके मनि नलोपगुणौ ॥

रञ्जेरित्यादि । शान्तलोपः, अनिदितां हल उपधायाः किञ्चिति, रञ्जेश्च-
त्यतो यावदपेक्ष नलोपः उपधाया रञ्जेरित्यनुर्वर्तते । राग इति । आभी-
यासिद्वत्वं तु नलोपस्य न शङ्कयं, घजा प्रयो नलोपो जित्त्वाश्रया वृद्धिरिति
समानाश्रयत्वविरहात् । रञ्जनामिति भावे । साधनमिति करणे । भावकरण-
योरित्यस्य व्यावर्त्यमाह — रञ्जनाधिकरणं त्वित्यादिना । अङ्क इति ।
‘परेश्च घाङ्कयोरि’ति सूत्रव्याख्यानोत्थापनमिदमङ्कशब्दव्युत्पादनम् ॥ लत्वं
वा स्यादिति । ‘कुपो रो ल’ इत्यतो ल इति, पूर्वसूत्राद् विभाषेति
चानुर्वर्तते । घ इति स्वरूपग्रहणं, त ‘तरपत्तमपौ घ’ इति संज्ञायाः । परिधिः
पलिध इत्युदाहरणम् : परियोगशब्दस्यार्थमाह — चोद्यमिति ॥ स्यद इति ।
जवेऽर्थे स्यन्दतेर्धजि नलोपो वृद्ध्यभावश्चानेन निपात्येते । स्यन्द इति ।
प्रसुतिरित्यर्थः ।

‘निःप्यन्दश्वन्दनानां निधिरपे परमानन्दसन्दोहधान्नाम् ।’
इत्याभाणकीयाः ॥ उन्दीनिधश्रथीनां घजि नलोपं गुणं चाधिकं यथायर्थं प्रवेद्य
अवोदादीनि रूपाणि निपात्यमानायवतारयति — अवोदैधेत्यादिना । नलोपे

उपसर्गात् खल्घजोः (७. १. ६७)

खल्गि धनि च परे उपसर्गात् परस्यैव लभेन्तुम् स्यात् । उप-
लभ्मः । अनुपसर्गात् लाभः ॥

न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् (७. १. ६८)

अन्योपसर्गरहिताभ्यां सुदुर्भ्यां परस्य लभेः खल्घजोर्नुम् न ।
सुलाभः दुर्लभः । अन्योपसर्गयोगे तु स्यादेव । अतिसुलभः ।
'चजोः' (७-३-५२) इति कुत्वस्य 'न कादेः' (७-३-५९) इति निषेधः ।
कूजः । गर्जः ॥

निष्ठायामनिटामेव कुत्वं वार्त्तिककीर्तितम् ।

तर्जे सेऽट्टवेन सन्तर्जः सन्तर्ज्यमिति च ष्यति ॥

सेटां तु यत् कचित् कुत्वं रोको दीप्त्यर्थतो रुचेः ।

पञ्चते पङ्क इत्यादि न्यङ्कादित्वेन तद् भवेत् ॥

'पुगन्ते'ति गुणस्त्वन्धौ न शङ्कयः । 'न धातुलोप' इति निषेधापते । अतस्तस्य
निपात्यकोटौ प्रवेशः सफलः ॥ परस्यैवेति । 'लभेश्च'त्येव सिद्धे पुनर्वचनं
नियमायेति विचार्येदम् । उपलभ्म इति । 'य सनिन्द उपालभ्म' इत्यमरः ॥
सुदुर्भ्यामिति तृतीया पञ्चमी वेति पक्षद्वयम् । तत्रादे केवलाभ्यामिति सफलं,
द्वितीयेऽव्यवहितपरत्वादेव सिद्धे सुप्रलभ्म इत्यादिव्यावृत्तिः स्वरसत एव
सिद्धा । तत्राप्यन्योपसर्गदशायामतिसुलभ इत्यादौ निषेधवारणाय दलस्य
साफल्यं केचिच्चिन्तयन्ति । सर्वमिदं मनसिकृत्य सारमाह — अन्योपसर्ग-
रहिताभ्यामिति । सुलाभो दुर्लभ इति । खल्गि तु सुलभदुर्लभौ द्रष्टव्यौ ।
न कादेरिति । कवर्ग आदौ यस्य तस्य धातोश्चजोः कवर्गादेशो न भवतीति
तदर्थः । कुत्वविषये सम्प्रतिपञ्चलक्ष्यसङ्गाहिकाः काश्चन कारिकाः प्रदर्शयति—
निष्ठायामनिटामित्यादिना । वार्त्तिककीर्तिमिति । 'चजोः कु षिण्यतोर्नि-
ष्ठायामनिटः' इति वार्त्तिकशरीरम् । इदं च 'न कादेरि'त्यादिना कथितस्य
काचित्कनिषेधस्य वैयर्थ्यं निरूपयितुं प्रवृत्तम् । तदिदं स्पष्टमुच्यते महाभाष्ये—
काशजित्रजियाचिरुचीनामपतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनादिति । वार्त्ति-
केनासाध्यं लक्ष्यं संजिद्वक्षमाणः शङ्कित्वा समाधरे—सेटां त्वित्यादिना ।

हुत्वं घञ्येत् भृच्युव्वोरुञ्जेर्वस्य च दो भवेत् ।
शोकः समुद्र इत्येवं शोच्यमुञ्जयमिति प्यति ॥
दहेर्घञ्ज्यवदावश निदावश समार्थकौ ।
अहेर्घञ्ज्य संज्ञायामेते न्यञ्ज्कादिकृत्वजाः ॥

सुजन्युञ्जौ पाण्युपतापयोः (७. ३. ६३)

अत्र घञ्ज्यगुणत्वमहुत्वं च निपात्यते । भृञ्ज्यतेऽनेनेति भृजः ।
'उञ्ज आर्जवे' । नैर्वैपरीत्यार्थत्वात् उञ्जरोगो न्युञ्जः तद्वानप्येवम् ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे (७. ३. ६४)

अत्र कुत्वाभावो निपात्यते । ऋतुयाजोपयाजाद्यपीष्टम् । 'नो-
दाचोपदेशस्य —' (७-३-६४) इति वृद्ध्यभावः । शमः । अमः । 'अव-
मिकम्याचमीनामि'त्युक्तेऽद्वामः । कामः । आचामः ।

विरामायामसन्नामा अनुदातेषु वृद्धितः ।

वृद्धमोपरमौ साध्यौ धातुपाठे निपातनात् ॥

न्यञ्ज्कादित्वेनेति । न्यञ्ज्कादीनां च (७-३-५३) हति सूत्रेण तत्र पठितानां
सामान्यतः कवर्गादेशस्य निपत्तनात् साधुत्वाभ्युपगमादिति शेषः । न्यञ्ज्कु,
मद्यु, भृगु, द्वेरपाक, बलेपाक, क्षणेपाक, द्वेरपाका, फलेपाका, तक्क, बक्क,
व्यातिषङ्ग, अनुषङ्ग, अवसर्ग, उपसर्ग, श्वपाक, मांसपाक, मूरुपाक-
कपौतपाक, उद्धकपाक, संज्ञायां भेषनिदावशदावधार्धाः, न्यग्रोध हति
न्यञ्ज्कादिः । घञ्येवेति । न्यञ्ज्कादिपठितानां प्रायोदर्शननिदर्शनेनेदम् ॥
उपतापयोरिति । उपतापो रोगः । भृञ्ज्यतेऽनेनेतीति । करणाविकरण-
योर्धापवादो हलश्चेति करणे घञ्जिति भावः । न्युञ्जपदाभिषेयं निर्वक्ति —
नैर्वैपरीत्येत्यादिना । तद्वानपीति । 'न्युञ्जिताः शेरतेऽस्मिन्नित्यधिकरणे
व्युत्पत्तिं प्रदर्शयता काशिकाकारणेदं स्पष्टीकृतम् । पाण्युपतापयोः किम् ।
भोगः, समुद्रः । प्रयाजानुयाजाचिति । इदमुपलक्षणं यज्ञाङ्गेऽन्यत्रापि
कुत्वाभावस्य । तदाह — ऋतुयाजोपयाजाद्यपीष्टमिति । आदिना उपां-
शुयाजसंयाजाद्या ग्रासाः । मान्तेषु घञ्ज्युपधावृद्धितदभावौ प्रयोगोपाधिलभौ
कारिकामिः सर्वगुहाति — विरामेत्यादि । उद्यमोपरमाचिति । अनुदातो-
पदेशतया वृद्ध्या भाव्यमिति शङ्का । निपातनादिति । 'अह उपमे',

विरम इति च वामनः ।

वर्द्धनात्म्य आचार्यो वौ अभेदेत्प्रसुप्तवत् ।
 विश्वस्त्रेति शोजोऽपि तेन विश्वामित्रमौ ॥
 विश्वस्त्रेति शोजोऽपि तेन विश्वामित्रमौ ॥
 अम आपश्वमध्यामो वृश्लाही वैश्वदत्तात् ॥
 विश्वामित्रस्त्रामशब्दत्वं वृश्लुकं लादिशामहे ।
 मुरारिभव दूत्यादीनमपाणीकरोति कः ॥
 विश्वामित्रादिनं वाचो विश्वामो हृष्टवत्य च ।
 विश्वामित्रोत्तित्यादि सहात्मस्त्रे प्रयुजते ॥

स्थास्त्रापाहनिव्यवियुधादेः ‘वर्धये काव्यथात्मू’ (वा० ३-३-५८) । किं-
 त्वादाङ्गोपः । प्रकर्षणं तिष्ठन्त्यस्त्रियिति प्रस्थः लाकुः । एवं प्रस्थः ।
 प्रपिवन्त्यस्थामिति कः । टाप् । प्रसा । हनेत्रप्रधालोपः । विमो विघातः ।
 निहन्यते नियम्यत इति निज्ञोऽधीनः । व्यव्यग्रहित्यादिना यस्य
 इत्यम् । आविधमायुधं च शल्मल् । करणे कः । आद्युक्तेनिमिषो निमेषः ।

‘यम उपरमे’ इत्यर्थनिदेशे वृद्धवदर्जनादिति वाचत् । वामन इति । ‘विरम
 इति निपातनादिति वामनस्त्रवत् । ‘यम उपरम’ इति धातुपठे उपैत्युपसर्ग-
 स्त्रातन्त्रत्वं मन्वान एवमाह । तच तत्र वृत्तावपि स्पष्टम् । ‘अतन्त्रं चोपसर्गं’
 इति । प्रहान्तस्त्रे प्रयुजत इति ।

“विश्रामं रमतामिदं च शिथिलज्यावन्धमस्मद्भुतुः”

इति महाकविः कालिदासोऽपि । आङ्गोप इति । ‘आतो लोप हटि चेत्यादिः ।
 ‘स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियानि’त्यमरः । प्रयोति । ‘प्रसा पानीमशालिके’त्यमरः ।
 विघात इति । नैतावता भावार्थो वोध्यः । विहन्यत इति करणव्युत्सर्ते:
 स्वारसिक्षाः सम्भवात् । नियम्यत इति । उपसर्गयोगादिदम् । आविधमा-
 युधमिति । वचन उपसर्गविशेषसमिक्ष्याहारस्याभावेऽपि सम्भवदर्थतन्त्र-
 मनुस्त्रल निरुपणमाविधमित्यादि । आदीति । युषोदरिति वचनगतोऽयमादिः ।
 तेनानुका अपि कतिपये यथाप्रयोगं गृह्णन्त इति भावः । निमिष इति ।
 किंत्वे प्रयोजनं गुणभावः । ‘निमिषोऽनिमिषः सम्बी वाचस्पतिरुदारधीरि’ति

सुरणं सुरः । दीव्यन्त्यग्रहति किं खणः । प्रीतिरेष्य प्रिय हति च
हरः । 'कृत्वादीनां के हो रहे हति चाच्यत्' । चाक्रिरितिवृद्धि द्वित्वका-
र्य । करोत्यनेनोति चक्र । किंव छिद्र हलाहिः केरः । छुत्वा ।
चिङ्गिदो रसमेहः । एवं ग्रीष्मेतिक्रीडः । 'हुपय—'(३-१-१३५)
हति कर्त्तरि वा कः ॥

ओक उच्चः के (६. ३. ५४)

उच्चः के परे ओक हति छुत्वा दुष्यत्य निपालते । उच्यते
समवैत्यस्मिन्द्वे ओको घृहद् । इगुपधात् के व्योक्ताः चकुन्ताः । इतः
परं 'कृत्यत्पुढो वहुलत्' (३-३-११३) इत्यतः प्राग् भावेऽकर्त्तरि च
कारक इत्यत्पुढते ॥

एरच् (३. ३. ५५)

इर्णान्तात् भावादिव्यजेव, न घच् । त्रुपः । चयः । क्रयः ।
भृत्यानामिदन्तत्यादेरच् । जिलोयः । भक्षः । एरजप्यन्तानामिति
मते घच् । उपसर्गदीशो भेदः ॥

कुदोरप् (३. ३. ५७)

कुदन्तादुर्णान्तात् भावादिव्यजेव । स्तु स्तरः । 'मृ भरणे' ।
भरः । स्तवः । लवः ॥

ग्रहवृद्धनिश्चिगनव्य (३. ३. ५८)

एभ्योऽजेव । ग्रहः । घरः । दरः । निश्चयः । गमः । अजपोः
स्वरे भेदः । अथानयोः प्रासौ घनविधिः ॥

भारतम् । स्फुरणमिति । अर्थनिर्देशोऽव्यव् । मिय हति । कित्वादियजि
रूपमिदम् ॥ उच्यतीति । 'उच समवये' हति दैवादिकादिम् । इगुपधात्
क इति । अयं पाठः केरलवर्मसन्मते प्रन्थे न दृश्यते ॥ न घविति । असर्ल-
पताविहाद् वासर्लपेत्यपि नेह प्रवर्तत इति भावः । भक्ष इति । भक्षयतेर-
पीदम् । इति मते इति । इदमनार्थमिति कैयटः । भेद इति । उपसर्गस्य
घर्जत्यादिः ॥ स्तर इति । कृ इत्यादेः कर इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ भेद हति ।

१. 'शहुरः' क. ख. पाठः २. 'चक्रवद्', ३. 'भित्योक्तो' ग. पाठः

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः (३. ३. २०)

संख्यायाः प्रस्थादर्वा परिमाणनाम्नो योगे बाधकस्थलेऽपि
घनेत् ।

ब्रीहेष्वयोऽत्र चायास्तिलस्य खारीमितः प्रचायोऽयम् ।

इति संख्यामानाभ्यां प्रमितत्वेऽन्यत्र पश्य धान्यचयम् ॥

इडश्च (३. ३. २१)

इडो भावादौ घन् । अध्ययनमध्यायः । उपेत्याधीयतेऽस्मादि-
त्युपाध्यायः । ‘शृङ्खातोर्वायुवर्णनिवृतावरणेषु घन् वाच्यः’ (वा० ३-
३-२१) । शारो वायुवर्णभेदश्च । निवृतं चूतोपकरणं, तदपि शारः ।
‘उपसर्गस्य वाचि —’ (३-३-१२२) इति दीर्घे नीशारः प्रावरणम् ॥

उपसर्गे रुवः (३. ३. २१)

घन् स्यात् । संरावः । विरावः । केवलस्य रुव इत्येत् ॥

कृत्यव्युटो वहुलमित्यनेन घववादयः ।

वहुलं व्यतिकीर्यन्ते मञ्जुरावादयस्ततः ॥

निश्चय इत्यत्रैदम् । तत्रेवर्णन्ततयाचोऽपि सन्ध्वत् ॥ परिमाणाख्याया-
मिति । आक्षयाग्रहणाद् स्तूपिर्यन्तं तात्सर्वं नास्तीत्याह — संख्याया इत्यपि ।
सर्वेभ्य इति । इवर्णान्ते उवर्णान्ते वा बाधकस्थले सर्वत्रेति यावत् । त-
दाह — बाधकस्थल इति । उदाहरणं कारिक्या — ब्रीहेरिति । त्रय इति
संख्यया खारीति परिमाणस्य योगं दर्शयितुम् । एवं द्वौ कारै द्वौ शूर्णिनि-
ष्वावौ इत्यादिवृत्तिदिशोदाहरणानि इत्यानि । धान्यचयमिति प्रस्तुदाहरणम् ॥
इहइचोति । ‘इड् अध्ययन’ इति ग्राहयितुमनुवन्धविशिष्टस्य ग्रहणम् । एर-
जिति बाधकबाधकं प्रतिप्रसूतमुत्सर्गमनेन बच्छि । उपाध्याय इति । ‘आ-
ख्यातोपयोग’ इति चोदितापादानार्थं इदमिति भावः । घन् वाच्य इति । ‘शृ-
वायुवर्णनिवृतेष्विति भाष्यवाच्चिकम् । प्रावरणमिति । अत्रार्थे—

“‘गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिक्षिरे कृशः ।’”

इति भाष्योदाहरणम् । तथाचाकृताच्छादन इत्यर्थं इति कैयदः । शृङ्खातोः
‘अहोरप्’ इत्योऽप्यवादोऽयं घन् ॥ अनुपस्थापय रैते: क्वचिद् घनं पश्यन्
समाधानकारिक्या संगृहाति — कृत्यव्युट इत्यादिना । मञ्जुरावादयः ॥

समि युद्धुवः (३. १. २३)

संयावः । सन्द्रावः । सन्दावः । 'हु छ गतो' इत्यस्य ग्रहात्
रीढार्थस्य दोः सन्दवः । एभ्योऽनुपसर्गे वेति भोजाः । यवः यावः ।
द्रवः द्रावः । दवः दावः ॥

श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे (३. ३. २४)

अप्यः । नायः । भावः । सोपसर्गे प्रथयः । प्रणयः ।
भोजस्तु नीभुवोर्वेति प्राह तेन नयो भवः ।
भुवो व्यनुप्रेषु च वा विभावविभवादयः ॥

वौ भुश्वुवः (३. ३. २५)

विक्षावः । विश्रावः ॥

अवोदीर्नियः (३. ३. २६)

अवनायः । उभायः । उभयश्च वाहुलकात् ॥

आदिना उपसर्गयोगेऽपि क्लिदवपि सङ्गृहते । तथाचामरः — आरवारावसं-
रावविरावा हति ॥ गतावित्यस्य ग्रहादिति । गत्यर्थेन दुणा सहचरणादिति
भावः । वेति भोज हति । 'अनुपसर्गाद् वेति तद्वचनम् । 'यावोऽलक्षे पाकमेदे'
हति हैमः । 'दवदावौ वनारण्यवही' इत्यमरः ॥ श्रिणीभुव हति । अजपौ वाधि-
तुभिदम् । वेति प्राहेति । 'अनुपसर्गाद्वैत्यतो वेत्यनुवृत्य 'व्यनुप्रेषु च भुव' हति
तद्वचनम् । तदिदमर्थतः प्रायोगिकं संगृहन् विवृणोति — तेनेत्यादिना च
वेत्यन्तेन ग्रन्थेन । एतेनाविभापितः सम्भवोऽपि सिद्धः । इदं प्रभावादिषु
प्रादिसमासेन, नये 'कृत्यस्युटो वहुलमि'त्यत्र वहुलग्रहणेन च काशिका साध-
यति । तेन

"नये च विनये चैव मधुरोदारवृत्तयः ।

प्रभावस्यानुभावोऽयं सम्भवो जनमोदनः ॥"

इत्यादिसिद्धिः ॥ अवोदीरिति । अनुपसर्ग इत्यस्य सङ्कोचनायेदम् । वाहुलका-
दिति । कृत्यस्युट इति शेषः । 'उदि च नय' इति भोजस्तु घञ्च विभाषते ॥

प्रे दुर्तुसुवः (३. ३. २७)

प्रदावः । प्रस्तावः । प्रस्तावः । स्तावथ भोजीक्तः ॥

निरभ्योः पूल्वोः (३. ३. २८)

क्रमाद् योज्यम् । निष्पादः । अभिलावः ॥

उन्न्योर्ग्रीः (३. ३. २९)

उद्धारः । निगारः ॥

कृ धान्ये (३. ३. ३०)

उन्न्योः पूर्वयोः कृधातोर्धान्यसम्बन्धे घञ् । उत्कारो निकारथ
धान्यक्षेपः । धान्यराशिरिति शङ्करः ॥

यज्ञे समि स्तुवः (३. ३. ३१)

सम्पूर्वस्य स्तोर्यज्ञविषये घञ् । संस्तावो यज्ञे स्तुतिस्तत्स्थानं वा ॥

प्रे स्तोऽयज्ञे (३. ३. ३२)

प्रपूर्वस्तृधातोरयज्ञे घञ् । मणिप्रस्तारः । यज्ञे तु दर्भप्रस्तरः ॥

प्रथने वावशब्दे (३. ३. ३३)

विपूर्वस्तृधातोः शब्दादन्यत्र प्रथने वाच्ये घञ् । पटस्य

स्थापथेति । 'सुवोऽनुपसर्गच्छेति भोजसूत्रम् । उद्धारो निगार इति । उन्न्योर-
भावे गरो विषम् ॥ कृधातोरिति । विक्षेपार्थस्य किरतेग्रहणं, न हिंसार्थस्येति
काशिका । धान्यसम्बन्धाभावे तु उन्न्युपसृष्टस्यापि सम्भार्थता पुष्पोत्तर
इत्यादौ ॥ स्थानं वेति । अधिकरणे प्रत्ययं मत्वेदम् । अयज्ञसम्बन्धे तु सं-
स्तवः । 'संस्तवः स्यात् परिचयः' इत्यमरः ॥ अयज्ञ इति । 'प्रे स्तोऽन्यत्रे'ति
भोजः । प्रस्तरः पाषाणः । 'पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाशमानः शिला दृष्टिं'त्यमरः ।
मणिप्रस्तार इति । सूत्रप्रस्तारवृत्तप्रस्तारादर्योऽप्युदाहर्तव्याः । अशब्द इति ।
शब्दादन्यत्रेदू विषव इति यावत् ।

विस्तारः । शब्दस्य तु विस्तारः । गुणविस्तरादयश्चिन्त्या इति
वामनः ॥

छन्दोनाम्नि च (३. ३. ३४)

स्तूधातोश्छन्दोनाम्नि घञ् । आस्तारपाल्लिश्छन्दः ॥

छन्दोनास्त्रिन च (८. ३. ९४)

अत्र विष्वर्वस्य स्तूधातोः पत्वं स्यात् । विष्टारपङ्किः ॥

उद्दि ग्रहः (८. ३. ३५)

उद्ग्राहः ॥

समि मुष्टौ (३. ३. ३६)

सङ्खेषुष्टौ घञ् । सङ्खाहो मल्लस्य । मुष्टेष्टदग्रहणं तत् ॥

परिन्योर्नीणोर्धूताभेषयोः (३. ३. ३७)

परिष्वर्वाचियो घूते निष्वर्वादिणोऽभ्रेषेऽर्थे च घञ् स्यात् ।
परिणायः शाराणाम् । अभ्रेषोऽस्त्वलनम् । न्याये स्थितः ॥

विस्तारो यशसां तदीयवचसां यद्विस्तरस्तद्वृश्वं

श्रीचित्रोदयवच्चिनायकमणेर्महात्म्यमन्याहशम् ।

इति । चिन्त्या इति । गुणविस्तरादय इति वामनसूत्रस्यानुकरणतां सूच-
यितुम् । आदिना व्याकेपविस्तरादयो ग्राण्या इति तत्रैव वृत्तौ । गुणविषयकं
वर्णनं शब्दतः परिणमयितुकामस्य तु लेखन्या विस्तरशब्देन समासे सोऽपि
प्रयोगः कार्म नयनमर्हतीति परमनव्याः ॥ उद्ग्राह इति । ‘मणिर्विन्द्वा-
दृग्राहे प्रभवति’ इति भवभूतिः ॥ परिणाय इति । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’ति
ण्ठ्वम् ।

“शाराणां परिणायेन शकुनिर्जयमासवान्”

इति द्वौपदीचरिते । घूत इति स्विमणीपरिणयः । न्याय इति ।

“यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यक्षोऽपि सहायताम् ।

अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुच्यते ॥”

परावनुपात्यय इणः (३. ३. ३८)

क्रमस्यानतिक्रमोऽनुपात्ययः । तस्मिन् वाच्ये परिपूर्वादिणो
घञ् । पर्यायेण भुजते ॥

व्युपयोः श्वेतेः पर्याये (३. . ९)

व्युपपूर्वाच्छेतेः पर्याये घोत्ये घञ् । पर्यायेण शयनं विशायः ।
उपशायः ॥

हस्तादाने चेरस्तेये (३. ३. ४०)

हस्तप्राप्यस्यादानेऽर्थे चौर्याभावे चिक्षो घञ् । पुष्पापचायः ।
फलोचायः । चौर्येण चेत् पुष्पापचयः । अनासन्नत्वेऽपि । तरु-
शिखरात् पुष्पापचयः ॥

अनतिक्रम इति । अनतिपातः परिपाटीति काशिका । पर्यायेणेति ।

“पर्यायेण द्रव्योस्तच्छेदुपमेयोपमा मता ।”

इति चन्द्रालोकः । अनुपात्ययविरहे तु कालस्य पर्ययः । पर्ययोऽन्यथाभवन-
मिति दण्डनाथः ॥ घोत्य इति । पूर्वत्रानुपात्यये वाच्य इति, इह पर्याये
घोत्य इति च विवरणं, प्रथमे उपसर्गधातुप्रत्ययैः समुदितैरभिधानमिह
तस्यैव पर्यायस्य धात्वन्तराद् घबा केवलं घोतनं च मनसिकृत्य । काशि-
कायां तु पूर्वत्रापि अनुपात्यये गम्यमाने इत्येव दृश्यते । पर्यायेण शयन-
मिति ।

“उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ”

इत्यमरः । पर्यायेण शयनं काशिकायामेव व्यक्तीकृतम् । तब राजोपशायः
तब राजानमुपशयितुं पर्याय इत्यर्थ इति । पर्याय इति किम् । विशयः
संशयः । उपशायः समीपे शयनम् ॥ हस्तादान इति । अस्मात् प्रतिप्रत्या-
सत्त्वाविति भोजः । पुष्पापचाय इति

“अन्यत्र यूयं कुसुमापचायं

कुरुष्वमत्रास्मि करोमि सद्यः ।”

(क्रमारसम्भवे)

निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः (३. ३. ४१)
 एषु वाच्येषु चेर्घञ् आदेः कत्वं च । निकायो गृहम् । आ-
 कायोऽग्निचिदिति भेदः । आज्यतेऽनेन कर्मेति कायो देहः । उपसमा-
 धानं राशिः । तृणनिकायः । 'राशौ वे'ति भोजः । तेन तृणनिच-
 योऽपि ॥

सङ्घे चानौत्तराधर्ये (३. ३. ४२)

उत्तराधरभावरहितानामेकरूपाणां सङ्घे वाच्ये चेर्घञ् आदेः
 कक्ष स्यात् । शाब्दिकनिकायः । बहुविधत्वे सूकरनिचयः ॥

आक्रोशोऽवन्योग्रहः (३. ३. ४५)

अवनिपूर्वाद् ग्रहेः शापे द्योत्ये घञ् । अवग्राहो निग्राहश्चास्तु
 शत्रोः । अभिभवो वधश्चेत्यर्थः । आक्षेपमात्रे प्रांह महिः ॥

प्रे लिप्सायाम् (३. ३. ४६)

प्रग्रहेलिप्सायां द्योत्यायां घञ् । पात्रप्रग्राहेण चरति मिष्ठः ।

परौ यज्ञे (३. ३. ४७)

परिग्रहेयज्ञगतेऽर्थे वाच्ये घञ् । परिग्राहो वेद्याः ॥

नौ वृ धान्ये (३. ३. ४८)

निपूर्वस्य वृधातोर्धान्ये वाच्ये घञ् । नेतर्दीर्घः । नीवारः ॥

गृहमिति । 'निकायनिलयालयाः' इत्यमरः । निचयोऽपीति ।
 सन्नियोगशिष्टतया घञभावे कत्वमपि नास्तीति यावत् ॥ शाब्दिकनि-
 काय इति । तत्र मिलिताः सर्वे एव शाब्दिकाः समप्रधाना इति भावः ।
 ग्रहेरिति । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्चेत्यपोऽपवादः । लिप्साया विरहे प्रग्रहो
 रामस्य ॥ वेद्या इति । यज्ञसम्बन्धं द्योतयितुमिदम् ॥ वृधातोरिति । ग्रहि-
 वदपोऽपवादः । नीवार इति ।

'नीवारः शुकरगर्भकोटरमुखब्रह्मास्तरुणामधः' इति कालिदासः ॥

उदि श्रयतियौतिपूद्गुवः (३. ३. ४९)

उच्छ्रायः । उद्यावो मिश्रणम् । उत्पावः । उद्ग्रावः । उत्तर-
सुप्रादू विभाषानुवृत्तेरुच्छ्रयसिद्धिः ॥

विभाषाऽऽडिः रूप्लुवोः (३. ३. ५०)

आड्यनयोर्वा घञ् । आरवः आरवः । आप्लावः आप्लवः ॥

अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे (३. ३. ५१)

अवग्रहेर्वर्षभावेऽर्थे वा घञ् । अवग्राहः । अवग्रहः ॥

प्रे वणिजाम् (३. ३. ५२)

वणिकसम्बन्धेऽर्थे वाच्ये प्रग्रहेर्वा घञ् । प्रग्राहः प्रग्रहश्च
तुलाग्रहणसूत्रम् ॥

रश्मौ च (३. ३. ५३)

रश्मौ वाच्ये प्रग्रहेर्वा घञ् । प्रग्राहः प्रग्रहो वाश्वस्य ॥

वृणोतेराच्छादने (३. ३. ५४)

प्रपूर्वादू वृजोऽस्मिन् वाच्ये वा घञ् । प्रावारः प्रवरश्चाच्छा-
दनपटः ॥

क्रियाभ्यावृत्तिसमयसमूहेषु च भोजराद् ।

उत्तरसूत्रादिति । वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणमिह सिंहावलोकनन्यायेन
सम्बध्यत इति काशिका । उच्छ्रयसिद्धिरिति । तेन ‘पतनान्ताः समुच्छ्रायाः’
इत्यादि सिद्धम् ॥ रूप्लुवोरिति । ओरपोऽपवादः । आरवः आरव
इति । ‘आरवारावसंरावविरावा’ इत्यमरः । अवग्रह इति । प्रतिबन्ध-
सधर्मा वर्णोऽप्यवग्रहः स्वरोऽपि ॥ वणिकसम्बन्ध इति । वणिकसम्बन्धेन
तुलासूत्रं गृष्टते नतु वणिकतन्त्रमिति काशिका । तुलाग्रहणसूत्रमिति फलि-
तोऽर्थः ॥ अश्वस्येति । ‘तुलासूत्रेऽध्यादिरश्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च’त्यमरः ॥
वृणोतेरिति । अपोऽपवादः । भोजरादिति । ‘क्रियाभ्यावृत्तिसमयसमूहेषु
चेति चान्तो भागो भोजराजसूत्रस्यैवानुकरणम् । यथाक्रमसुदाहरणं —

द्वौ वारावद्य मे वारो गवां वारश्च सञ्चये ॥

परिवारस्तु प्यन्ताद् वाहुलकेन कर्तरि धनि । तत्रापि मनु-
षेष्वदीर्घः । अन्यत्र परीवाराः करपयः । यक्षकोटिपरीवाराः ॥

परौ भुवोऽवज्ञाने (३. ३. ५५)

परिष्ठुवो धिक्कारे वा घञ् । परिभावः परिभवः ॥

अवे तुख्योर्धज् (३. ३. १२०)

अनयोर्नाम्न्यनाम्न्यपि घञ्चेव । अवतारः । अवस्तारः । ‘त्रो
वै’ति भोजोक्तेरवतरोऽपि ॥

अथाब्विधिः ।

‘वशिरण्योरब् वाच्यः’ (वा० ३-३-५८) । वशः । रणः शब्दः ।

रणन्त्यत्रेति युद्धं यज्ञश्च ॥

उपसर्गेऽदः (३. ३. ५९)

सोपसर्गाददेरप् ॥

घञपोश्च (२. ४. ३८)

घञपोः परयोः अदेर्घस्त्वं स्थात् । प्रघसः । विघसः । अनुप-
सर्गाद् घास इति घञ् ॥

द्वौ वारावित्यादि । सञ्चय इति समूहार्थं दर्शयितुम् । प्यन्तादिति । परिवा-
र्यन्ति प्रभुमिति व्युत्पत्तिर्दृष्टव्या । यन्ते वृद्ध॒घ्न॑यैव दीर्घोपथः सम्पन्न इति भावः ।
मनुष्येष्विति । ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुप्य’ इति पर्युदासादित्यादिः । तदुदा-
हरति —करपयः यक्षकोटीति च । ‘परिवारपदं कथं प्रयात्वेषा’ इति स्वप्न-
वासवदत्ते ॥ अवज्ञान इति । अपोऽपवादः । अवज्ञानम् अनादरः । ‘अना-
दरः परिभव’ इत्यमरः । ‘परिभवो हि सुदुःसह’ इति माधः ॥
अनाम्न्यपीति । ‘पुंसि संज्ञायामि’त्यतः प्रायेणेत्यनुवृत्तेरिदम् । ‘प्रायानुवृत्ते-
रसंज्ञायामपी’ति काशिका । तेनावतारे नद्या इत्यादि सिद्धम् । अवतरो-
पीति । ‘निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकामि’ति श्रीहर्षः ।

अथाब्विधिः ।

रणः शब्दः । रणन्त्यत्रेति युद्धं यज्ञथेति । ‘वशिरण्योरब्बाच्य’ इति
षार्तिकैर्थनिर्देशाभावेन प्रयोगोपाधिव्युत्पत्तिर्थश्च द्रष्टव्यविति मनसिक्त्येदं

नौ ण च (३. ३. ६०)

निष्पूर्वाददेरप् णथ स्यात् । निघसः । णे तु वस्लभावाददेरेव
वृद्धिः । न्यादः ॥

व्यधजपोरनुपसर्गे (३. ३. ६१)

अप् स्यात् । व्यधः । जपः । सोपसर्गे तु प्रव्याधः प्रजापः । वेधो
वेधनमित्यादि तु 'विध विधान' इत्यस्यानेकार्थत्वात् ॥

स्वनहसोर्वा (३. ३. ६२)

अनुपसर्गयोरनयोरव् वा स्यात् । स्वनः । स्वानः । हसः ।
हासः । सोपसर्गे प्रस्वानः महासः ॥

यमः समुपनिविषु च (३. ३. ६३)

अनुपसर्गात् समादिष्पूर्वाच्च यमेरव् वा स्यात् । यमः यामः ।
संयमः संयामः इत्यादि ॥

नौ गदनदपठस्वनः (३. ३. ६४)

अव् वा स्यात् । निगदः निगादः इत्यादि ॥

क्षणो वीणायां च (३. ३. ६५)

निष्पूर्वादनुपर्साच्च क्षणेरव् वा । वीणाविषये तु सोपसर्गादप्यव्
वा स्यात् । निक्षणः निक्षाणः । क्षणः क्षाणः । वीणायां तु प्रक्षणः
प्रक्षाणः इत्यादि ॥

नित्यं पणः परिमाणे (३. ३. ६६)

क्रयाद्यर्थं परिमितत्वेन क्रुते द्रव्ये चाच्ये पणेर्नित्यम् स्यात् ।
पणः ॥

विवरणम् ॥ व्यध इति । कर्तरि तु 'इयाद्यधे'ति णप्रत्ययेन व्याधः सिद्धः ।
प्रस्वान इति । अनेन 'निस्वन' इत्यमरोक्तिः 'नौ गदनदपठस्वनः' इति विभा-
षया सिध्यति ॥ क्षणो वीणायां च । नौ वेति चानुशृतौ वीणायांग्रहणमुप-
सर्गान्तरसमभिव्याहारे वीणानादविषयेऽप्य घटयितुम् । तदिदमाशयत उदा-
हरति — वीणायां तु प्रक्षणः प्रक्षाण इति । 'कल्याणप्रक्षण वीणे'ति
काशिका ॥ क्रयाद्यर्थमिति । परिमाणग्रहणात्रिवं विवरणम् । व्यवहारे स्तुतौ
च पठितोऽप्ययं धातुः प्रकृते परिमाणग्रहणाद् व्यवहारे स्थितः । द्रव्य इति ।

१. 'धयि । नि' ग. पाठः.

मदोऽनुपसर्गे (३. ३. ६७)

केवलान्मदेरप् स्यात् । मदः । सोपसर्गचून्मादः । ‘सध माद-
स्थयोः—’ (६-३-९६) इति निपातनान्मादोऽपि ॥

प्रमदसम्मदौ हर्षे (३. ३. ६८)

अन्यत्र प्रमादः सम्मादः ॥

समुदोरजः पशुषु (३. ३. ६९)

समुत्पूर्वादजेरप् स्याद् वाच्यं चेत् पथुगोचरम् ।

समजः स्याद् गवां सङ्घ उदजः प्रेरणं गवाम् ॥

अन्यत्र समाजः सताम्, उदाजः काकानाम् । अघवपोरित्युक्त्या-
जेर्वात्त्वाभावः ॥

अक्षेषु ग्लहः (३. ३. ७०)

अक्षेषु पणार्थे द्रव्ये वाच्ये ग्लह इति निपात्यते ॥

प्रजने सर्तेः (३. ३. ७१)

गर्भग्रहणे द्योत्ये सर्तेरप् । गवां गर्भग्रहणार्थः सङ्घमः उपसरः ।

अन्यत्र प्रसारः । प्रसरविसरादिर्बाहुलकात् ॥

कन्दमूलफलादिनः पूलशः कल्पिते भाण्डक इति यावत् । पुरा खलु द्रव्ययोरेव
पूलशः परिकल्पितयोर्विनिमयव्यवहारो लोकयात्राप्रवर्तकः । तदेव सम्प्रति रजत-
खण्डे कल्पसं क्रमशः पणतां प्रतिपन्नम् ॥ मदोऽनुपसर्गे । घजपवादः । उन्माद
इति । ‘उन्मादश्चित्तविभ्रम’ इत्यमरः । मादोऽपीति । प्रयोगोपाधिरयं प्रायो
ज्ञापकसाजात्याच्छन्दस्येव दृष्टः ॥ हर्ष इति । ‘प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसम्भदा’
इत्यमरः । प्रमाद इति । ‘प्रमादोऽनवधानते’त्यमरः ॥ समुत्पूर्वादिति । कारि-
कया सोदाहरणं विवरणम् । पशुर्लक्षणया ज्ञानहीनेऽपि विद्यते । तस्मात्
समजः अज्ञसङ्घः समाजो विज्ञसङ्घ इत्याकारतो भेदः । तदिदं स्फोरयति —
समाजः सतामित्यनेन । काकानामिति । नहि काकाश्चतुष्पादः पशव इति
भावः ॥ निपात्यत इति । अप् तु सिद्ध एव, लत्वार्थं निपातनमिति काशिका ।

हः सम्प्रसारणं च न्यम्युपविषु (३. ३. ७२)

एषु हातातोः प्रसारणमप् च । हु आ अ । पूर्वरूपम् । हु अ ।
गुणः । निहव इत्यादि । अन्यत्र घनि युक्त । संहायः ॥

आडि युद्धे (३. ३. ७३)

आडि ह्वो युद्धे वाच्ये प्राग्वत् । आह्यन्तेऽत्रेत्याहवः ॥

निपानमाहावः (३. ३. ७४)

गवादयः पानार्थमाह्यन्तेऽत्रेति शिलागर्तमाहावः ॥

भावेऽनुपसर्गस्य (३. ३. ७५)

केवलस्य हातातोर्भावेऽथे प्रसारणमप् च । ह्वानमेव हवः ॥

हनश्च वधः (३. ३. ७६)

अनुपसर्गाद्वनेरव् वध इत्यादेशश्च स्यात् । अतो लोपः । वधः ।
चकाराषू घञपि । घातः ॥

मूर्तौ घनः (३. ३. ७७)

काठिन्ये वाच्ये हन्तेरव् घनादेशश्च । दध्नौ घनः काठिन्यम् ।
कठिनेऽप्यस्ति । घनं दधि ॥

गलहिं प्रकृत्यन्तरं केऽपि मन्यन्ते । तन्मते ग्लाह इति घञ् । ‘व्यात्युक्षीमभि-
सरणग्लहामदीमन्’ इति माघः ॥ आह्यन्त इति । ‘स्पर्धायामाड’ इति आत्मने-
पदस्वारस्यादिदम् ॥ आहाव इति । ‘आहावस्तु निपानं स्यादुपकृतजलाशये’
इत्यमरः । तदिदं विवियते — गवादय इत्यादिना ॥ भाव इति । अकर्तरि-
च कारक’ इति निवृत्यर्थमिदम् । उपसृष्टाचु सत्यप्यर्थान्तरमाहवादौ प्रसि-
द्धम् । ‘हवे हवे सुहवं शूरमिश्रमिति श्रुतिः ॥ घात इति । दृद्धौ कुत्वे तत्वे
च रूपमिदम् ॥ घन इति । अव् घत्वं च निपात्यते । मूर्तिः काठिन्यम् । घन-

१. ‘ह्वो भावे’ क, ख, पाठः.

अन्तर्घणो देशे (३. ३. ७८)

वाहीकेषु कश्चिद् देशोऽयम् । सावकाशः प्रदेश एवान्तर्घण
इति शङ्करः । अन्तर्घन इति वा पाठः ॥

अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च (३. ३. ७९)

बहिरलिन्दोऽयम् ॥

उद्धनोऽत्याधानम् (३. ३. ८०)

यस्मिन् काष्ठे निधाय वृक्षास्तक्ष्यन्ते, स उद्धवनः ॥

अपघनोऽङ्गम् (३. ३. ८१)

करणेऽयोविद्धुषु (३. ३. ८२)

एषु पूर्वेषु हनेः करणेऽप्य घनादेशश्च । अयोहननसाधनमयो-
घनः । विघनः समीकरणसाधनम् ॥

पूर्वपदात् संज्ञायामगः (४. ४. ३)

संज्ञायां पूर्वपदस्थनिमित्तात् परस्य गकाराव्यवहितस्य नस्य
णः स्यात् । द्वुर्हन्यतेऽनेनेति द्वुघणः कुठारभेदः । स्त्रे सर्व-
णामानीत्यनुक्तेरस्य णत्वस्यानित्यत्वज्ञापनाद् द्वुघनोऽपि । स्त्रिया-
मयोधनीत्यादीष्टम् ॥

स्तम्बे क च (३. ३. ८३)

स्तम्बपूर्वाद्वनेः करणे कः स्याद्बघनादेशौ च । तस्य किञ्च्चा-
दुपधालोपः । हस्य कुत्वम् । स्तम्बधनः स्तम्बघनश्च व्रीह्यादिस्तम्ब-
दधीति तु पापादिवद् विशेष्यनिन्नतयोपचारः ॥ सावकाश इति । परितोऽपा-
वृतोऽन्तरलिन्दप्रदेश इत्याशयः । प्रघणः बहिस्तु लघुरपावृत इत्याशयः ॥
अपघन इति । ‘अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघन’ इत्यमरः ॥ पूर्वपदादिति । ‘रणभ्यां
नो णः’, ‘अट्कुप्पवाङ्मुंव्यवायेऽपी’ति चानुर्वतते । अग इति व्यवधायकप-
र्युदासः । तदाह — गकाराव्यवहितस्येति । द्वुघणः । इह णत्वमरीहणादिषु
पाठात् । ‘पूर्वपदात् संज्ञायामग’ इति वेति काशिका । अग इति किम् ।
ऋग्यनम् । अनुक्तेरिति । सर्वनामसंज्ञायामित्यादिः । अयोधनीत्यादीति ।
अयोहननीति स्यात् । इदं च ‘करणाविकरणयोश्च’ति स्युटि बोध्यम् । अपि तु

लवित्रम् । 'द्विषां स्तम्बघनो भुज' इति लक्षणया । 'तुणस्तम्बमर्दी स्त-
म्बघनः पदन्यास' इत्यपि भद्रिः । ख्रियां स्तम्बघना स्तम्बघनेतीष्टम् ॥

परौ घः (३. ३. ८४)

परिहनेः करणे अबू धातोर्धशब्दादेशथ । अतो लोपः । 'परेऽन्न
घाङ्कयोः' (८-२-२२) इति वा लत्वम् । पलिघः परिघः । बाहुलकात्
प्रतिघः कोपः ॥

उपग्र आश्रये (३. ३. ८५)

लताया उपघनस्तरः । आश्रयः समीपमित्येवान्ये । शैलोपघनो
देशः ॥

सङ्घोदघौ गणप्रशंसयोः (३. ३. ८६)

उद्घः प्रशस्तवाची ॥

निघो निमित्तम् (३. ३. ८७)

समारोहपरिणाहं निमित्तम् । निघो वृक्षः ॥

ड्वितः कित्रः (३. ३. ८८)

इवितो धातोर्भवे कित्रप्रत्ययः स्यात् । डुक्त्वा । 'आदिभिं-
दुडवः' (१ ३-५) इति डोरिच्चम् । किञ्चादगुणः । कु त्रि ॥

अयाघनेत्यपीष्टम् । लक्षणयेति । द्विषां तावनिसारताव्यञ्जनं प्रयोजनम् ।
'स्तम्बघनस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यत' इत्यमरः । भद्रिरिति । पद-
न्यासे स्तम्बग्रत्वं तत्रापि लक्षणयैवेत्याशयः । इष्टमिति । कापोः सर्वापवाद-
त्वात्, 'कृत्यल्युटो बहुलमि' ति वचनाद् वेदं सिध्यतीति हरदत्ताचार्यः । अन्ये
'करणाद्विकरणयोश्च' ति ल्युटा स्तम्बहननीत्यपि वाङ्छन्ति ॥ अतो लोप
इति । घशब्दाकारस्य । बाहुलकादिति । भानुजिस्त्वमरव्यास्त्वायाम्
'अन्यत्रापी' ति डे न्यर्क्कादित्वात् कुत्वे प्रतिघशब्दं व्युत्पादयति ।
'प्रतिघौ रुट्प्रतीघाताविति' ति हैमः ॥ आश्रय इति । 'मङ्गलोपग्रमञ्जुल' इति
मदीये चित्रोदयमणौ ॥ सङ्घोद्घाविति । 'सङ्घेन तापसोदधानामि' ति सुभद्रा-
हरणे । तापसश्रेष्ठानामित्यर्थः ॥ निमित्तमिति । निपूर्वो माधातुः तु ल्यतायाम्
निमित्ते निपश्यति सदृशं चिन्तयतीत्यर्थः । सर्वतः समो निमितः । तदा-
ह— समारोहपरिणाहमिति । 'तत्र विष्वकूसमे निव' इत्यमरः । भाव इति ।

त्रेमस्तित्यम् (४. ४. २०)

अयन्तात् तेन निर्वृतमित्यर्थे तद्वितो मप् स्यात् । नित्योक्ते-
मपा सहैव अयन्तस्य प्रयोगः । करणेन निर्वृतं कुत्रिमम् । एवं इक्रीच्,
कीत्रिमम् ॥

दिवतोऽथुच् (३. ३. ८९)

दिवतो धातोर्भवेऽथुच् स्यात् । दुवेषु, वैपथुः ॥

यजयाच्ययतविच्छपच्छरक्षो नड् (३. ३. ९०)

एभ्यो भावे नड् स्यात् । चुत्वम् । यज्ञः । याच्या । स्वभावात्
स्त्रीत्वम् । यत्नः । ‘च्छ्वोः शूट—’ (६-४-१९) इति च्छस्य शः ।
छित्त्वादगुणः । विश्वो गमनम् । प्रश्नः । दृत्वम् । रक्षणः । तृष्णेश
वाच्यम् । तृष्णा । स्त्रीत्वं प्राग्वत् । ‘पश्ने चासन्नकाले’ (३-२-११७)
इति निपातनादिह प्रच्छेष्ठिज्यादिना प्रसारणं न ॥

स्वपो नन् (३. ३. ९१)

स्वप्नः ॥

उपसर्गे घोः किः (३. ३. ९२)

‘भावे अकर्तरि च कारक’ इति वर्तत इति वृत्तिः । अथापि भाव
इत्येवाधिक्रियते सम्भवात् । तेन निर्वृतमित्यर्थे विधीयमानेन मपा सहा-
न्वयौचित्यादिह भाव एव सम्भवी । क्रिया हि कारकाणामन्वयविचारः ।

“पदित्रैर्देवतादीनामतिथीनां च पूजकम् ।

विद्यानन्दधुं प्राप्तं परनिर्दयवेपथुम् ॥”

इति सुभद्राहरणे ॥ एभ्यो भाव इति । ‘भावेऽकर्तरि च कारक’ इति वर्तत
इति काशिका । तत्राकर्तरीत्यस्य भगवति हरौ ‘यज्ञ’ इति सहस्रनामपाठे कर्म-
साधनतया व्युत्पत्त्यादिः फलम् । स्वभावात् स्त्रीत्वमिति । नडन्ताः सर्वे
पुङ्क्षिङ्गाः । याचिस्तु स्त्रीलिङ्गः । वासरूपविधिश्च यथाभिधानं भवतीति हर-
दत्तः । प्राग्वत् । याचिवदिति शावत् । निपातनादिति । ‘यजादिभ्यो नस्य
छित्त्वे सम्भ्रसारणप्रतिषेष्ठो वक्तव्य’ इति वार्तिकं चात एव निपातनात्

प्रादौ पूर्वे दाधावात्तर्ना भावादौ किः स्यात् । किञ्चादा-
ल्लोपः । आडयेव द इति भोजः । आदिः । आधिः । विधिः । निधिरि-
त्यादि । विधिव्वेत्यव वाहुलकात् कर्तरि किः ॥

कर्मपूर्वाङ्कारधिकरणे च (३. ३. ३३)

कर्मपूर्वाङ्कारधिकरणे किः स्यात् । यतो धीयतेऽस्मिन्निति श-
रधिः । शिरोधिः । जलधिः । वज्राद्यः पुष्टिङ्गः । नाम्नि तु पुस्त्वं
प्रायिकम् । मलयते धारेत इति वज्रः । याज्ञः । रथेवाभिप्रायेषोरः स्वैरः ।
ईरेष्वब् । ‘भीवृगादेः छीवेऽज्ञ वाच्यः’ (वा० ३-३-५६) । मयम् ।
वर्षम् । पदम् । वर्णोऽस्मिति दर्शनात् वज्रपि ॥

कर्मव्यतिहारे णच्च स्त्रियाम् (३. ३. ४३)

क्रियावृत्यासे वाच्ये ल्लीलिङ्गे णच्च स्यात् । पित्त्वाद् वृद्धिः ।
व्यत्यासद्वेतनायोपतर्गयोगः । व्यवहाम् ॥

णच्चः स्त्रियामन् (५. ४. १४)

णजन्तात् स्त्रियां स्वार्थे तद्वितोऽज्ञ स्यात् ॥

खण्डितं भाष्ये ॥ ननिति । नित्यरसम्पादनार्थोऽयं पृथक् पाठः ॥ भावाद-
विति । आदिना अकर्ता कर्मादिः सहपृष्ठते । तेनोपाधीयमाने कर्मणि उपा-
धिरिति सिद्धम् । भोज इति । ‘भाडि दः किः’ इति तदीयं सूत्रम् ।
भट्टपादवचनमर्थानुवादेन । निधिरिति । अधिकरणेऽत्र किः ॥ अधिकरणे
चेति । अधिकरणप्रहणं भावस्य कर्मादिशार्थान्तरस्य निरासाय । चस्तु
प्रत्ययानुषङ्गार्थः । कर्मणीत्युपपदं व्याख्यानात्माधिकारः । घजादयः
पुष्टिङ्गा इति । लिङ्गानुशासने पुग्नित्यविधिकृत्य ‘व्यवहन्तः’ इत्यादीनि पाणि-
नीयमूत्राणि । प्रायिकविति । संज्ञात्रमाणत्वान्तिरुपतिलिङ्गेविति यावत् । पद-
मिति । भीवृषोदरित्यादिग्राहाभिमदम् ॥ भावेऽयं लिङ्गविशेषमर्थविशेषाधि-
सम्पन्नं प्रदर्शयितुमवतारयति — कर्मव्यतिहारे णच्च स्त्रियामिति । धातोः
स्ववाच्यक्रियायाः परस्परकृते व्यत्यासे वाच्ये इत्यर्थस्तदाह — व्यत्यासे इति ।
स्त्रियामिति किम् । व्यतिपाके घनः पुंसि विधानादिति यावत् । कर्मव्यति-

यस्येति च (६. ४. १४८)

यकारादावजादौ च तदिते ईकारे च परे इवर्गावर्णयोलोप्यः
स्यात् । इति णजकारलोपः ॥

तद्वितेष्वचासादेः (७. २. ११७)

चिति णिति च तद्विते परेऽचालदेवतो वृद्धिः स्यात् । व्याव-
हास । 'टिङ्गुणव्—' (४-१-१९) इति डीए । ईतिपरंडतो लोपः । व्याव-
हासी परस्परहसनय् । एवं व्यात्युक्षी । व्यतीक्षाव्यतीहेत्यादौ णज्
नेष्टः ॥

अभिविधौ भाव इनुण् (३. ३. ४४)

अभिविधिः सर्वतो व्याप्तिः । तस्मिन् चोल्ये धातोर्भाव इनुण्
स्यात् । णित्याद् वृद्धिः । व्याप्तिद्वातनाम संशब्दः । संरात्रिन् ॥

अणिनुणः (५. ४. १५)

इनुणन्तात् लद्वितोडण् स्यात् । अद्विवृद्धिः । णत्यम् । सांरात्रिणं
सर्वव्यापी खः । इनुणन्तं क्लीवमेव ॥

होरे स्त्रीग्रहणं व्यतिपाकार्शभिति भाष्यम् । धातुकाच्यस्यापि व्यतिहारस्य
घोतनं व्यतिभ्यामित्याह व्यत्यासेत्यादिना ॥ मस्तेत्यधिकारलब्धवर्मर्थं फलमुखेन
विवृणोति — यकारादावजादौ च तद्वित इति । 'मृजेवृद्धिरित्यतो वृद्धिः
'अचो ज्ञिती'ति चानुवर्तते । तदाह — चिति णिति चेत्यादि । व्यावहा-
सीति । व्यतीत्य पुनर्पुलक्षणं येन येनोपसर्गेणाभिधानं व्यत्यासस्य प्रयोगोपाधि-
स्तस्य तस्योपसर्गस्य समभिव्याहार इष्ट इति यावत् । व्यात्युक्षी परस्परमुक्षणम् ।

“व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्”

इति मावः । लियाभिति किम् । व्यतिपाकः इत्यादौ मा भूत । सत्यपि
कर्मव्यतीहारे व्यतीक्षा व्यतीहेत्यादौ तु 'कृत्यल्युटो वहुलमि'ति नायं णच्
किन्तु 'गुरोश्च हृल' इति अप्रत्यय एव । अतष्टाप् । तदाह — नेष्ट इति ।
भोजस्तु क्रियाव्यतीहारेऽनीहीक्ष्यादिभ्यो णजिति सूत्रयन्नमुमर्थं पर्युदासेतैव
साधयति ॥ अभिविधौ भाव इति । भाव इति वर्तमाने पुनर्भावग्रहणं वास-
रूपनिरासार्थं तेन घज् न भवतीति काशिका । ल्युट् तु बाहुलको भवत्येव ।

खियां क्तिन् (३. ३. ९४)

धातोभावाद्यर्थेषु स्त्रीलिङ्गे क्तिन् स्यात् । किञ्चादगुणः । कृतिः । हृतिः । सेटामपि 'तितुत्र —' (७.२.९) इत्यनित्यम् । भूतिः । वृष्टिः । 'ग्रहस्त्रिनहकुचपठवद्भणदीर्धीमेधादिभ्यः क्तेरिडि' ति भोजः । 'ग्रहोऽलिटि—' (७.२.३७) इति दीर्घिः । प्रसारणम् । गृहीतिः । स्त्रिहृतिः । निकुञ्जनं निकुञ्चितिः । पाठितिः । यजादित्वादुत्त्वम् । उदितिः । भणितिः । दीर्घी दीर्घ्यर्थः । दीर्घी इ ति ॥

यीवर्णयोर्दीर्घीवेव्योः (७. ४. ५३)

यकारस्थ इकार उक्त्यर्थः । यकार इवर्णे च परे दीर्घीवेव्योरन्त्यलोपः स्यात् । दीर्घितिः । 'मेधु सङ्गमे' मेधितिः । 'हादो निष्ट्रायाम्' (६.४-९५) इत्यत्र हाद इति विभागात् क्तिन्यपि हस्वः । आहृतिः । 'ति च' (७.४-९५) इति चरफलोरुत्त्वम् । 'हलि च' (८.२-७७) इति दीर्घिः चूतिः । प्रशुलितः । 'श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे क्तिन् वाच्यः' (वा० ३.३-९५) । श्रूयतेऽनयेति श्रुतिः । किञ्चात् प्रसारणम् । व्रथादिषः । इष्टेवपूजासाधनम् । एवं स्तुतिः । 'ऋदन्ताल्लवादेश क्तिनो निष्ट्रावन्नत्वं वाच्यम्' (वा० ८.२-४४) । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । 'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निर्वाच्यः' (वा० ३.३-९५) । ग्लानिरित्यादि । 'सम्पदादिभ्यः किञ्चा वाच्यः' (वा० ३.३-१०८) । समादिषु पदिसदिविदिशासिशुस्तुनहित्वित्वृषिशुषियतीणप्रभृतिभ्यः किप् । पदेः सम्पत् । विपत् । किञ्चा वाच्य इत्युक्तेः सम्पत्तिरित्याद्यपि । संसत् । संवित् । शास इत् । आशिस् । पदत्वे रुत्वदीर्घौ । आशीः । प्रतिश्रुत प्रतिध्वनिः । परिश्रुत् । उपनह ॥

साङ्कुटनमिति वाहुलकाधिकाराद् युजनि भवतीति दण्डनाथः । क्लीबमेवेति । छल्युटोः समानयोगक्षेमत्वात्, प्रयोगोपाधेरपि ॥ भावाद्यर्थेष्विति । आदिना अर्करूपकारकं सङ्गृह्यते । कृतिरिति । कालिदासस्य कृती रघुवंशादिरिति कर्मणि ॥ श्रुयजीषेस्तुभ्य इति । श्रुयजीषिस्तुभ्यः करण इति भाष्यवार्तिकम् । साधनमिति । करणत्वं सूचयित्वामिदं विवरणम् । निष्ट्रावदिति । 'रत्नाभ्यामि' ति

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ (६. ३. ११६)

किंवन्तेषु नहादिषु परेषु पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । पदत्वे नहो
धः । उपनहत इत्युपानत् । नीवृत् । प्रावृष् । पदत्वे पस्य जश्व-
चत्वे । प्रावृद् । विप्रुद् । संयद् । इणः तुक् । समित् । द्वे युद्धाख्ये ।
प्रभृत्युक्तेऽनयेति समित् । कुधियुधिक्षुधितृष्णित्विषि-
रुषिरुजिरुचिशुचिमृदिमृदिगृत्रांदिभ्यश्च । कुरु क्रोधः । युद्ध युद्धम् ।
शृत् । तृद् । त्विद् । रुद् । रुग् रोगः । रुक् शोभा । शुक् । मुत् ।
मृत् । ऋत् इत् । गिर् । पदत्वे गीः । त्राणमेव त्राः । हीभीलभृक्त्य-
भिदिच्छिदिनुदिदिनशियुजिज्वरत्वरावस्थिमवादिभ्यश्च । ह्रीः । भीः
द्वः । भूः । करणं छत् । भित् । छित् । तुद् दृश् । पदत्वे 'त्यदादिषु
दृशः—' (३-२-६०) इति किन्त्रप्रत्ययत्वात् 'किन्प्रत्ययस्य कुः'
(६-२-६२) इति कुत्वम् । द्वक् । छशांपः । नद् । योगो युक् । ज्वरादे-

सूत्रविहितं नत्वमिति यावत् । नत्वमिति । काशिकायां 'निष्ठावद् भव-
तीति वक्तव्यमिति निष्ठावद्वाव एवोक्तः' इह रिति तत्फलमपि नत्वं मुक्त-
कष्टमुक्तमिति विशेषः । वाच्य इत्युक्तेरिति । स्वाभाविकस्तु किन् सिद्ध
एवेति भावादिति यावत् । प्रतिध्वनिरिति । प्रतिश्रुतार्थकथनमिदम् ॥

'लोकोत्तराभिरापनः कृतिभिः कीर्तिमुत्तमाद् ।'

इति सुभद्राहरणे ॥ 'द्रूलोपे पूर्वस्य दीर्घेऽण' इत्यतः पूर्वस्येत्यादेरनुवृत्तिं मन-
सिक्षत्याह — पूर्वस्याणो दीर्घः स्यादिति । समिदिति । 'हस्तस्ये'ति
तुक् । प्रभृत्युक्तेरिति । सम्पदादिभ्य इति वचनगतादिशब्दार्थरूपेणेति
यावत् । सामिध्यत इति । इन्वे रूपमिदम् । यकि कित्वान्तलोपः । सन्दी-
ष्यत इति भावः । कुधियुधिक्षुधितृष्णित्विषिरुषिशुचिमृदिमृदिगृत्रां-
भ्यश्च । किविति शेषः । *त्यदादिषु दृश् इति किनिति । 'त्यदादिषु
दृशोऽनालोचने कष्टे'ति चसमुच्चितः स किन् । किन्त्रप्रत्ययान्तस्य विधी-

१. 'त् । तु' क. च. पाठः.

* नम्बन्त तृधातुर्गृह्यते । ऋदन्तसाहचर्यादिति कैरलवर्मदेवः । तत्पक्षे रक्षणा-
स्य न ।

रुद् । जूः । तूः । ऊः । लूः । मूः । वेत्युक्ते: हीतिर्भातिरित्यादि । आद्युक्तेरुजेरुक् । ऋच्यतेऽनयेति श्रृङ् । आकृतिगणत्वात् सर्वधातुभ्य इत्यन्ये ॥

स्थागापापचो भावे (३. ३. ९५)

एभ्यो भाव एव किञ्च स्यात् । किञ्चाद् ‘घतिस्यति—’ (७-४-४०) इतीत्वम् । उपस्थितिः । ‘छुमास्था—’ (६-४-६६) इतीत्वम् । सर्जीतिः । प्रशीतिः । पर्क्षिः ॥

ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च (३. ३. ९७)

एते किञ्चन्तोदाता निपात्यन्ते । जती रक्षा । यूतिर्भिर्श्रणम् । युतिस्तु ‘युड् बन्धन’ इत्यत एव । जूतिर्वेण्याः । सातिरखसानं दानं वा । ‘कीर्तिज्ञसमयश्च’ति भोजः* ॥

यमानं कुत्वम् ‘अलोऽन्त्यस्ये’ति शास्य भवतीत्युदाहरति — द्वगिति । छशमिति । वशेति सूत्रवटकेत्यादि । नदिति । नदेः पत्वे जश्वे चेदम् । इत्यादीति । किञ्चन्तमपि रूपमिति शेषः । आकृतिगणत्वादिति । तेन जुद् मुट् मुट् इत्यादि सिद्धम् ।

“सहसा विदधीत न कियामविवेकः परमापदा पदम् ।

वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुभ्वाः स्वयमेव सम्पदः ॥”

भाव एवेति । पुनर्भावग्रहणादयं नियमः । ‘भावग्रहणमर्थान्तरनिरासार्थमिति काशिका । किन्तिनिति । अडोऽपवादस्य वाधकः । अवस्था संखेत्यादि तु ‘व्यवस्थायामसंज्ञायामि’ति ज्ञापनाद् बोध्यम् । किञ्च्चादिति । तादीत्यादि ।

‘स्थितिज्ञं सर्वशास्त्राणां सामौद्र्यतिविशारदम् ।

सोमपीतिपवित्रास्यं वपापक्तिविचक्षणम् ॥”

इति सुभद्राहरणे ॥ अन्तोदाता इति । पूर्वसूत्रादुदात्त इत्यनुवर्तते । रक्षेति । ‘अव रक्षण’ इत्यस्य किन्यूठीदम् । यूतिर्भिर्श्रणमिति । ‘यु मिश्रणमिश्रणयो’स्तियस्य । दीर्घे निपातनात् । तथा जवतेर्जुतिः । सातिरिति । घतिस्यतीतीत्वाभावो निपातनात् । दानं वेति । सनोतेर्दानार्थस्यापि जन-

* छसिशब्दमपि सूते योजितवोनित्यर्थ इति केरलवर्मदेवः ।

ब्रजयजोर्भवे क्यप् (३. ३. ९८)

ब्रज्य । स्त्रीत्वाङ्गाप् ब्रज्यां । यजेः किति प्रसारणम् । इज्या ॥

संज्ञायां समजनिषदनिपत्तमनविद्युत्जशीड्भृत्रिणः

(३. ३. ९९)

एभ्यो नास्ति भावादौ क्यप् स्यात् । क्यप्यजेवीत्वं न ।
समज्या परिषत् । बाहुलकात् समस्या संक्षेपः । निषदा विपणिः ।
निपत्या । मन्या ग्रीवापृष्ठसिरा । विद्या । पित्त्वात् । तुक् । सुत्या ॥

अयड्यि किङ्कति (७. ४. २२)

यादौ किङ्कति प्रत्यये परे शीडोऽयड्य स्यात् । डित्त्वादन्त्यस्य ।
शत्या । भृजो भाव एव क्यप् । भृत्या दासभरणम् । बाहुलकात्
भृतिरपि ।

सनखनामि'त्यात्वे समानं सातिरूपमिति मत्वेदम् । सनोतेः स्यतेर्वा सातिरिति
दण्डनाथः । भोज इति । 'अतियूतिजूतिसातिहेतिज्ञसिकीर्तयश्च'ति तत्सूत्रम् ।
ज्ञापयतेज्ञसिः, कीर्तयतेः कीर्तिरिति तद्वृत्तौ दण्डनाथः ।

'कीर्ति विज्ञसिमधुरं गायन्ति स्वर्गयोपितः ।'

(प्रश्नस्तिः) ॥

क्यविति । पित्त्वमुत्तरत्र शुभृक्षप्रभृतीनां तुर्गर्थम् ।

"इज्यापरं कृतप्रश्नः स ववन्दे महामतिम् ।"

इति सुभद्राहरणम् ॥ नास्त्रीति । संज्ञायामित्यस्यार्थतो विवरणमिदम् ।
वीत्वं नेति । 'अजेः क्योपे वीभावो नेति वाच्यम्' इति वचनात् । परि-
षदिति । 'समज्यापरिषदगोष्ठीसभासमितिसंसदः' इत्यमरः । समस्येति ।
सम्पूर्वादस्तेरस्यतेर्वा रूपमिदं क्यपि । आदौ भ्वादेशाभावोऽपि बाहुलकात्
साध्यः । 'समस्या तु समासार्था' इति वृत्तिः । समासः सङ्क्षेप इति
यावत् । मन्येति । तस्यार्थविवरणं ग्रीवेत्यादि । पित्त्वादिति । 'हस्वस्य
पिति कृति तुगि'ति शेषः । सुत्या अभिषवः ॥ अयड्यीति । 'शीडः
सार्वधातुक' इत्यतः शीड़ इत्यनुवर्तते । तदाह — शीडोऽयड्य इति ।
अयडि छित्त्वमनेकालत्वेऽप्यन्त्यादेशार्थम् । शरयेति ।

१. 'ज्या । बाहुलकाद् समस्या संक्षेपः । य', २. 'द । नि' ग. पाठः.

एवं यत्रापवादेषु सङ्करो हृश्यते क्तिनः ।

तत् सर्वं बहुलोक्त्यैव साधितं माधवादिभिः ॥

इण्, इत्या गतिः । अटिचरोक्ति भोजः । अद्या चर्या च
गतिः ॥

कृजः श च (३. ३. १००)

कुजो भावादौ शः क्यप् च स्यात् । शः सार्वधातुकत्वार्थः ।
कु अ ॥

सार्वधातुके यक् (३. १. ६७)

भावरूपार्थे सार्वधातुके परे धातोर्यकप्रत्ययः स्यात् । इति
शस्य भावार्थत्वाद् यक् । कु य अ ॥

रिङ् शयगिलङ्घु (७. ४. २८)

शे यकि यादावसार्वधातुके लिङ्गि च परे ऋदन्तस्य रिङ्गादेशः
स्यात् । अत्र यकि रिङ् । डित्वादन्त्यस्य । क्रि य अ । अतो गुणे ।
क्रिया । क्यपि तुक् । कृत्या । क्तिन्नपीष्टः । कृतिः ॥

“शस्या भूमितलं गृहाश्च विहिता भूमीस्त्वो वान्धवाः”

इति विरक्तसूक्तिः । भाव एवेति । ‘भृजो वे’ति भोजसूत्रमुपादाय बाहुल-
काद् भाव एव क्यविति दण्डनाथवचनमवलम्ब्येदम् । तेन कर्मणि भायेत्येव ।
बाहुलकाद् भृतिरिति । कर्मणि भृताविति निर्देशोऽप्यत्र बाहुलकत्वाङ्गीकारे
धीजम् । इदं भोजस्य वावचनतः सिद्धम् ।

नयो भृत्या क्वापि कचन विनयोऽप्येवमभितः

समं क्रीत्या भृत्या दधति विजयं क्षोणिपमणे ।

इति नीतिः । बाहुलकाद् भृतिरित्युक्तमुपादायान्यत्रापि सञ्चारयितुकामः
कारिकथा साधारणीकरणमाह — एवमिति । तत्सर्वमिति । भृतिः भृत्या
व्यवस्थितिः व्यवस्थेत्यादि ॥ कृत्येति ।

‘धर्म्या विदधतं कृत्याः सत्यरक्षापरश्रियम् ।’

इति सुभद्राहरणे ।

इच्छा (३. ३. १०१)

असौ शान्तो निषात्या । वाहुलकादिष्टः ।

वाहुलकादाहृतेः शः पुंस्त्वं चेति भाषते स्वामी ॥

शित्त्वादात्माभावः इपि सति पररूपमाहृयो नाम ।

परिचर्चयापरिसर्वमृगयाटाद्याश शान्ता इष्यन्ते । अटाद्या
परिसर्वा च गतिरेत् । जागर्तेरक्षरः श च वाच्यः । श्रे ग्रामदूयकि
'जाग्रोऽवि—' (७-३-८५) इति गुणे जागर्यो । गुणात् परत्वाद् रिहेवेति
केचिदिति ईकासर्वस्वे । जाग्रिया । अकारे तु जागरा । घणि 'जाग्रो-
दिव—' (७-३-८५) इति गुणे जागरोऽपि ॥

अ प्रत्ययात् (३. ३. १०२)

प्रत्ययान्तधातुभ्योऽप्रत्ययः* स्थात् । सन्यादादन्ताश ते । तु-
भूष अ । अतो लोपः । बुभूष । टाप् । तुभूषा । लोलूया । पापच्य
आ । 'यस्य इलः (६-४-४९) इति वेलोपः । पापचा । अटाटा । 'न
पातुलोप—' (१-१-४) इत्यगुणे रोहथा ॥

इष्ट इति । वाहुलकादिति शेषः ॥ इष्टिरिति । इष्टयुपरहूयानवती-
त्युपाध्यायाः । द्विपर्यन्तानामेवेष्टिरिति दीक्षितचरणाः । शित्त्वादिति । आदेच
उपदेशेऽशिति पर्युदासादिति भावः । पररूपमिति । शब्दकारशाकारयोः पररू-
पम् । नामेति । नाम संज्ञेत्यर्थः ॥ इष्यन्त इति । 'परिचर्चयापरिसर्वमृगयाटा-
द्यानामुपसङ्ख्यानमि'ति वार्तिकाद् शे यकि च सिद्धमिदं मन्यते । भोजस्तु
'अटाद्याद् वे'ति विकल्पयन् अटाटामपि मन्यते । अकारः श च वाच्य
इति । 'जागर्तेरकारो वे'ति वार्तिकस्य रूपान्तरमिदं छायागतम् । अकारवि-
कल्पेन पक्षे फलितं शामिह समुच्चिनोतीति विशेषः । ग्रामदिति । 'सार्वधातुके
यगि'त्यनेनेति शेषः । जाग्रियेति । रिहि तु शस्य डित्त्वाद् रिहन्तस्य गुणो
न शङ्ख्य इतीयेऽवेति यावद् । जागरेति । शीत्त्वादप्रत्ययस्य । जागर
इति । घजः पुंसि शासनाद् खला योगिकाश्च द्वये ॥ प्रत्ययान्तधातुभ्य इति ।
भातवः तत्र सन्यादन्ता इति फलितोऽर्थः । तदाह — सन्याद्यादन्ताश ते
इति । चिकीर्षा-पुन्नीया-पुत्रकाम्या-बोभूया-कण्डूयादीन्युदाहरणानि ॥

१. 'स्यनिर्ढयाइ कादव इति दी', ३. 'यडो लो' ग. पाठः.

* अक प्रत्यय इति ६-४-४९ ॥

गुरोश्च हलः (३. ३. १०३)

हलन्ताद् गुरुमतो धातोः अः स्यात् । स्पर्धा । ईशा । स्त्रीत्वाविष-
क्षया घवपीति वामनाद्याः । वाधा वाधः । उहा उहः । आवादिभ्यो
निष्टायामनिदभ्यः क्तिन् वाच्यः । आसिः । दीसिः । पूरी, पूर्तिः ।
शास इत् । शिष्टिः । नलोपः । स्फस्ति । व्यस्तिः । प्रशस्तिः । ‘प्रशंसावच-
नैश्च’(२-१-६६) इत्युक्तेः प्रशंसापि । ‘चायेः क्तिनि नित्यं चिभावो
वाच्यः’ । अपचितिः । एते व्यासो दीप्त इति निष्टायामनिट एव ।
राजआजोस्तु वाहुलकात् क्तिनि वशादिषः । राष्ट्रिः । आष्ट्रिः ॥

विद्विदादिभ्योऽड (३. ३. १०४)

विद्वभ्यो धातुभ्यो भिदादिभ्यश्चाद् स्यात् । त्रपूष्, त्रपा ।
लभण्, लभा । जृष् ॥

ऋद्वशोऽडिः गुणः (७. ४. १६)

ऋवर्णान्ताद् दशेश्चाडि परे गुणः स्यात् । जरा । लब्धिर्जी-
णिश्च वाहुलकात् । घटादयः पितः ।

घटा व्यथा प्रथा तद्वत् त्वराथो मर्दनं ग्रदा ।

सखदा विदारो विस्तारः प्रसा स्यात् कदनं कदा ।

गुरेरिति । गुरुत्वं दीर्घस्य, संयोगे हस्वस्य चेति द्विविधमुदाहरणमिह सम्भवि ।
तदाह — स्पर्धेत्यादि । वामनाद्या इति । इत्थमाह वामनः—

“अविघौ गुरोः स्त्रियां बहुरुं विवक्षा”

क्तिन् वाच्य इति । ‘गुरोश्च हल’ इत्यप्रत्यये प्राप्ते तत्त्विषेधाबेदं वच-
नम् । भोजोऽपीमं निषेधं ‘न राध्याज्यापिर्दीपिचायिसंसिध्वस्यादेनिष्टाया-
मनिट’ इति सूत्रेण साधयति । अनिट इति किम् । भिक्षा शिक्षेत्यादौ निषेधो
मा भूत । अनिट इति पर्युदासस्य सङ्कोचं क्वचिदभीप्सितं साधयितुमाह — राज-
आजोस्त्वत्यादिना ॥ अह स्यादिति । डित्तव्यमासड्कतुमयं विशिष्य विधिः ।
‘ऋद्वशोऽडी’त्यादिविहितकार्यसम्पत्तये द्रष्टव्यः ॥ पित इति । तेन स्त्रियामङ्ग-
भवति । तदाह — घटेत्यादि । विदार इति । ‘सखद सखदन’ इति घटादेवधीतोरडि
भर्थविवरणम् । तथा ‘प्रस विस्तार’ इत्यस्य विस्तार इति च । तथा वैकुञ्जबार्थस्य

भिदादिस्तु भिदिच्छिदिविदियिरुजिमृजिक्षिपिचुरिप्रच्छि-
भ्योऽसंज्ञायाम् । डित्त्वादगुणः । भिदा । छिदा । विदा । दया ।
रुजा । मृजा । क्षिपा । चुरा । डित्त्वात् प्रसारणम् । पृच्छा । असंज्ञाया-
मित्युक्तेनाभ्यन्ति क्तिनेव । भित्तिः कुड्यम् । विच्छित्तिः अलङ्कारः ।
गुहितुलिवसिवपिक्षपिक्षिभ्यः संज्ञायाम् । गुहा । तुला । वसा ।
वणा । क्षपा । इयम् । क्षिया । चोरितुस्योश्चुरादिणिजनित्यत्वात् ।
रिखिलिखिशुभिसिधिभिगुधिभ्यो गुणश्च । रेखा । लेखा । शोभा ।
सेधा^{*} सञ्चम् । भेधा । गोधा । ऋकुहृष्टृभ्यो वृद्धिश्च । आरा प्रतोद-
श्वर्मसीवनसूचिर्वा । कारा बन्धगृहम् । हारा मानम् । हरणमिति
वामनः । मुक्ताहार इत्यन्ये । धारा । तारा नक्षत्रम् । ‘तारा तु
नृखियोरि’ति केशवोक्तेः पुंस्यपि । क्विचेतु चिन्त्यम् * । ‘क्रपेः संप्रसा-
रणं च’ (गण० ३-३-१०४) । कृपा । चुदेऽर्द्धो दर्घिश्चेति रामः । चूडा ।
‘जट सङ्घात’ इत्यस्य भिदाचाङ्गे जटेति स्वामी । तथा विस्तराङ्गे
नलोपे विस्तसा जरा इति ॥

चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चभ (३. ३. १०५)

एभ्योऽङ्ग स्यात् । णिलोपः । चिन्ता । अन्न णिलोपाभाशादि-
यङ्गे चिन्तियेत्यपि माधवः । पूजा । कथा । ‘क्षुविन्नादने’ । कुम्बा ।
चर्चा । चकारात् भीषिस्पृद्विदोल्यादेश्च । भीषा । स्पृहा । दोला प्रेष्ठः ॥

कदते: कदनमिति च । भिदीत्यादिः । एतद् भोजीयसूत्रानुवादः । असंज्ञाया-
मिति । तथाच भोजः ‘षितोऽङ्ग’ इति पृथक् सूत्रं पठित्वा ‘भिदिच्छिदिविदियि-
रुजिमृजिक्षिपिचुरिप्रच्छिभ्योऽसंज्ञायामि’त्येव सूत्रं करोति । गुहीत्यादि । इदमपि
भोजीयस्यैवानुवादः । अनित्यत्वादिति । नुमर्थ चित्तरिदित्करणं तत्र ज्ञापकं वो-
ध्यम् । चुरातुलेति सिद्धिः फलम् । रिखीत्यादि । इदमपि भोजीयानुवादः । अडो
डित्त्वात् तत्प्रयुक्तं निषेधं बाधित्वा प्रतिप्रसवोऽयम् । ऋकुहृष्टृभ्यो वृद्धिश्च ।
अग्रमपि भोजीयानुवादः । अत्र वृद्धेः प्रतिप्रसवश्च पूर्ववत् । आरेत्यस्यार्थकथनं
सूचिवेत्यन्तम् । आरा शस्त्रायामिति काशिका ॥ माधव इति । ‘अकारे विधात-
व्येऽङ्गे विधानं गुणाभावार्थम् । तत्सामर्थ्यात् कदाचिणिलोपो नास्तीति तत्र
चिन्तियेतीयुद्गदाहर्तव्य’ इति तद् ग्रन्थः । ‘अत्र मैत्रेय’ इत्युपकम्य वचनादिवं
न स्वमतिमित्यपि व्वनितम् । चकाराद् भीषीत्यादि । इदं भोजेन ‘भूषिभीषि-

* ‘नव्यवस्थं सं तारम्’ इत्यमरीकः । क्विचेऽति करेत्वमंदेवः ।

आतश्चोपसर्गे (१, ३, १०६)

सौपसर्वादादन्तादह स्पाह । लिन्चादाण्डोपे प्रभ । टाप् । प्रभा ।
उपमा । प्रभा । भामोरलुपसर्गेऽपि हृष्टयते । भा । भा । भाइश्वदः सम्प-
दादिकीर्ति माधवः । श्रव् द्वातानिति अदो धाज्युपसर्गतामाह
भोजः । अद्वा ॥

अन्तर्ष्णत्वाङ्किपिचिहु प्राप्नोति हृपसर्गताम् ।
अडन्तर्वा किरन्वर्थिर्णत्वेऽन्तर्ष्णयतीत्यपि ॥

प्यासश्रन्धो युच् (१, ३, १०७)

प्यन्ताहासभन्धभ्यां च भावादौ लियां युच् स्वात् । योरनः । कारि
अन । पिलोपः । पत्त्वम् । कारणा । हारणा । पीडना । पीढना भिदादिः ।
शासना । पाचना । याजना । बाहुलकाच्छास्यादेः क्लिनपीति
माधवः । ऐरनिटि शास्तिः । पाक्तिः । ब्रधादिपः । याष्टिः । चिन्त्या-
देर्युजपीष्टः । चिन्तना पूजनेत्यादि । आसश्रन्धयोः आसना श्रन्धना ।

चिन्तपूजिकथिकुम्बिचर्चिसृहितोलिदोलिभ्यश्चेति सूक्ष्रल्पेण घटितं द्रष्टव्यम् ।
चकाराद् युजपि भवतीति चिन्तना हति काशिका । युच् ‘प्यासश्रन्धे’ति
बोध्यम् । परन्त्वयमाशयः पदमञ्जर्णी न सम्मतः ॥ टाबिति । लेपेऽदन्त-
त्वादजायत इति भावः । नचाजादेशस्य स्थानिवर्त्वं शङ्खयम् । पूर्वविधेर-
भावात् । मा छक्ष्मीः । अदो धाज्युपसर्गतायिति । ‘श्रवन्तरोरुपसर्गवद्वृति-
रि’ति काशिका । अन्तर उपसर्गत्वं कलमुखेन दर्शयन् कारिक्या संश्लिपति—
अन्तर्ष्णत्वेत्यादि । चिन्त्यादेरङ्गन्तस्य कृतिपयान्युदाहरणानि सुभद्राद्वरणाद्—

‘चिन्ताभिः कार्यजातानां पूजाभिर्वहुजन्मनाम् ।
कथाभिरादिराजानां काळं नयथ कङ्चन ॥
वर्णाश्रमाश्रयाशेषोपर्धर्मस्थापनया यशः ।
वहुवित्तप्रदाभिश्च रूपव्ये क्वचिदुज्जवलम् ॥’

प्यासश्रन्धो युजिति । इह श्रन्धिः ‘अन्ध विमोचनप्रतिहृष्टयोरि’ति क्रयदिरेव
गृह्णते । अन्यस्य चुरादिण्यन्ततयैव सिद्धेरिति काशिका । इह भाष्ये त्रीणि

१. ‘पीति ह’ ग, पाठः २. ‘भाइश्वदः’ क, पाठः ३. ‘विः’ क, ‘वि’ ग,
पाठः.

षाहुलकादुपास्तिः । आस्येति षट्पदस्ति । ‘घट्टीघटिवन्दिविदि-
भ्यश्च युज्वाच्यः’(वा० ३. ३. १०७) । वहना । घउना । वन्दना ।
वेत्तेवेदना । ‘इषेरनिच्छार्थरथः’(वा० २. ३. १०७) अन्वेषणा । एषणा ।
द्वौ समाथौ । ‘परेवा’ (वा० ३. ३. १०७) पर्येषणा । परीष्ठिः ।
अधिपयोर्वेति भोजः । अध्येषणा । अधीष्ठिः ॥

रोगाख्यायां षुल् बहुलम् (२. ३. १०८.)

रोगनाम्नि ख्यियां भावे बहुलं षुल् स्यात् । वोरकः । टाप् ।
प्रच्छर्दिका ॥

प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्यात् इवाप्यसुषः (७. ३. ४४.)

असुब्ब्यवहिते आपि परे प्रत्ययस्थात् फलाराद् पूर्वस्यात् इत्
सात् । ग्रन्थर्दिका । एवं प्रवाहिका ग्रहणी । षहुलोकेः फचित् स्त्रीत्वं
न । अरोचकोऽरुचिव्याधिः । ‘धात्वर्थमात्रे षुल् वाच्यः’(वा० ३.
३. १०८) । आसिक्षा । शायिका ॥

वार्तिकानि — युच्चकरणे घट्टीवन्दिविदिभ्य उपसंख्यानं कर्तव्यम् । १ ।
इषेरनिच्छार्थरथः । २ । परेवा । ३ । इति च । तेन लिङ्गं फलं भज्ज्वन्तरेणा-
नयति — घट्टीत्यादिना । घट्टीव्योरप्यन्तयोरिह ग्रहणम् । अन्ययोपर्यन्त-
त्वादेव सिद्धेः । तत्राद्यंश इच्छतौ विद्यश्च विशेषः । इच्छार्थस्य तु सर्वदा
इष्टिरेव ॥ रोगनाम्नीति । आद्यवाग्रहणविवरणमिदम् । काशिकायाम्
‘आख्याग्रहणं रोगस्य चेत् प्रत्ययान्तेन संज्ञा भवतीत्युक्तम् । एवम् विशिष्टात्
प्रतीयमानस्य रोगविशेषस्य षुल् वोधक इत्यर्थः ॥ असुब्ब्यवहित इति किम् ।
बहुपरिव्राजका नगरी । अत्र षहुत्रीहौ परिव्राजकोत्तरसुपापो ज्यवधानमिति
नेदू भवति । आपि किम् । पात्रक इलव्र मा भूत् । कादिति किम् ।
नन्दनेत्यत्र मा भूत् । पूर्वस्येति किम् । कटुकेति परस्य मा भूत् । अतः
किम् । नौकेति यथा स्यात् ।

“कच्चित् प्रजा न बाधन्ते रोगः प्रच्छर्दिकाद्यः”

इति सुभद्राहरणे । ग्रहणीति प्रवाहिकाया अर्थविवरणम् । षुल् वाच्य इति ।
इदं भाष्यवार्तिकम् । तत्रोक्तमुदाहरणं — ‘का नामसिका अन्वेष्यीहमानेषु,

इक्षितपौ धातुनिर्देशे वाच्यौ पुंसि च तौ मतौ ।

मिदिथ दद्यतिर्हन्तिः द्वितपः शिक्षान्त्वादयः ॥

द्वौ भावेऽपीति भोजः । पन्ति हन्ति वार्ष्टि वा करोति । ‘वर्ण-
निर्देशे कारं वाच्यः’ (वा० ३. ३. १०८) । अकारः । वाहुलकादेव-
कारस्वाहाकारादि । ‘रादिलः’ (वा० ३. ३. १०८) । (रेफः) । एता-
वपि पुंसि । इपजादिभ्यः खियाम् । आजिः । वाहुलकाद् *वीत्वं
न । ‘वण शब्दे’ वाचिर्वाक् । उलझीषि वाणीत्यपि । ‘इक्
कृषादिभ्यः’ (वा० ३. ३. १०८) । छुधिरिवस् । कुटिः कौटिल्यम् ।
कुटिः कालकवः । तुटिरित्यरेकमाह माधवः । अमणं अभिः । अरणं
गिरिः । शैले त्वैणादिकः ॥

संज्ञायाम् (३. ३. १०९.)

नाश्चि ख्लियां प्वुल् स्यात् । पुष्पप्रचायिका । सालभञ्जका ॥

विभाषास्यानपरिप्रश्नयोरित्य् च (३. ३. ११०.)

घोदोत्तरयोर्भवे ख्लियाम् इव् प्वुल् च वा स्यात् । कां त्वं
पाठिमपाठीरिति प्रश्ने । सर्वा पाठिमपाठिप्रसित्युत्तरे । पाठिकामि-
त्यपि । विकल्पात् त्तिमादपि । पुनःप्रयोगस्य कृजर्थ एवास्ति ॥

का नाम शामिकान्येष्वधीयनेषु’ इति । तदनुवदन्तुदाहरति—आसिका शा-
यिकेति । ‘इक् शितपौ धातुनिर्देशौ’ इति भाष्यवार्चिकं विवरीतुमुदाहरणगर्भी
कारिकामारचयति—इक् शितपायित्यादि । करोतीति । अनेन पचिह-
न्तिमार्थ्यः पाकहननमार्जनपरा इति घोधस् । वाहुलकादिति । एव-
स्वाहयोर्वर्णतादिरेऽपीति भावः । अजिः बुद्धस् । वीत्वमिति । वाणि-
रिति । इणन्तोऽयम् । कुटेरर्थः कौटिल्यमिति । गिरिरिति । ‘गृ निगरण’
इत्यस्मात् ॥ प्रचायिकेति । एवुलि याकादेशे वृद्धौ टापीचे रूपमिदम् ।
क्रीडाविद्वैष्ट्यस्य संज्ञा ॥ आख्यानपरिप्रश्नयोरिति । अर्थतः परिप्रश्नस्य पूर्व-
त्वेऽप्यत्याच्तरत्वादात्मानस्य पूर्वनियातः । पाठिकामित्यपीति । चकारात्
प्वुलीदं रूपम् । पुनःप्रयोगस्वेति । प्रश्नेषुत्तरेषु च द्वितीयतया प्रयुज्यमानस्य
तस्यैव धातो रूपस्य कृजर्थ एव फलमिति यावत् । सर्वा पाठिमपाठिप्रसित्यस्य

* वीत्वमिति । ‘धजेवर्द्यवन्धयोरिति’ ति करलवर्मदेवः ।

पर्यायार्हर्णात्परिषु षुचू (३. ३. १११.)

एष चर्तुषु घोत्येषु भावे प्लुत् स्थात् । चिन्माद् स्वरे भेदः ।

शायिकाद्य तव ग्रापद्वर्षि लीरपारिकाम् ।

पाचिका से त्वया देशा ग्रोत्पन्ना मेऽभ्योजिना ॥

आक्रोशे नन्दनिः (३. ३. ११२.)

नज्पूर्वाच्छापविद्ये भावेऽनिः स्थात् । अजीवनिस्तेऽस्तु ॥

इति श्लीलिङ्गः ॥

ल्युट् च (३. ३. ११५.)

नपुंसके भावे ल्युट् स्थात् । योरनः । पचनम् । सर्वदीर्घः ।

यानम् । मानम् ।

सर्वान् पाठानकरवमिति भावः ॥ पर्यायेति । पर्यायः परिपार्यकिमः । अर्हः योग्यता । क्रद्धमन्यस्मै देयतया धार्यमाणम् । चतुर्णा क्रमेणोदाहरणं कारि कग्या संगृह्णाति — शायिकेत्यादिना । तथा चौदाहरणानि सुभद्राहरणाद् —

“पीनोस्तननप्राणां राजा भूत्वा पुरा किल ।

वारवारिहुक्षीणां निर्विद्या शायिका त्वया ॥

ब्रह्मर्थीणामशेषाणां त्वर्महस्यग्रसारिकाम् ।

अतितीव्रं तपतप्त्वा तपसा किञ्च लभ्यते ॥

परदद्यात्मस्वैरिष्ट्वा पराजितशतकतुः ।

धारयस्यमरेभ्यस्त्वं न पुरोडाशभक्षिकाम् ॥

तवोदपात्रयज्ञेषु सुराणां सोमपायिका ।

ओजस्विनो यथा मत्तात्मे सपत्नानतापथन् ॥”

अजीवनिरिति ।

“मा जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति ।

तस्याजननिरेवास्तु जननीक्षेशकारिणः ॥”

इति माघः ॥ इति श्लीलिङ्गः — ‘स्त्रियां क्तिनि’ त्वयिकृत्य विहिताः कृतः

परिसमाप्ताः ॥

महामात्राकुरा कोइसामद्दुराहृ इतीरणाद् ।

हुडन्तोऽपि न पुष्टिरो वानशब्दः प्रदुषति ॥

इति भोजः । शू । शुषः । पत्तवृ । निगरणम् । 'अचि विमापा
(८. २. २१.) इति लखे लिगरणम् । 'दुष्य उद्दिरण' इति धातुपादे
निपातनादित्तमधीनि कैश्चित् । निष्ठै गिरुनम् । कुचे: कुटादित्वेऽपि
'कुच सङ्घोचन' इति धातुकैर्युष्टि शुषः । लुभ्यवाये पत्तवृ । वृहि।
वृंहणम् । असुम्भुस्वारमधीऽपि । 'हुदू विसायाहृ' । तृंहणम् ॥

वा यौ (२. ४. ५७)

ल्युद्यजेवा वित्वम् । वयत्वम् । वयतेस्तु 'आदेच —'
(६.१-४५) इत्यात्वाद् वानसेव । छिबुसिवोर्दीर्घिथ ल्युटि वेति भोजः ।
ष्टीवनम् । सीवनम् । अदीर्घे लवूपथगुणः । ष्टेवनम् । सेवनम् ।
छिवेर्धञ्जयपि दीर्घे इति केचित् । निष्टीवः । निष्टेवः । अतिशीढो
ल्युटि अतिशायने तमविष्टनौ (५.३-५५) इति निपातनाद् दीर्घोऽपि ।
अत एव सुखशायनमिलादावप्याहृ हरः । 'वीनातिमिनोतिदील्ला
ल्यपि च' (६.१-५०) 'विभाषा लीयते' (६.१-५१) इति चात्वम् । मानं

नपुंसक इति । 'नपुंसके भावे च' इति पूर्वतूत्रादुत्तरन नपुंसकाधिकारा-
दिदम् । अनुमानद्वयं नपुंसकाद् व्यभिचरितं साधुकुर्वन् भोजमतेन कारिकामा-
रचयति — महामात्रेत्यादिना । निगरणसिति । 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' ति
पाणिनिसूक्तम् । इत्यमपीति । 'ऋत इद्वातोरि' तीत्वं तु गुणव्यतिरिक्त एवेति
न तेनेह निर्वाहः । सङ्घोचन इति । शुद्धादिदम् । षण्नतात् स्वयमेव णिनि-
मित्तो गुणो दुर्बार एव । असुम्भारमधीऽपीति । अयोगवाहानामकारोपरि शर्षु
च पाठस्थोपसंख्यातस्तेवानुत्पारवदवोयेऽद्व्यवाय इति णस्यमिति भावः ॥ ल्यु-
टीति । यौ इति ल्युटो ग्रहणम् । वयतेस्तिवति । 'वेज् तनुसन्तान' इत्यस्य ।
आदेच इति । अज्यादेशस्य वेत्तु उपदेशे एजन्तत्वविरहादेत्वं नेति
यावत् । ल्युटीति । ल्युटसमाभिव्याहारे इत्यर्थः । 'छिबुसिवोर्दीर्घिथ
वे'ति भोजीयसूत्रानुकरणविदम् । सेवनसिति । सूत्रादेप्यर्थान्तरे तुल्यम् ।
मीनातीत्यादि । 'आदेच' इत्यत आत्वननुवर्तते । चक्रादिज्ञिव्यष्टे
च । तत एतेषां ल्यपि एज्जिषये च भात्वं भवतीत्यर्था । तत-

हिंसा । निमानं प्रक्षेपः । उपदानं क्षयः । आत्माभावे गुणः । निलानम् । निलयनम् । भिरीलियां खलचोरात्वप्रतिषेधः । तस्मादेरचि निमयः । प्रमयः । लयः ॥

कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीरसुखम् (३. ३.

११६)

येन संस्पर्शने कर्तुः शरीरसुखसम्भवः ।

तस्कर्मोपपदे ल्युद् स्याज्जनैरनिल्लसेवनम् ॥

सुखस्पर्शाभावे तु पूर्वेण ल्युटि जनैर्नृपस्य सेवनमिति पष्टीस-
मासनिषेधो वक्ष्यत इति भेदः ॥

करणाधिकरणयोश्च (३. ३. ११७)

अनयोरर्थयोर्ल्युट् स्यात् । टिच्छान्तीप् । लेखनी । शयनम् ॥
खलः प्रागर्थद्वयाधिकारः । दंशोः करणल्युटि नलोपो वाच्यः ।
दशनो दन्तः । भावे तु दंशनम् । ल्युटो बहुलत्वोक्तेः नन्दनी
दाह — आत्ममिति । हिंसेत्यादि । 'मीन् हिंसायाम्', 'डुमिन् प्रक्षेपणे',
'दीड़ क्षये' इत्यर्थानुसारेणदम् । इहाप्युपदेश एवात्मविधानादिवर्णान्तलक्षणोऽच्-
न भवति, भवति चावर्णान्तलक्षणो युक् तसादुपदायः नोपदयः ॥ कर्म-
णीति । उपपदत्वयोत्तनार्थमिदं सप्तम्यन्तम् । तदाह — कर्मोपपद इति ।
येनेत्यनेन कर्मव परामृश्यते । येन कर्मणा संस्पर्शादित्यर्थः । कर्तुरिति ।
स्युडन्तकियानिरूपितमिदं कर्तृत्वम् । अनिलसेवनमिति । उपपदसमासस्य
नित्यत्वादिह विग्रहो न । प्रत्युदाहरणेनेदं स्पष्टयति — जनैर्नृपस्य सेवन-
मिति । 'उभयप्राप्तौ कर्मणी'ति कर्मणि षष्ठ्याः 'कर्मणि च'ति निषेधात्
समासः, वाक्यमेवेति यावत् । इह प्रत्युदाहरणान्यसमस्तान्येव । कर्मणि
किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुख-
मिति काशिका ॥ खल इति । 'ईषदूसुखु कृच्छ्राकृच्छ्रथेषु खल' इति विधा-
स्यमानादिति शेषः । अर्थद्वयेति । करणाधिकरणेत्यादि । खलि तु कर्मण्येव
प्रत्ययः फलतीति तावद्व्यापी अथमधिकारः 'करणाधिकरणयोरि'ति ।
वाच्य इति । कित्तितोरन्यतरत्वविरहोऽस्य वचने बीजम् । भाव इति ।
वचने करण इति विशिष्योपादानादिदम् । नन्दनीति । 'नन्दिग्रही'ति

रमणी कमनी हादमी दरिद्राण इत्यादि कर्तवीरि । वसनभोजनाच्छादनादि कर्मणि । प्रस्कन्दनमपत्ताधारादाने ॥

पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण (३. ३. ११८)

केषाश्चिद् धातूनां पुंसि नग्निं लरणाधिकरणयोर्थयोर्धः स्यात् । स्मरत्यनेनेति स्मरः । क्रियते रसनादिकर्मनेत्याकरः । आलयः । छादेष्यन्तात् करणे घः । पिण्डेषः । आह अ ॥

छादेष्यदृच्युपसर्गस्य (३. ४. ५६)

ब्राह्मुपसर्गीहीनस्य छादेष्यं परे हस्य । स्यात् । उदः । प्रच्छदः । तनुच्छदः । ब्राह्मुपसर्गयोगे तु समृष्टादादः । समाभिप्रच्छादः ॥

हलश्च (३. ३. १२१)

ह्यौ टित्वाभावात् डीप् न स्यादिति तदेष्ये एव वाहुलक्त्वं सफलम् । सुज्यन्त इति भोजनाः ज्ञालयः । वसनभोजनाच्छादनादीत्यादिना साजात्याद् अवसावावसिच्यश्यभरतयो ग्राह्याः । तेन अवसावणावसेचनाशनाभरणानि सिद्धानि । वैजात्याद् दाणः सम्पदाने च सम्प्रदानमिति सिद्धम् । तथा च भोजसूत्रं—‘भुज्याच्छाद्यवसावावसिच्यादिभ्यः कर्मणि’ ‘दाणः सम्पदाने चेति । अपादान इति । इदमप्यपादाने ल्युडन्तोदाहरणं ‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ । प्रपत्नादीत्यादिना प्रश्चयोत्तनप्रसवणोद्ग्राहाद्यो ग्राह्याः । आह च भोजः ‘स्कन्दिपतिश्चयोत्तिस्वत्यादिभ्योऽपादाने’ इति ॥ अनेनेति, अत्रेति च । करणाधिकरणे अर्थौ घोतयितुमिदम् । पुंसीति किम् । प्रसाधनम् । संज्ञायामिति किम् । प्रहरणे दण्ड इति काशिका । वे वित्तवे सफलयितुं भज्जयन्तरेण रूपान्तरसम्पादनमवतारयति — छादेष्यन्तादित्यादिना ॥ आदीति । ‘अद्विप्रभृत्युपसर्गस्य’^१ ति वक्तव्यमिति काशिका । उत्तरा हि सङ्ख्या पूर्वा सङ्ख्यां वाधत इति व्यायेन त्रिप्रभृत्युपसर्गयोगे ऽप्यदृच्युपसर्गस्तमसीति वचनमिदं सफलम् । नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते । इह णिलोपासिद्धत्वं स्थानिवद्वावो वा वचनसामर्थ्यात् परिहरणाये ॥ इत्रेति । इह ‘पुंसि संज्ञायामि’त्यतो घवर्ज करणाधिकरणरूपोऽर्थः, पूर्वसत्त्वाद् घञ्जिति चानुवर्तते । तदाह कारिकया फालितं —

१. ‘र्भे तु’ क. च. पाठः.

हलन्तेभ्यस्तु संज्ञायां घोवोक्तार्थ्योर्न घः ।

वेदथ लेख इत्यादि तेनाजन्तेभ्य एव घः ॥

गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्र (३. ३. ११९)

हलन्तत्वेऽपि धन्ता एते । गोचरो नेत्रादिविषयः पशुचरणदेशो
वा । सञ्चरो मार्गः । व्यज्ञो व्यज्ञनम् । चकारादाकषनिकषादि । द्वौ
कषणपाषाणार्थौ ॥

अध्यायन्थायोद्यावस्तंहाराधारावायाश्र * (३. ३. १२२)

अजन्तत्वेऽपि नाम्न धन्ता एते । न्येति निष्ठिनोत्यनेनेति
शास्त्रयुक्त्यादिरच न्यायः, न अभ्रेषः । युता भवन्त्वत्रेत्युद्याव उत्सवः ।
संहारः समूहः । आवायस्तन्तुवानस्थानम् ॥

हलन्तेभ्यस्तु संज्ञायामित्यादि । घोवेति पुनर्विधानाद् । वेदलेखयोः कर्मर्थ-
तयापि ग्रहणसम्भवात् करणाधिकरणे उपलक्षणमित्यपि बोध्यम् ॥ हलन्तत्वे-
ऽपीति । ‘हलश्च’त्यस्य पूर्वापवाद इत्यर्थः । धन्ता एत इति । निष्ठात्यन्त
इति शेषः । नेत्रादिविषय इति । संज्ञी बोध्यतेऽनेन विवरणेन । एवं मार्ग
इत्यादिना च । चकारादिति । चकारोऽनुकूलसुच्चयार्थः । कषः निकष इति
काशिका । भोजस्तु ‘गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमबकभगाकर्षनिकषा-
श्च’ति सूत्रयन् वकभगादीनपि सङ्गृहाति । क्रमनिगमकषेषु स्वर एव भेदः ।

“शाखाकरचलत्पत्रव्यजवातैर्हतकुमाः ।

अधीध्वे निगमान् कच्चित् सुहङ्गिरवनीरहैः ॥

तृणं बहुलमभन्त्यः पीनोऽन्यः पीवर्वैर्वहैः ।

कच्चित् सवनमोहव्यो गोचरेषु चरन्ति वः ॥”

इति सुभद्राहरणे ॥ अजन्तेष्वपि धन्ताः केचन निष्ठात्यन्ते अध्या-
येत्यादिना । तदाह — अजन्तत्वेऽपीति । न अभ्रेष इति । अषो अंशः
तदन्योऽश्रेषः । स चार्हतामात्रपर्यवसायी । ‘अभ्रेषन्यायकल्पास्त्व’त्यमरः । इह

* ‘आधारावादशब्दं वार्त्तिकात् प्रक्षिसो’ इति केरलवर्षदेवः । तथा च ‘हलश्च’ति
सूत्रे भाष्यवार्त्तिकं ‘घम्बुविधावव्यापादाधारावायानामुपसांख्यानमि’ति ।

उदङ्कोऽनुदके (३. ३. १२३)

तैलादेरुदधितिदर्वीं सन्दंशश्चोदङ्कः । उदकस्य तूदश्चनः ॥

जालमानायः (३. ३. १२४)

करणे घञयम् ॥

खनो घ च (३. ३. १२५)

खनेः करणाधिकरणयोरर्थयोर्धथ घञ् च स्यात् । आखनः
आखानः । चकाराद् भजादेश घः । भजनीयो भगः । खल्यते सञ्ची-
यतेज्ञ धान्यमिति खलः । ‘खनेहर्दे डरेकेकवकाश वाच्या’ (वा० ३-
३-१२५) डिन्च्चाद्विलोपः । आखः । आखरः । आखनिकः । आख-
निकवकः । आखादयः खनित्रास्याः ॥

ईषद्दुसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् (३. ३. १२६)

कृच्छ्रार्थे दुश्शब्दे अकृच्छ्रार्थयोरीपत्स्वोशोपपदयोः धातोः

च निपातने न्यायोऽन्यादशः, संज्ञायां शास्त्रयुक्त्यादेः । न्यायवर्जमन्ये-
अधिकरणेऽर्थे ॥ उदङ्क हति । उत्पूर्वादश्चतेर्धजि निपातनमिदं ‘हल’ इत्येव
सिद्ध उदकपर्युदासाय ॥ आनाय हति । अजन्तत्वादर्थविशेषे घञन्तनि-
पातनम् । ‘आनायः पुंसि जालं स्यादि’त्यमरः ।

‘आनायेन समं हृतेषु मणिभिः शम्बूकयूथेषु’

हति रङ्गदेवः ॥ चकाराद् भजादेश घ हति । “खनो घ चे”ति वित्करण-
मन्यतोऽपि ज्ञापनार्थम् । तेन खलो भगः पदं चेत्यादि सिध्यतीति” हरदत्तः ।
भजादेरित्यत्रयमादिग्रहणं सफलयति — खल्यत इत्यादिना ।

“मुनीनां मृत्तिकाखानान् कर्तुकामा इवाखनन् ।

... ...

इडगुदौतैलमुत्सुज्य तैलोदङ्केन भाजनात् ॥”

हति सुभद्राहरणे । आख आखर इत्यादि । इदं ‘डरेकेकवकाश’

खल् । भावकर्मणोऽचायमुक्तः । भावे दुरासं त्वया, ईषदासं, स्वा-
सम् । कर्मणि दुष्करः । ईषत्करः । सुकरः । दुर्लभः सुलभ इत्यत्र 'न
सुदुर्भावं केवलाभ्याम्' (७-१-६८) इति लभेन तुम् । अन्योपसर्ग-
योगे तु 'उपसर्गात् खल्ववशोः' (७-१-६७) इति तुमेव । शूपलम्भः ।
अतिसुलभः । दुर्लभ इत्यादौ पुनः प्रादिसमाप्तः । बाहुलकात्
छत्योऽपि । दुर्लभः । 'मिमीलियामि'ति खल्यात्वनिषेधः । सु-
खनिष्ठेष्यम् ईषनिष्ठयः । दुष्प्रमयो रिपुः । सुलभमनेन ॥

कर्तृकर्मणोश्च भूकूञ्जोः (३. ३. १२७)

कर्तृपूर्वाद् भुवः कर्मपूर्वात् कुरुतेषद्दुसुयोगे खल् स्वात् ॥

अकर्मत्वाद् भुवो भावे कुञ्जः कर्मार्थ एव तत् ।
च्छर्ययोगश्च वाच्योऽत्र भवतेषत्पदुम्भवम् ॥

इति सूत्रेण भोजः साधयति । भावकर्मणोरिति । 'करणाधिकरणयोरिति
निवृत्तमि'ति काशिका । दुरासमिति । नपुंसकनिर्देशो भावाभिव्यञ्जकः ।

प्रादिसमाप्ति इति । सुलभदुर्लभशब्दयोः सिद्धयोरेयं समाप्तः । तेन
केवलाभ्यामिति तुमभावः सिद्धः ।

"गावः सुदोहास्तत्रासन्नीषदापं समिक्षुशम् ।
दारु चादुर्लभं भूरि तापसैराग्निहोत्रिभिः ॥"

कृत्योऽपीति । तथाच नारायणीये प्रयुक्तम् —

"एवं दुर्लभयवस्तुन्यपि सुलभतया हस्तलङ्घे"

इति सुभद्राहरणे । मिमीलियामिति । 'निमीलियां खड्ढोरात्वं
नेति वाच्यमि'ति वातिकम् । सुखनिष्ठेष्यमिति । ईषनिष्ठय इत्यस्यार्थवि-
वरणम् । अकृच्छार्थं द्योतयितुं सुखशब्दोपादानम् ॥ 'अकर्मत्वादि'त्यादिभिः
कारिकाभिः । 'कर्तृकर्मणोश्च भूकूञ्जोरि'ति सूत्रमर्थतो विशृणवन्नुदाहरणघटनया
विशदयति — अकर्मत्वादिति 'सम्भवव्याभिचाराभ्यां स्याद् विशेषणमर्थव-
दि'ति व्युत्पत्तेयोग्यतानुसन्धानादिति भावः । च्छर्ययोग इति । 'कर्तृकर्म-
णोऽच्छर्ययोरिति वक्तव्यमि'ति काशिका । 'भूकूञ्जां कर्तृकर्मणोश्च च्छर्ये'
इति भोजसूत्रम्

अपटोस्ते पदुत्तेन भवनं लघिवर्तीर्यते ।
 एवं स्वाङ्गमध्यभवं तेन तथा दुसुन्दरिभवम् ॥
 ईषन्मालङ्करं पुष्पं सुपिण्डङ्करं भोदनः ॥
 दुसेनानिङ्करो भीरः खित्त्वाद्वस्त्रमुभागमौ ।

आतो युच् (३. ३. १२८)

आदन्तात् स्वलिपये युच् स्यात् । दुर्जनः । सुज्ञानः । ईष-
 त्पानः । शासियुधिदशिधृषिमृषिभ्यो युज् वाच्यः । दुश्शासनः सुशा-
 सन इत्यादि ॥

क्तिच्छ्रुत्तौ च संज्ञायाम् (३. ३. १७४)

नाम्न्याशिषि घोत्त्वायां क्तिच्छ्रुत्तौ च स्तः । देवोऽमुं देयादि-
 ति प्रार्थनया जातो देवदत्तः । भूयादित्याशास्यमाना भूतिः ।
 रम ति ॥

न क्तिच्च दीर्घश्च (३. ४. ३९)

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनां क्तिच्च परे अनुनासिकलोप-
 तदभावे ‘अनुनासिकस्य क्तिच्छ्रुत्तोः—’ (६-४-१५) इति दीर्घश्च प्राप्तो
 न स्यात् । रन्तिः । सन् ति ॥

सनः क्तिच्च लोपश्चास्यान्यतरस्याम् (३. ४. ४५)

दानार्थस्य सनेः क्तिच्च परेऽन्त्यलोपः आत्वं च वा स्यात् ।
 सतिः सातिः सन्तिः ॥

धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः (३. ४. १)

“ईषत्पात्रङ्करैस्त्यक्त्वा छदान् दुर्भाजनङ्करान् ।

पलाशपत्रैः पात्राणि रचयन्ति स्म तापसाः ॥”

इति सुभद्राहरणे । शासीत्यादि । ‘शासियुधिदशिधृषिमृषिभ्यश्च’ ति
 भोजसूत्रम् ॥ आशिषीति । ‘आशिषि लिङ्गोटावि’ यत आशिषीत्यनुवर्तते ॥

धात्वन्तरस्य विशेषणत्वे भूतादिप्रत्यया भविष्यदादिधात्वर्थे-
ऽपि स्युः । कंसो हतो भविष्यति । अत्र हत इति भविष्यतीत्यस्य विशेष-
णम् । अत्र हननस्य भावित्वेऽपि भूतप्रत्ययः त्तो जातः । एवं
गमिष्यन्नभूदित्यादि ॥

अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां कृत्वा (३. ४. १८)

प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः प्राचां सते भावे कृत्वा
स्यात् । किञ्चादगुणः ॥

कृत्वालम् । कृत्वा खलु । कृत्वान्तस्य तु मुन्बन् सौ कृते ॥

कृत्वातोसुन्कसुनः (१. १. ४०)

एतदन्ता अव्ययाख्याः । तेन सुलक्ष । उपपदसमासे प्राप्ते ॥

सन्तिरिति । लोपात्वयोरभाव इदम् ॥ धात्वन्तरस्य विशेषणत्व इति ।
इह धातुशब्देन तदर्थो ग्राह्यः । नद्यर्थपरतन्त्रो धातुरन्येनाभिसम्बद्धुमलम् ।
सम्बन्धश्च विशेषणविशेष्यभाव ऐवेत्याह — विशेषणत्व इति । एवं च विशेष-
णभूतस्य विशेष्यमुख्यप्रेक्षितया तत्रैव कालान्तरानुरोधिनः प्रत्ययाः साधव
इति भावः । एतावता कंसो हतो भविष्यतीत्यादौ भूतानुरोधितमा भवि-
ष्यत्कालः भूतकालेनाभिसम्बद्धम् साधूक्रियतामिति शङ्काया नोत्थितिः । तस्य
विशेष्यत्वात् । एवम्ब भूते विहितोऽपि इह भविष्यदर्थो वोध्य इति यावत् ।

“वसन् ददर्शवितरन्तमम्बरात्”

इति माघः । इह वर्तमानेऽर्थे लडादेशः शता परौक्षे भूते किञ्चर्थो द्रष्टव्यः ।

“ते तमूचुर्गमिष्यन्तो धन्वी गच्छ त्वमग्रतः ॥”

इति सुभद्राहरणे इत्यादीन्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि ॥ कृत्वालं कृत्वा
खलिवति । उपपदयोरप्यलङ्घ्लवोरसमासं द्योतयितुमुच्चरत्र प्रयोगः ।

‘निर्धारितेऽर्थे लेखन खलकृत्वा खलु वाचिकम् ।’

अमैवाव्ययेन (२. २. २०)

अव्ययेन चेदमन्तेनैवाव्ययेन सह विहितहृषपदं प्रभस्यते ।
नान्याव्ययेन इत्यलंखत्वोरसमाप्तः । प्राचामित्युक्तेरन्तमते करणेना-
लम् ॥

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले (३. ४. २१)

एककर्तृकयोः क्रिययोः पूर्वकालक्रियायां कत्वा स्थात् । भुक्त्वा
व्रजति कुण्डः । अव्ययकुच्चेन भावार्थत्वाद् भोजनेऽर्थात् व्रजती-
त्यर्थः । भिक्षकर्तृके न । कुण्डेन भुक्ते रामो व्रजति । क्रियाबहुत्वेऽपि
स्थात् । स्नात्वा भुक्त्वा भूषित्वा व्रजति ॥

न कत्वा सेद् (१. २. १८)

सेद् कत्वा न कित् स्थात् । तेन गुणः शयित्वा । नर्तित्वा ।
धर्वसित्वा । अत्राकिञ्चान्नलोपाभावः ॥

मृडमृदगुदकुषषक्षिशवदवसः कत्वा (१. २. ७)

एभ्यः कत्वा कित् स्थात् । मृडित्वा मृदित्वेत्यादि । वद्रसार्थ-
जातित्वादुत्तम् । उदित्वा । उषित्वा ॥

इति माघः । करणेनालमिति । अलंयोगे तृतीया ॥ क्रिययोरिति ।
धात्वर्थभूता क्रियेह विवक्षिता । इदं समानः कर्ता ययोर्धात्वर्थयोरिति काशि-
कायां स्पष्टम् । क्रियायां कत्वा स्थादिति । क्रियायां वर्तमानाद्वातोरिति यावत् ।
अथवा ‘अव्ययकृतो भाव’ इति कत्वाया भावार्थत्वं स्फोरयितुमीढशं विवरणम् ।
पूर्वकाल इति किम् । पठति च लिखति च । क्रियाबहुत्वेऽपि ति ।
सूत्रे ‘द्विवचनमतन्त्रमि’ति काशिका । अपूर्वकालेऽपि क्वचित्—सुखं व्यादाय
स्वपिति, सम्मीळ्य हसति । ‘अत्रोपसङ्घचान्मपूर्वकालत्वादि’ति वृत्तिः ।
भोजस्तु ‘व्यादान्वनिमीस्यादेरपूर्वकालेऽपि’ इति सूत्रयति । तत्रादिग्रहणात्
पादौ प्रसार्य पतति, दन्तान् प्रकाश्य जल्पतीत्याद्यपि सिद्धम् ॥ न किदिति ।
‘असंयोगाल्लिट् किदि’त्यतः क्रिदिस्यनुवर्तते । नलोपाभाव इति । किञ्च्चा-

रुदविदमुषग्रहस्वपिप्रच्छः संश्च (१. २. ८)

एभ्यः कृत्वा संश्च कित् स्यात् । रुदित्वा । विदित्वा । मृषित्वा ।
कित्त्वाद् ग्रहादेः प्रसारणम् । 'ग्रहोऽलिंटि—' (७-२-३७) इति दीर्घः ।
गृहीत्वा । सुप्त्वा । छशां पः । पृष्ठ्वा । स्वपिप्रच्छयोः सनर्थमुक्तिः ।
अत्रानिदत्त्वात् कित्त्वमनिपद्धम् ॥

नोपधात् थकान्ताद् वा (१. २. २३)

नकारोपधात् थकान्तात् परः सेद् कृत्वा वा न कित् स्यात् ।
कित्त्वे नलोपः । ग्रन्थित्वा । ग्रन्थित्वा । गुन् फ, शुफित्वा गुंफित्वा ।
अनोपधात् नित्यमकित्त्वमेव । पोथित्वा । तोफित्वा । द्वौ हिं-
सार्थैः ॥

वज्जिच्छलुज्ज्यृतम् (१. २. १४)

एभ्यः सेद् कृत्वा वा न कित् स्यात् । वचित्वा वशित्वा ।
'लुञ्च अपनयने' । लुचित्वा लुशित्वा । क्रतिः सौत्रो दयाज्ञगुप्ता-
गतिषु । क्रतित्वा अतित्वा ॥

तृषिमृषिकृशोः काश्यपस्य (१. २. २५)

एभ्यः सेद् कृत्वा वा न कित् स्यात् । काश्यपोक्तिः पूजार्था ।
तृषित्वा तर्पित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । कृशित्वा कर्शित्वा ॥

रलो व्युपधाद्वलादेः संश्च (१. २. २६)

भावस्य साध्यमनेकविधमिति विचार्येदम् । अनिदित्तामिति प्राप्तो नलेपः
कित्त्वनिबन्धनो नेति भावः ॥ कित् स्यादिति । स्वतः कितः कृत्वायाः पुनः
कित्त्वविधानं 'न कृत्वा सेडि' ति निषेधस्य पुरस्तादपवादमर्यादया प्रतिप्रसवाय ॥
द्वौ हिंसार्थाविति । 'पुथ हिंसाणा', 'तुफ हिंसायामि' ति धातुपाठः ॥ वचित्वा ।
कित्त्वेन नलोपः । क्रुतित्वेति । आर्धघातुके क्रडतेरीयङ् विकल्प्यते ।
तदभावपक्ष इदम् ॥ तृषिमृषिकृशेरिति । 'न कृत्वा सेडि' ति नित्यनिषेधे प्राप्ते
विकल्पः ॥ रलो व्युपधादिति । 'न कृत्वा सेडि' त्यतः सेडिति वर्तते । 'नोपधात्

१. 'टि ही' ग. पाठः.

उथ इथं वी । व्युपधाद् रलन्ताद्गुदादेः परौ सेटौ कत्वासनौ
वा कितौ स्तः । मुदित्वा मोदित्वा । चितित्वा चौतित्वा ।

देवित्वेत्यरलन्तत्वाद् विकल्पोऽयं न जापते ।

वर्चित्वा व्युपधाभावादेषित्वेत्यहलादितः ॥

अथेदकथा ।

‘श्रुकः किति’(७-२-११) इति इडभादः । अत्त्वा । भूत्वा । ऋतु
इत् । दीर्घः । तीर्त्वा । स्वरत्यादावप्युग्नतानां ‘श्रुकः किति’(७-२-११)
इति इण्ठिषेध एवेष्टः । सृत्वा । छृत्वा । धूत्वा । ऊदितां तु वेद् स्या-
देव । ‘अशू व्यासौ’ । छशां पः । अष्टवा अषित्वा । एवं रथादि-
विकल्पे रदृघ्वा रथित्वा इत्यादि । ‘क्षिशः कत्वानिष्टयोः’ (७-२-५०)
इति वेद् । क्षिष्टवा क्षिशित्वा । अस्य ‘मृडमृद—’ (१-२-७) इति
कित्वस् । पूड़श्च पूत्वा पवित्वा । ‘वसतिक्षुधोरिद्’(७-२-५२) इति नित्य-
मिद् । पृडादिना कित्वादुत्वमुक्तस् । उषित्वा । ‘रलो व्युपधात्—’
(१-२-२६) इति वा कित्वस् । ध्रुषित्वा क्षोषित्वा । ‘अञ्चेः पूजायाम्’
(७-२-५३) इतीद । अञ्जित्वा । गतौ तु अक्त्वा । अत्रानिदृत्वेन
कित्वान्तलोपः ।

थफान्ताद्वा इति सूत्रो वेति चानुवर्तते । वा कितौ स्त इति । फङ्कित-
मिदम् । सन्यप्राप्तस्य कत्वायां प्राप्तस्य च निषेधस्य विकल्पनात् । रलिति
प्रत्याहारः । रलन्ताद् व्युपधात् हलादेरिति सूत्रस्य प्रयोजनं कारिक्या
सङ्गृहाति — देवित्वेत्यादिना ॥

अथेदकथा । प्रस्तुतत्वाविषयिण इट इत्यर्थः ॥

तदारभते—श्रुकः कितीति । दीर्घ इति । वोरिस्त्यादिः । तीर्त्वेति ।

“तीर्त्वा भूतेशमौलिसजममरधुनीमात्मनासौ तृतीयः ।”

इत्यनर्धराघवे । स्वरत्यादावपीति । ‘स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वेति वि-
कल्पितेऽपीति यावत् । ऊदितां स्विति । उग्नतत्वाभावादिति शेषः । क्षिल-
शित्वेति ॥

“अदातरि वृथायानात् क्षिशित्वाप्यन्यतो वरम् ।”

इति । कित्वामिति । ततो गुणभावः । पूड़श्चेति । तेन कत्वानिष्टयोरिद्-

लुभोऽविमोहने* त्विद् स्याद् वा कित्वं रल इत्यपि ।
लोभित्वा वा लुभित्वा वा केशान् वृत्त्याति वालिका ॥

अथव 'तीषसह —' (७.२-४२) इति इद्विकव्याद् रलः कित्व-
विकल्पाच्च लुब्ध्वा लुभित्वा लोभित्वा ॥

जृत्रश्च्योः कित्व (७. २. ५५)

अनयोः कत्वायां नित्यमिद् स्थात् । इत्यकित्वाद् गुणः ।
प्रसारणाभावश्च ॥

वतो वा (७. २. ३८)

जरित्वा जरीत्वा । व्रित्वा । जृषो जीत्वेति केचिदित्यनि-
च्छयाह माधवः ॥

उदितो वा (७. २. ५६)

उदितो धातोः कत्व इद्विकल्पः । शशु, शमित्वा । 'अनुनासि-
कस्य—' (६-४-१५) इति दीर्घः । शान्त्वा । वृधु, वर्धित्वा वृद्ध्वा ।

विकल्पनादाह— पूत्वा पावित्वेति । 'पूडः कत्वे'ति सेटः कित्वनिषेधाद्
गुणधटित्सुदाहरणं पवित्वा । उत्वामिति । सम्प्रसारणादिति शेषः ।
नलोप इति । 'अनिदित्तामि'त्यनेन । अक्षपरिमाणग्रहणे नायमिति वार्तिकम् ।
लुभोऽविमोहने इति । सूत्रानुकरणमिदम् । अनेन लुभः कत्वानिष्ठयोरविमोहनेऽर्थे नित्यमिद् विधीयते । रल इत्यपीति । अनेन सेटः कत्वायाः
कित्वविकल्पः सिद्धः । अत उदाहरणं— लोभित्वा वा लुभित्वा वेति ।
केशानिति । अविमोहनं दोतयितुमिदमर्थविवरणं— लुभित्वा लोभित्वेति ।
अविमोहने तद्विरहेऽपीदं द्वयं समानम् । अविमोहने लुब्धेत्यस्याभावो विशेषः ॥
जृत्रश्च्योरिति । जरते: 'श्रयुक' इति निषेधे वृश्चतेस्त्रदिता विकल्पे च प्राप्ते
वचनमिदं नित्यार्थम् ॥ अनिच्छयाह माधव इति । इत्थं हि तदीयो प्रन्थः—
"अन्नात्रेयः किञ्चिदाह— 'जृत्रश्च्योः कित्व' इतीङ्गिधौ सानुबन्धकत्वा-
दस्याग्रहणाद् 'श्रयुकः किती'ति निषेधे जीत्वेति भवितव्यमिति । स्वयमेव
सानुबन्धकत्वेऽपि 'जृस्तम्भु' इत्याङ्गे ग्रहणं चाह । एवं नियमे कारणं स
प्रष्टव्यः" इत्यादि ॥ उदितो वेति । पूर्वतः कित्वग्रहणमनुवर्तते ॥ अचो

* 'विमोहनमाकुलीकरणमि'ति केरलवर्मदेवः ।

खनु, खनित्वा खात्वा । अत्र 'जनसन—' (६-४-४२) इत्यात्मम् ।
क्रमु, क्रमित्वा । अनिदत्त्वे तु ॥

क्रमश्च कित्व (६. ४. १८)

अस्य ज्ञलादौ कित्व परेऽचो दीर्घो वा स्यात् । ज्ञान्त्वा
क्रन्त्वा ॥

कित्व रक्निदस्यन्दोः (६. ४. ३१)

अनयोः कित्व परे नलोपो न स्यात् । 'ज्ञरो ज्ञरि—' (८-४-६५)
इति दलोपः । स्फन्त्वा । स्यन्त्वा । स्यन्देहदित्यात् स्यन्दित्वेत्यपि ॥

जान्तनशां विभाषा (६. ४. ३२)

जान्तानां नशेश्च कित्वपरे नलोपो वा न स्यात् । हृत्वचत्वै ।
भक्त्वा भङ्गक्त्वा । रक्त्वा रङ्गक्त्वा । नशोः 'मस्तिनशोर्झलि'
(७ १-६०) इति तुम् । तस्य वा लोपः । नष्ट्वा नंष्ट्वा । मस्जेश्चा-
न्त्यात् प्राङ् तुमि सलोपै जान्तत्वाद्वा नलोपः । मव्त्वा । मङ्गक्त्वा ।
सेद्यत्वे त्वकित्वाभलोपापसङ्ग एव । अञ्जित्वा । 'अञ्जू व्यक्तावित्यू-
दित्वादिद् । 'घतिस्थति—' (७-४-४०) इतीत्वम् । दित्वा । सित्वा ।
मित्वा । स्थित्वा । 'शाञ्छोरन्यतरस्याम्' (७-४-४१) । शित्वा शात्वा ।
छित्वा छात्वा । 'दधातेर्हिं' (७-४-४२) । हित्वा ॥

जहातेश्च कित्व (७. ४. ४१)

दीर्घ इति । उपधादीर्घप्रकरणे स्थितस्य प्रकृते फलमन्त्र एवेति मत्वेदम् ।
प्रकर्मयेत्यादौ वाहिरङ्गोऽपि ल्यवादिरन्तरज्ञानपि विधीन् वाधत इति पूर्वं दीर्घा-
प्रवृत्तिः । अथवा ज्ञलादित्वनिमित्स्य नङ्गक्यमाणत्वादकृतव्यूहपरिभाषया
वा ॥ स्यन्दित्वेति । अत्र 'न क्त्वा सेडि'ति कित्वप्रतिषेधादेव नलोपाभाव
इति काशिका ॥ नशेमस्जीति । रञ्जिभञ्जिवत् स्वाभाविकस्य नकारस्या-
भावान्नलोपप्रसक्तिमापाद्य प्रक्रियाविशदीकरणार्थमिदम् । सेद्यत्वे त्विति ।

अस्य कित्वपरे हि स्यात् । हित्वा । हाङ्गस्तु हात्वा । ‘दो ददू घोः (४-४ ४६) । दत्त्वा । ‘अदो जग्धिर्वर्यपूर्ति किति’ (२-४-३६) इति जग्धयादेशः । तस्य धत्वम् । ‘झरो झरि—’ (८-४-६६) । जग्धवा ॥

अथ ल्यप् ।

उपसर्गाणां ‘कुगतिप्रादयः (२-२-१८) इति समासे कृते ॥

समासेऽनञ्जपूर्वे कत्वो ल्यप् (७. १. ३७)

अनञ्जपूर्वे समासे कत्वो ल्यवादेशः स्यात् । लः स्वरार्थः । पस्तुगर्थः । स्थानिवच्चेन कित्वादगुणः । तुक् । प्रहृत्य । प्रकृत्य । इडोऽधिना सह सर्वण्डीर्घः । कत्वो ल्यप् । अधीय । अत्र दीर्घत्वात् तुगभावे प्राप्ते ॥

षत्वतुकोरसिद्धः (६. १. ८६)

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशविधिरसिद्धः स्यात् । तेन सर्व-

अञ्जधातोर्वेट्वादिदम् ॥ हाङ्गस्त्विति । जहोतरिति निर्वेशाद् हाक एव भवतीति सङ्कल्पः ॥

अथ ल्यविति । कत्वाप्रकरणात् तदादेश इति यावत् ॥

समासेऽनञ्जपूर्वे कत्वो ल्यप् । इह समासो गतिपूर्वः कारकपूर्वे-इव्ययपूर्वश्चेति बहुधा सम्भवी । कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया गतिकारकपूर्वस्यैव ग्रहणे तु अनञ्ज इति नञ्जपूर्वत्वपर्युदासो द्वनर्थः । अतः साहश्यात् सामान्यतोऽव्ययपूर्वं एवेह समासो ग्राह्यः । तदिह सूचयन्नवतारिकामारचयति—उपसर्गाणां कुगतिप्रादय इति समासे कृत इति । नन्समासे तु कत्वान्तमेव रूपम् । अथोदाहरणम् ॥

‘अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलनप्रताम् ।

अङ्गेशयित्वा चात्मानं यत् स्वल्पमपि तद् बहु ॥’

नीतिः । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यव् बाधत इति न्यायेन हित्वदत्त्वात्तेवदीर्घशूद्धिटो न भवन्ति । तेन प्रधाय, प्रदाय, प्रखन्य, प्रस्थाय, प्रपाय, प्रशम्य, परिपृच्छय, प्रदीव्यत्यादीनि रूपाणि सिद्ध्यन्ति । ल्यपि प्रक्रियाविशेषार्थमाह — इडोऽधिनेत्यादि ॥ एकादेशविधिरिति । ‘एकः पूर्वपर-

दीर्घासिद्धेरिकारसङ्गावात् तुक् । अधीत्य । प्रतीत्य । प्रतीयेति
त्वीधातोरेव ।

द्वारेऽस्येत्यत्र षत्वं स्थादोदशमस्येत्यतः ।

पूर्वरूपे त्वसिद्धेऽस्मिन्निणभावान्न तद् भवेत् ॥

‘अदो जग्धिः —’ (२-४-३६) इति ल्यपि जग्धिः । प्रजग्ध्य । ‘ल्यप्य-
जेर्वाभावो वे’ति कौमुदी । उद्दिय । उद्दीय । ल्यपः किञ्चाद् व्यञ्ज-
वेबोर्यजादित्वेन ज्याधातोर्ग्रहिज्यादिना च प्रसारणे ग्रासे सूत्राणि—

ल्यपि च (६. १. ४१)

ज्यश्च (६. १. ४२)

व्यश्च (६. १. ४३)

विभाषा परेः (६. १. ४४)

ल्यपि वेजः प्रसारणं न स्यात् । ज्याधातोर्व्येजश्च न । परि-
व्येजस्तु वा स्यात् । एच आत्मस् । यटं प्रवाय । ‘ज्या वयोहानौ’ ।
प्रज्याय स्थितः । प्रव्याय । परिवीय परिव्याय । ‘समोऽपि वे’ति
कौमुदी । संवीय संव्याय । ‘मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च’ (६-१-५०)
‘विभाषा लीयतेः (६-१-५१) इति च ल्यप्यात्वम् । प्रमाय । निमाय ।
उपदाय । निलाय निलीय ॥

वा ल्यपि (६. ४. ३८)

अनुदात्तोपदेशबनतितनोत्यादीनां ल्यप्यनुनासिकलोपो वा
स्यात् । व्यवस्थितविकल्पत्वान्मान्तानां वा अन्येषां नित्यम् । लोपे कुते
इस्वान्तत्वात् तुक् । नियत्य नियम्येत्यादि । मन्यादेस्तु अभिमत्य ।
निहत्य । वनेः प्रवत्य । तनादेः वितत्य ॥

योरि’ति प्रकरणादिदम् । ईधातोरिति । एकादेशासिद्धावपि प्रकृतिस्थ
ईकारो दीर्घो दुरपहव इति यावत् । षत्वे सिद्धत्वं कारिक्योदाहरति —
द्वारेऽस्येत्यादिना । ल्यपः किञ्चादिति । स्थानिवद्वावेनेत्यादिः ॥
ल्यपि चेति । ‘न सम्प्रसारण’ इत्यतो न सम्प्रसारणमिति वर्तते । एवमुत्तरत्रापि ।
तदाह — सम्प्रसारणं न स्यादिति । समोऽपीति । समुपसृष्टादपि व्येवः
सम्प्रसारणं नेत्यर्थः ॥ इस्वान्तत्वादिति । स्थानिवद्वावस्त्वलविद्वित्वान् ।

ल्यपि लघुपूर्वात् (६. ४. ५६)

लघुपूर्वाद् वर्णात् परस्य णेल्यपि परेऽयादेशः स्यात् । प्रक-
थय । प्रशमय । निशमय । निशम्येत्यणिजन्तात् सिद्धम् । अलघु-
पूर्वात् तु 'णेरनिटि' (६-४-५१) इति णिलोप एव । प्रपाल्य । प्रपाल्य ॥

विभाषापः (६. ४. ५७)

आपेः परस्य णेल्यप्ययादेशो वा स्यात् । समाप्य समाप्य ॥

क्षियः (६. ४. ५९)

अस्य ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय । 'वेत्येक' इति कौमुदी ।

प्रवित्य ॥

न ल्यपि (६. ४. ६१)

ल्यपि परे घुमादेरीत्वं न । प्रधाय । प्रदाय । प्रमाय । प्रस्थाय ।
उपगाय । निपाय । निपीयेति तु 'पीड़् पान' इत्यस्मात् । विहाय ।
अवसाय ॥

अदेः कत्वायां जाग्धिसिद्धौ पुनर्ल्यपि तदुक्तिः ।

न कत्वाकार्याणि सर्वाणि ल्यपि सन्तीति बोध्यते ॥

तेन द्यतिस्यतीत्यादिपञ्चसूत्रीगतं च न ।

तस्मात् प्रदाय प्रस्थाय विहायेत्याद्युदाहृतम् ॥

"अवगत्य तत्त्वमनिबोध्य पामरान्

भवतीह जन्तुरकृतात्मनां वरः ।"

इति नीतिः ॥ ल्यपि लघुपूर्वात् । 'णेरनिटी'त्यतो णेरिति पूर्वसूत्रादय् इति
चानुवर्तते । तदाह — णेल्यपि परेऽयादेशः स्यादिति । 'विगणय्य नयन्ति
पौहवमि'ति भारविः ॥ न ल्यपीति । 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' ईदिति
चानुवर्तते । निपीयेति त्विति । 'निपीय यस्य स्तिरक्षिणः कथा' इति
श्रीहर्षप्रयोग इति शेषः । पीड़् पान इति । तदा स्वाभाविकमेवेत्यं स्थितम् ।
अथ ल्यपि परतः कत्वाप्रत्ययनिबन्धनानां कार्याणामप्रवृत्ति कारिकाभिरुदा-
हरणगर्भाभिः प्रपञ्चयति — अदेः कत्वापाभित्यादिभिः । इदं च 'समा-

दीर्घोऽनुनासिकान्तानां जनादेरात्ममृद् च न ।
प्रक्रम्याखन्य सन्दीष्य हलि चेतीह दीर्घता ॥

उपसर्गाद्वस्व ऊहतेः (७. ४. २३)

उपसर्गात् परस्य ऊहेर्यादौ किञ्चिति परेऽणो ह्रस्वः स्यात् ।
समुद्दा । ब्युद्दा । ‘व्यतीपातर्थमभ्युद्दा’ । अनुपसर्गात् तृष्णते । ओहेत्याङ्-
पूर्वस्यान्योपसर्गयोगे समोद्देत्यादौ ह्रस्वो मा भूदित्यण इत्युक्तम् ।
अनञ्जपूर्वे क्त्वो ल्यवित्युक्तेनञ्जस्मासे ल्यम्न । अकृत्वा । अव्ययपूर्वते
एव ल्यविष्टः । अन्यत्र न । परमकृत्वा । उच्चमकृत्वा । सम्यक्
कृत्वेत्यर्थः ॥

अथापूर्वकाले क्त्वाविधिः ।

उदीचां माडो व्यतीहारे (३. ४. १९)

उदङ्गमते विनिमयार्थान्याङ्गः क्त्वा स्यात् । ल्यपु । अपमाय ॥

मयतेरिदन्यतरस्याम् (६. ४. ७०)

अस्य ल्यपि वेत् स्यात् । इत्वे तुक् । अपमित्य अपमाय वा
याचते । याचने नापमयत इत्युत्तरकाङ्गे क्त्वा । अनुदङ्गमते भाचित्वा-
पमयत इत्यपि ॥

सेऽनञ्जपूर्वे क्त्वो ल्यविति सूत्रे ‘ल्यवादेश उपदेशवचनम्’ इत्युपक्रम्य ‘यदय-
मदो जग्धिर्व्यप् ति कितीति ति कितीत्येव सिद्धे ल्यव्यहणं करोती’त्यन्तेन
ग्रन्थेन भाष्ये स्पष्टीकृतस्य सारम् ॥ उपसर्गाद्विप्रस्व ऊहतेः । ‘शृदृग्रामि’त्यतो
ह्रस्व इति ‘केऽण’ इत्यतोऽण इति पूर्वसूत्राद् यि किञ्चितीति चानुवर्तते ।
तदाह — उपसर्गादित्यादिना । अव्ययपूर्वत्वं एवेति । अनजिति पर्यु-
दासलब्धोऽयमर्थः ॥

अपूर्वकाले क्त्वा विधिरिति । इदं व्यतीहार इत्यर्थग्रहणात् सिद्धम् ॥

कृत्वेति । अलंखल्वोरित्यतः क्त्वानुवर्तते । याचने नापमयत इति ।
याचने न कस्यचित् स्वलब्धस्य कार्यस्य विनिमयं करोतीत्यर्थः । इदमधो-
निर्दिश्यमानात् सुभद्राहरणोदाहरणात् स्पष्टम् । तथाहि —

“अपमित्य तपोवितैरस्या भागं भगीरथः ।

निनीषुः स्वप्तिन् नाकं ययाचे चन्द्रशेखरम् ॥”

परावरयोगे च (३. ४. २०)

अन्यतोभागस्थितं परम्, इतोभागस्थितमवरम् । ताभ्यां योगे
क्त्वा स्यात् ।

लङ्घा सेतुमतिक्रम्य तिष्ठतीह परा पुरी ।

सद्यादिः सेतुमप्राप्य तिष्ठतीहावरो गिरिः ॥

अत्रातिक्रमस्थित्योरप्राप्तिस्थित्योर्वा कालभेदाभावादपूर्वका-
लत्वम् । ‘व्यादाय स्वपिति सम्मील्य हसतीत्यादेशोपसंरुपानमेक-
कालत्वात्’ । आद्युक्तेदन्तान् प्रकाश्य जलपति इति ॥

आभीक्षण्ये णमुल् च (३. ४. २२)

पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वकाले णमुल् क्त्वा च स्यात् । णित्त्वाद्
दृष्टिः । हासम् । सौ कृते मान्तत्वेनाव्ययत्वाल्लुक् ॥

नित्यवीप्सयोः (८. १. ४)

क्रियायाः पौनःपुन्ये व्याप्तिविवक्षायां च द्विरुक्तिः स्यात् ।
हासं हासं वक्ति । हसित्वा हसित्वा वक्ति । युक् । पायं पायं नृत्यति ।
लभ् अम् ॥

अत्र भागीरथीवर्णने फलगुनः स्वीयानि तपोविचानि विनिमयेन समर्पयिष्यन्
भगवन्तं चन्द्रशेखरं पितृभ्यो नाकं याचितवानिति व्यतीहार उत्तरकालत्वं च
क्त्वायाः प्रतीयते ॥ परावरयोगौ विशदयन्नुदाहरति — लङ्घा सेतुमिति का-
रिक्या । सेतोः परतो लङ्घा अवतरः सद्यादिरिति केरलीयस्य कवे-
द्वृष्ट्येदम् । व्यादायेति । इदमत्र क्त्वाविधौ पूर्वकाल इत्यस्य प्रयोजनविचा-
रावसरे प्रपञ्चितम् ॥ आभीक्षण्य इति । इदमाभीक्षण्यं धात्वर्थक्रियायां विशे-
षणम् । आभीक्षण्यवत्यां क्रियायां वर्तमानाद्यातोरित्यर्थः ॥ नित्यवीप्सयो-
रिति । केवलयोः क्राणसुलोः क्रियागतमाभीक्षण्यं द्योतयितुं शक्त्यमावाद्
द्विर्वचनावश्यकता । तदिदमत्र सूत्रे — ‘अत्र क्त्वाणमुलोलेट इवास्वार्थिक-
त्वात् प्रकृत्यर्थोपाधिदोतने सामर्थ्यं नास्तीत्याभीक्षण्यदोतने द्विर्वचनं मवती’ति
मोजबूत्तौ स्पष्टम् । पायंपायमिति ।

विभाषा चिण्णमुलोः (७. १. ६९)

लभेश्चिण्णमुलोर्नुं वा स्यात् । धनं लभ्यं लभ्यं, लाभं लाभं
वास्ते । सोपसर्गाद् तु नित्यं तुमेव । शश्वत्तालभमालभयास्ते ॥

अपगुरो णमुलि (६. १. ५३)

अस्य णमुलि परे एच आत्वं वा स्यात् । शश्वत्तमपगारम् अप-
गारमभ्येति । अपगोरमपगोरं वा ॥

न यद्यनाकाङ्क्षे (३. ४. २३)

यच्छब्दयोगे तु कत्वाणमुलौ न स्तः । यद् भुक्ते ततो व्रजति ।
अनाकाङ्क्ष इत्युक्तेरत्रैव एनः क्रियान्तराकाङ्क्षायां स्यादेव । यद् भुक्त्वा
व्रजति ततोऽधीते । तत्राधीतक्रियाकाङ्क्ष्यते ॥

विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु (३. ४. २४)

एषूपदेषु पूर्वकाले वा कत्वाणमुलौ स्तः । अग्रे भोजं व्रजति ।
अग्रे भुक्त्वा व्रजति । सर्वेभ्यः प्राग् भुक्त्वेत्यर्थः । एवं प्रथमं पूर्वमिति
योज्यम् ॥

अत्र कत्वाणमुलोः सार्धमुक्तेषूपदेष्वपि ।

अमन्तमात्रसम्बन्धस्याभावादसमाप्ता ॥

“ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म सारं सारं गुरोग्निः ।

सिद्धान्तकौमुदीव्यास्त्वां कुर्मः प्रौढमनोरमाद् ॥”

इति दीक्षितचरणाः ॥ तुमिति । ‘इदितो तुमि’त्यतो तुमिति, लभेश्चेति चानु-
वर्तते । सोपसर्गादिति । ‘व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेनानुपसृष्टस्य विकल्प
उपसृष्टस्य नित्यं तु भवती’ति काशिका । आलभमिति । अन्यत्रापि प्रा-
लभ्मि, प्रलभ्मम् । ‘यः सनिन्द उपालभ्म’ इत्यमरः ॥ एच आत्वं वेति ।
‘आदेच’ इत्यतस्तावानशः, ‘विभाषा लीयतेरि’त्यतो विभाषेति चानुवर्तते ॥
यद् भुक्त्वेति । यद् भोजमिति णमुलोऽप्युपलक्षणमिदम् ॥ अग्रे भोजमिति ।
पौनःपुन्यविरहाद् द्विरुक्तिर्न । अमन्तमात्रसम्बन्धस्येति । ‘उपपदसमाप्तः
कस्मात्र कियते । उक्तं तत्रैवकारस्य प्रयोजनम् अमैव यत्तुल्यविधानमुपपदं
तत् समस्यते नान्यादि’ति काशिकायामुक्तम् । ततोऽमा तुल्यविधानाभावादिह

तेन सुब्लुङ् न स्यात् । अग्रे च धोजं मोजं पूर्वमिति च स्यात् ।
वेत्युक्तेर्लडाद्यपि । अग्रे भुज्ञे ततो व्रजति ॥

कर्मण्याकोशो कृजः खमुजः (३. ४. २५)

क्षेपे दोत्ये कर्मण्वात् कृजः खमुजः स्यात् । अमन्तत्वादुपपद-
समासः । खिच्चान्मुम् । चोरझारभाक्रोचति । चोरशब्दमुक्तेत्यर्थः ।
एवं वधिरझारभाद्यति ॥

स्वादुमि णमुल् ॥ (३. ४. २६)

स्वाद्वर्थेषु पूर्वेषु कृजो णमुल् स्यात् । तेषां मान्तत्वं च निपा-
त्यते । गुडैः स्वादुझारं भयुरझारं सम्पञ्ज्ञारं लवणझारं वा सक्तुन्
धाना वा भुज्ञे । सम्पञ्ज्ञलवणाद्यपि स्वादुपर्यायावेवेति हरः । कत्वा-
पीष्यते । तत्र मान्तत्वाभावाद् यथार्ह द्वितीया । स्वादून् स्वाद्वी वा
समासो न भवतीत्यर्थं ऊद्यः । तत्फलमाह — सुब्लुङ् न स्यादिति । लडा-
द्यपीति । इदं वासरूपन्यायादेव सम्याद विभाषाग्रहणवैयर्थ्यमिह न शङ्कचम् ।
अत एव ज्ञापकाद् यत्र कत्वाणुमुलौ सह विधीयेते तत्र वासरूपविधिर्नास्तीति
ज्ञाप्यते । तेनाभीक्ष्ये लडाद्यभावः सिद्धः ॥ उक्तेत्यर्थं इति । चोरशब्दवचन-
भाक्रोशद्योतनाय । ननु वस्तुतस्तेन चोरेण भूयेत । करोतिरत्रोच्चारणार्थं इति
दण्डनाथः ।

“शिवयाकुश्यमानोऽपि चोरझारं शिवः सदाम् ।

एतां जटाटवीगूढां न मुच्छति कदाचन ॥”

सुभद्रा ॥ णमुल् स्यादिति । प्रकृतः खमुजः तु नानुवर्त्य विहितः
अधिकसङ्घर्थम् । खमुजि तु ‘अव्ययार्थमेव मान्तनिपातनं स्यादिति ढीप्
स्यादेव । णमुलि तु मान्तत्वमपूर्वं विधीयमानमीकाराभावार्थं च च्व्यन्तस्य च
मकारान्तार्थं विज्ञायते । अवश्यं चौत्तरत्र णमुल् विधेय इति लाघवभावादि-
हैव कृत’ इति हरदत्तमिश्राः । तेनास्वाद्वीं स्वाद्वीं वा कृत्या भुज्ञे स्वादुझारमिति
सिद्ध्यते । मधुरादेष्वपि स्वाद्वर्थतया स्वादुत्वमस्तीति तत्रापि मान्तत्वं निपा-
त्यत इत्याशयेनाह — मधुरझारमित्यादि । कत्वापीष्यत इति । इदं
काशिकायां वा सख्येण साधितस्य भङ्गयन्तरानुवादः । अव्ययकृतां भावार्थत्वेन
णमुलः कर्त्रधर्थत्वविरहादिह तत्रिस्तपिकर्तुरनभिधानेन तृतीया भवत्विति श-
ईयापि नोत्थातव्यम् । प्रधानभूजिक्यानिरुपितकर्तुरभिधानात् तेनैवा-

कुत्सेत्यादि । इतः परं कषादिपर्यन्तं णमुलि पूर्वकालार्थो न । समानकर्तृकत्वं तु सर्वत्रेष्टम् ॥

अन्यथैवंकथमित्यंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् (३. ४. २७)

एषु पूर्वेषु निरर्थकत्वाद् प्राप्तप्रयोगस्य कुञ्जे णमुल् स्यात् ।
अन्यथाकारं वदति । अन्यथा वदतीत्येवार्थः । एवंकारमित्यादि ।
कुञ्जः सार्थकत्वे तु न । कार्याण्यन्यथा कृत्वा गतः ॥

यथातथयोरसूयाप्रतिवचने (३. ४. २८)

अक्षमया प्रतिवचनार्थे वाक्ये यथातथयोः पूर्वयोर्निरर्थकस्य
कुञ्जे णमुल् स्यात् ।

किं त्वमेवं ब्रवीषीति पृष्ठेऽन्यो वक्त्यमणितः ।

यथाकारमहं जाने तथाकारं वदाम्यहम् ॥

त्रापि णमुलप्रकृतिक्रियायां कर्तुमन्त्वावश्यंभावाच्च । इतः परमिति । अयो-
ग्यतैव पूर्वकालार्थसम्बन्धे हेतुः । अन्यथा स्वाद्वादीनां भुज्यादिभिः सार्वका-
लिक्तयान्वयसम्भवाद् व्यासौ सङ्कोचे मानाभावाच्च ॥ निरर्थकत्वादिति । सि-
द्धाप्रयोग इत्यस्य विशदीकरणमिदम् । निरर्थकमपि शब्दमाडम्ब्रप्रिया यदि
प्रयुक्षन्ति तदा णमुलधटितप्रयोगोऽनुशिष्यत इति यावत् । कुञ्जः सार्थकत्वे
त्विति । अन्यथोपपदस्येत्यादिः ॥ यथाकारमिति । यथा जाने तथा
वदामीत्यर्थः । निरर्थकस्यापि णमुलन्ततया कुञ्जः प्रयोगे तु असूयाप्रतिवचने
नियमेन गम्येते इति विशेषः ।

“कथङ्कारं जटारण्ये गङ्गे ! बस्त्रम्यसे बिभोः ।

असूययेति पृच्छन्तीं गौरी प्रतिवदत्यसौ ॥

बस्त्रम्येऽहं यथाकारं गौरीभुर्जटावने ।

बस्त्रम्येऽहं तथाकारं सुखिता दुःखितापि वा ॥

तीरेषु निवसन्त्यस्याः पिवन्तोऽत्यमृतं पथः ।

भुज्ञानाः फलमूलानि स्वादुङ्करं महर्षयः ॥”

इति भूमद्रा ॥

कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये (३. ४. २९)

कर्मणः साकल्ये द्योत्ये कर्मपूर्वयोरनयोर्णमुल् । विद्वद्गर्श मान-
यते द्वष्टान् । सर्वानित्यर्थः ॥

यांश्चेरभूताँछुभते विचारयति वेच्चि वा ।

तान् सर्वानपि हन्तीति चोरवेदं निहन्त्यसौ ॥

यावति विन्दजीवोः (३. ४. ३०)

विन्देः शाभावान्न तुम्* । यावद्वेदं धनं ददाति । यावल्लभते
तावदित्यर्थः । यावज्जीवं तपस्यति ॥

चर्मोदरयोः पूरेः (३. ४. ३१)

अनयोः कर्मणोः पूर्वयोः प्यन्तात् पूरेणमुल् । णिलोपः । चर्म-
पूरं सुतः सोमः । उदरपूरं पिबति । पूरयन् पिबतीत्यर्थः ॥

साकल्य इत्युपपदेनान्वेति । तदाह — कर्मणः साकल्य इति ।
लभते विचारयति वेच्चि वेति । विद इति सामान्यग्रहणाद् ज्ञाने लभे
विचारे चार्थं विद्यमानस्य सर्वस्यापि विदेर्णमुल्प्रकृतित्वमस्तीत्याशयः ।

‘तीर्थदर्शं कृतस्नानः युष्पवेदं कृतोऽयः ।

तृप्यत्यस्यागतस्तीरमतिपुष्पं मुनिव्रजः ॥’

सुभद्रा ॥ विन्दजीवोरिति । लाभार्थं विदिं ग्राहयितुं नुंघटितो
निर्देशः — विन्देति । शाभावादिति । तौदादिकः शोऽत्र शशब्देन गृह्णते ।

‘यावज्जीवं यजन्ते ये ददतेऽधीयते च तान् ।

सङ्कृदस्यां नराः स्नाताः सुङ्कृतैरतिश्चरते ॥

यावद्वेदं तदाहत्य समिधः सकुशाद्यम् ।

पवित्राणं पवित्रेऽत्र निवसाम हृतश्रमाः ॥’

सुभद्रा ॥ पूरेरिति । प्यन्तस्येदं, तदाह — प्यन्तादिति । चर्मपूरं

* ‘शे मुचादीनमित्युच्छेरि’ति केरलवर्मदेवः ।

वर्षप्रमाण ऊलोपश्चात्यान्यतरस्याम् (३. ४. ३२)

अस्मिन् धोत्ये कर्मपूर्वाद् पूरेणमुल् । *तस्य वा ऊलोपश्च स्यात् ॥

कूपत्रं वापिकापूरं वर्षति स्माद्य वारिदः ।

यावता पूर्यते कूपस्ताददित्यवगम्यते ॥

चेले कनोपेः (३. ४. ३३)

चेलार्थेषु कर्मसु पूर्वेषु वर्षप्रमाणे धोत्ये कनोपेणमुल् । उन्द-
नार्थोऽयम् । एन्तत्वाणिलोपः । चेलकनोपं वर्षति वसनकनोपम् ।
यावता चेलं सिद्ध्यते तावद् वर्षतीति माधवोक्त् । ‘गात्रपुरु-
षयोः स्नातेरिति भोजः । वर्षप्रमाण इत्येव । गात्रस्नायं पुरुषस्नायं
वा वर्षति । गात्रं स्नापयन् वर्षतीति ष्यर्थोऽत्रेषुः ॥

निमूलसमूलयोः कषः (३. ४. ३४)

अनयोः पूर्वयोः कषेणमुल् ॥

कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः (३. ४. ४६)

एतदादिषु ‘उपमाने कर्मणि च’(३-४-४५)इत्यन्तेषु विधिमत
एव धातोरनुप्रयोगः कार्यः । निगतमूलं ग्रासमूलं कपति निमूलकापं
कषति, समूलकापं कषति । अनुप्रयुक्तस्य क्रियासामान्यपरत्वात्
समूलं कषतीत्येवार्थः ॥

मुतः सोमः । यावता चर्म पूर्यते तावदित्यर्थः ॥ तस्येति । अनेन सूत्रेऽस्य-
ग्रहणस्य प्रयोजनमुपन्यस्तम् । अस्यग्रहणाभावे हि पूराद्युपपदे वा यत्रकुत्रापि
स्थितस्योकारस्य लोपः प्रसजेत् । तदा काशिकोक्तदिशा मूषिकाबिल्पूरं वृष्टे
देव इत्यादौ मूषिकागत ऊकारोऽपि लोप्येत । वर्षप्रमाणमर्थगम्यमुदाहरणे
विवृणोति यावता पूर्यत इत्युत्तरार्थेन ॥ चेलार्थेष्विति । तथाच माघः —

“यूनि गाढपरिरम्भिणि वस्त्रकनोपमम्बु वबृषे यदनेन ।”

ष्यर्थोऽत्रेषु इति । स्नातेरकर्मकल्पाद् गात्रपुरुषयोः कर्मणोरुपपदयो-
विधानादन्वययोग्यतासम्पादनार्थमिदम् । यावता गात्रं पुरुषश्च स्नाप्यते
तावद् वृष्टे इति दण्डनाथः ॥ एतदादिष्विति । एतच्छब्देन कषेणमुलिवधा-
यकं शास्त्रं परामृश्यते । ‘निमूलसमूलयोः कष’ इत्यादिष्विति केरलवर्मदेवः

* ‘स्नातेरिति कैरलवर्मदेवः ।

शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः (३. ४. ३५)

शुष्कं कृत्वा शुष्कमेव वा पिनष्टि शुष्कपेषं पिनष्टि । एवं रूक्ष-
पेषं पिनष्टि । रूक्षं परुषम् । चूर्णाङ्गतं पुनः पिनष्टि चूर्णपेषं पिनष्टि ॥

समूलाकृतजीवेषु हन्तकृञ्जग्रहः (४. ४. ३६)

क्रयेण योज्यम् । हन्तेर्णिति तत्त्ववत्वे । समूलघातं हन्ति ।
अकृतकारं करोति शूरः । कैश्चिदप्यकृतमद्भुतं करोतीत्यर्थः । जीव-
ग्राहं गृह्णाति । जीवतीगुपधात् कः । जीवन्तमेव गृह्णातीत्यर्थः । अनु-
प्रयोगस्य प्रादियोगेऽपि न दोषः । समूलघातं *न्यवधीत् । मृणाललावं
निर्द्धन +इति ॥

स्पष्टमेवाह टिप्पण्याम् । इत्यन्तेष्विति । इदं ‘कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग’
इति वचनेनैव सिद्धम् । विधिमत एवेति । यस्मात् धातोर्णमुलत्वये
भवति स एवानुप्रयोक्तव्य इति काशिका । विधिमत्त्वं च प्रकृते णमुलिविधि-
विषयत्वरूपम् । तच्च तत्प्रकृतित्वमेव । धातुसम्बन्धे प्रत्ययविधानादेव सिद्धे-
नुप्रयोगे नियमार्थमिदं ‘यथाविधि’ति । यथाविधि तस्य विधिविषयैव धातो-
नुप्रयोगो नान्यस्येत्याक्षयः ।

“समूलकाषं कषतस्तरसा तरिपादपान् ।

कलोलानुद्वाहन्ती ते दद्वशुर्जाहर्वी मुदा ॥”

सुभद्रा ॥ शुष्कं कृत्वेति । पेषणभाव्यां शुष्कतां सम्पाद्य पुनः पेषण-
मिति यावत् । अयमंशश्चूर्णरूक्षयोरपि सम्भवी । कृत्वेति विवरणम् इतः परं
पूर्वकालत्वसम्बन्धद्योतनायापि ।

“शुष्कपेषं स्म पिषन्ति तत्रापूरीयतण्डुलान् ॥”

इति सुभद्रा ॥ समूलघातं हन्तीति ।

“समूलघातमधन्तः परान् नोद्यन्ति मानिनः ।”

इति माघः ॥ न दोष इति । उपसर्गाणां धातुगतार्थद्योतकत्वात्
तद्योगे धातोरनन्यथात्वमिति मनसिकृत्येदम् । निर्द्धन इति । प्रादियोगेऽपि न
दोष इति सामान्यतः सर्वत्राप्युपसर्गतुल्यमिति प्रदर्शनार्थमिदमुदाहरणान्तरम् ॥

१. ‘त्वा वा शु’ के ख. पाठः.

* ‘न्यवधीदिति निपूर्वाद्वन्तेर्लुङ्गि ‘लुङ्गि चे’ति वधादेशं रूपम् । अतो नानुप्रयोग
मेदः’ इति केरल्वमेदेवः ।

+ ‘अत्र ‘उपमाने कर्मणि चे’ति वक्ष्यमाणो णमुलि’ति केरल्वमेदेवः ।

करणे हनः (३-४. ३७)

करणपूर्वाद्वन्तेष्ठुल् । पाणिना इन्ति पाणिघातं हन्ति ।
असिघातं हन्ति ॥

स्नेहने पिषः (३. ४. ३८)

स्नेहनार्थे करणे पूर्वे पिषेण्ठुल् । तैलपेषं पिनष्टि । जलपेषं
पिनष्टि । द्रवद्रव्यं विना पेषणासम्भवात् तैलादेः करणत्वम् ॥

हस्ते वर्त्तिग्रहोः (३. ४. ३९)

हस्तार्थे करणे पूर्वेऽनयोर्णम्लु । वर्तेणिलोपः । हस्तवर्त्त वर्तय-
त्यौषधं दण्डं वा । पाणिवर्त्तम् । हस्तेन गुलिकीकरोति भ्रमयति
चेत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् ॥

स्वे पुषः (३. ४. ४०)

स्वशब्दार्थेषु करणेषु पूर्वेषु पुषेण्ठुल् । स्वपोषं धनपोषं गोपोषं
भृत्यपोषं पुष्णाति पुष्यति वा । धनादिभिः पुष्णातीत्यर्थः ॥

‘कुर्वन्नकृतकारं स लोकोत्तरपराक्रमः ।

राक्षसेष्वपि तीक्ष्णेषुरस्तावि मुनिभिर्मुदा ॥’

सुभद्रा ॥ असिघातमिति ।

‘महेषुघातं हत्वा स निशातानसतो वने ।’

इति सुभद्रा ॥ करणत्वमिति । साधकतमत्वरूपमविनाभावस्थानं
समर्थयते द्रवद्रव्यं विनेत्यादिना ॥

‘पिष्टेगङ्गापयेषं कृतान्नीवारतण्डुलैः ॥’

सुभद्रा ॥ णिलोप इति । वर्तीति सूत्रे ग्रहणात् ष्यन्तोऽयं घातुः ।
पाणिवर्तमिति । हस्तार्थग्रहणादिदम् । औषधदण्डयोर्यथाक्रमं कर्मत्वोपपाद्.
नायाह — हस्तेनेत्यादिना ॥

“हस्तग्राहं द्विजानन्धान् स वृद्धांश्च गृहीतवान् ।

विष्टरेषु च मृष्टेषु पाणिवर्तमवर्तयत् ॥”

सुभद्रा ॥ स्वशब्दार्थेष्विति । आत्मात्मीयज्ञातिघनवाची स्वशब्दः ।
तेष्वर्थेषु तदर्थवाचकपर्यायेषुपरेष्विति सामान्यतो विशेषतश्चोपपदेष्विति
यावत् । स्वपोषमिति । आत्मपोषमपि । गोपोषमिति । धनविशेषवाचकः

अधिकरणे वन्धः (३. ४. ४१)

एतत्पूर्वाद् वन्धेणमुल् । कारायां वध्नाते कारबन्धं वध्नाति ॥

संज्ञायाम् (३. ४. ४२)

बन्धनाम्नुपदे बन्धेणगुल् । क्रौञ्चपक्षिवन्धनसदृशो बन्ध-
विशेषः क्रौञ्चो नाम । तद्रूपेण वध्नाति क्रौञ्चबन्धं वध्नाति । वराह-
बन्धं वध्नाति ॥

कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्निश्चिवहोः (३. ४. ४३)

कर्तृभूतयोरनयोः पूर्वयोः क्रमान्विषिवहोः णमुल् । जीवन्नेव
नश्यति जीवनाशं नश्यति । अतर्किंतो म्रियत इत्यर्थः । पुरुषवाहं
वहत्यसौ त्रृपम् । भूत्यो भूत्वा वहतीत्यर्थः ।

स्वकीयविशेषवाचको वायं गोशब्दः । एवं भूत्योषामित्यादयो ग्राह्याः ।
पुष इति सामान्यग्रहणादाह — पुष्यति वेति ।

“अजस्रमर्थिनः पार्थो धनपोषं पुणोष यत् ।

द्विजान् स्वपोषं सोऽपुण्णात् तीर्थेष्विति किमुच्यते ॥

गोपोषं गव्यतोऽपुण्णात् हयपोषं हयो यतः ।

सुवर्णपोषं सोऽवर्णी समः स्वर्णी यतश्च सः ॥”

सुभद्रा ॥ काराबन्धमिति । उप४दसमासेऽपि सप्तम्यन्तस्य बन्धेन समासः
‘सिद्धशुष्कपक्वन्धेश्च’ति विहितः ॥ स्वरूपयोगयतां व्यनक्ति — वराहबन्ध-
मिति । तथाचोदाहरणं सुभद्रायां —

“वराहबन्धं वद्ध्वा स निहतान् पिशीताशनान् ।

भोजयिष्यन् वयः श्रेणिमगद्याख्यास्यठम्बयत् ॥”

जीवपुरुषयोरिति । जीवः जीवन्नित्यर्थः । णमुल्पकृतिधातुनिरूपितं
च कर्तृत्वं, तद्विवृणोति — जीवन्नेव नश्यतीति । मरणशङ्कालवमपि विना
नश्यतीति आवत् । तदाह — अतर्किंतो म्रियत इति । भूत्यो भूत्वेति ।
प्रेष्यो भूत्वेति काशिका । कर्त्रोरिति किस् । जीवेन नश्यति, पुरुषेण
वहति । णमुल्पसामान्यमेव व्युत्पत्यन्तरेणान्यथासिद्धं वदतां मतमुपन्यस्याति

क्रियाविशेषणीभूतो बहुत्रीहिर्वचा सह ।

प्रमुला तुल्यरूपः स्यादिति प्राह हरः क्रचित् ॥

क्रियाविशेषणेनैव सिद्धेः केचिण्णमूल्यकरणं नारभन्त इति
शृङ्गारप्रकाशेऽप्युक्तम् । तेन पश्चाजजन्मनोऽपि नोशा यथा स्यात् तथा
नष्टो जन्मनाशं नष्टः । तुण्डवात्मयुध्यत इत्यादि ॥

ऊर्ध्वे शुषिपूरोः (३. ४, ४४)

कर्तर्यूर्ध्वशब्दे पूर्वेऽनयोर्णमूल् ॥

ऊर्ध्वः सन् शुष्यतीत्यूर्ध्वशोषं शुष्यति पादपः ।

ऊर्ध्वः सन् पूर्यते कुम्भं ऊर्ध्वपूरं प्रपूर्यते ॥

पूरेः श्यनि रूपम् ॥

उपमाने कर्मणि च (३. ४, ४५)

कर्मभूते कर्तुभूते चोपमाने पूर्वे धातोर्णमूल् ।

कारिक्या — क्रियाविशेषणीभूत इति । क्रियाया विशेषणं क्रियाविशेषणम् ।
जीवस्य नाशः यस्मिन् कर्मणीति जीवनाशम् । अथवा जीवः (जीवन्) नाशः
(नश्यति) यस्मिन्निति कर्तरि बहुलं घञ् । क्रियाविशेषणत्वाद् अमन्तत्वं
नपुंसकेन वृद्ध्यादि च घजो अित्वेनोति प्रक्रियाकार्यसिद्धिरित्याशयः । एवं
क्रियाविशेषणत्वेन णसुलं साधयतामन्यदपीष्टमवशिष्टं सिध्यतीत्याह — तेने-
त्वादिना ।

“जीवनाशमिमा मा स्म नश्यन्निति सदैक्षत ।

वनेचराः स माहेयीर्मुनीनामभिहोत्रिणाम् ॥”

सुभद्रा ॥ ऊर्ध्वस्य कर्तृत्वं विशेष्यभूतपादपाभिन्नतयेति व्यञ्जयन् विवृणोति—
ऊर्ध्वः सन्नित्यादिकारिक्या । ऊर्ध्वत्वमेवानन्तरविशेषणतया शोषे प्रधान-
मिति सम्पूर्णकर्तृत्वं तत्रोपचरितं वेदम् । श्यनीति । कर्तृत्वविशुद्धीकरणा-
येदम् । अन्यत् सर्वं पादप इव कुम्भेऽपि तुल्यम् ।

“ऊर्ध्वशोषं नगान् शुष्कानन्विष्योऽन्मूल्यं चालयन् ।

पार्थः पुरुषवाहं स्म वहत्येऽर्धये स तान् ॥”

इति सुभद्रा ॥ कर्मणि चेति । चकारः कर्तारमपि सङ्गृहीतुम् । तदाह—कर्तुभूते

इक्षुभज्जं वभज्जासौ गजभज्जं वभज्ज तम् ।

अत्र हीक्षुमिवेत्यर्थस्तथा गज इवेत्यपि ॥

कषादिर्गतः ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् (३. ४. ४७)

तृतीयान्त उपपदेऽस्माणमुल् ॥

तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् (२. २. २१)

उपदंशस्तृतीयायामित्याद्यक्तान्युपपदान्यमन्तेन वा समस्यन्ते ।
आग्रोपदंशं भुङ्गे । आग्रेणोपदंशम् । इतः परं कृत्वापि सर्वत्रेषुः ।
आग्रेणोपदश्य भुङ्गे ॥

हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् (३. ४. ४८)

उत्तरक्रिययैककर्मकाणां प्राण्युपधातर्थधातूनां तृतीयान्तयोगे
णमुल् । दण्डताढं दण्डधातं वा गामानयति । दण्डेन ताढं वा ।

चेति । सूत्रोपात्तकमेणोदाहरणायोपक्रमते — इक्षुभज्जमिति कारिक्या ।
कषादिर्गत इति । इत उपरिषदनुप्रयोगो नास्ति, पौर्वकाल्यमस्ति चेति
यावत् ॥

उपदंशस्तृतीयायाम् । उपदंश इति उपोपस्थिर्दर्शेः पञ्चमी । तदाह —
अस्मादिति । उपदंशो नाम भोजने करणभूत उपदंशनकर्म आग्रादिः । प्रधा-
नक्रियानिरूपितं शब्दं करणत्वमादाय तृतीया ॥ कृत्वापीति । अयमर्थो वास-
रूपविधिना साधितः कारिकायाम् । इदं प्रधानक्रियानिरूपिते करणत्वे
जाग्रत्यपि । वस्तुतः पूर्वकालक्रियानिरूपिते कर्मत्वे तु स्वारसिक एव कृत्वा
सम्भतः । तदाह दण्डनाशो भोजवृत्तौ — “यदा त्वव्यवक्रियापेक्षया पूर्व-
कालविवक्षायां कृत्वा क्रियते तदा क्रियाभेदात् सम्बन्धभेदे द्वितीया भवति ।
मूलकमुपदश्य भुङ्गे इती”ति ।

“तर्पयित्वेदिस्तैरन्नैवुक्ष्यन् स सदातिथीन् ।

फलोपदंशं मूङ्गानि स्वादयामास कानिचित् ॥”

इति मूलद्रा ॥ उत्तरक्रिययेति । अनुप्रयोगधात्वर्थक्रिययेति यावत् ।

1. ‘तः कृत्वा’ ग. पाठः.

खडगलां रिषुं मारथति । खडगेन लतं वा । भिलकर्मके न । भृत्यान्
खडगेन लक्ष्मा रिषुं वधनाति ॥

सप्तम्यां चौपर्फिडरवर्णः (३. ४. ४९)

उपपूर्वेभ्यः एभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चौपदे णमुल् ।
कण्ठोपर्फीडं शक्ताति । ब्रजोपरोधं गां होमिव । पात्रोपकर्षय् अपूपात्र
भुङ्गे । असमासे कण्ठे उपरीहसु । ब्रजे उपरोधसु । पात्रे उपकर्षम् ।
तृतीयान्ते कुचौपर्फीडं शिक्षयति । सेनोपरोधं रिषुं हन्ति । करोप-
र्फसु उत्थापयति । असमासे कुचाभ्यां सेनया करेणति ।
'धनुष्टुष्टिपीडं दधान' इत्युपरावदं विनाप्याह शहुः; 'हस्तरोधं दधद्
धनुरि'ति च । एषु वत्याप्यूद्धाः ॥

समासन्तौ (३. ४. ५०)

सन्धिकर्पे व्यात्ये सप्तमीतृतीययोः उपददयोः णमुल् । केश-
ग्राहं युध्येते । केशेषु ग्राहम् । करग्राहं करेण ग्राहस् । तथा सन्धिकृष्टा-
चित्यर्थः ॥

प्रमाणे च (३. ४. ५१)

“बाणधातं पृथासूनुस्तं तं निन्ये बमक्षयम् ।”

इति सुभद्रा ॥ उपपूर्वेभ्य इति । उपशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति का-
शिका । कण्ठोपर्फीडमित्यादि । 'तृतीयग्रमृती'त्यन्त्यप्रभृतिप्रहणप्रयोजन-
मिदम् । कर्ष इति शपा निर्देशात् कृषेस्तौदादिकान्तेति दण्डनाथः । 'कर्ष-
तेरिदं भ्रहणं न कृषेतरि'ति काशिका च । ततो हलेनोपकृष्य वपतीत्यादौ
विलेखनार्थस्थ न । उपेत्यंशः प्रायिक इति ध्वनयन् भट्टिवचनं प्रमाणयति —
धनुष्टुष्टिपीडमित्यादि ।

“बाहूपर्फीडमाल्लिङ्गच रसातलमनीयत”

इति सुभद्रा ॥

“स्तनोपर्फीडं परिरेखिरे शनैः ।”

इति कवयः । वत्याप्यूद्धा इति । वासरूपविधिनेत्यादि: ॥ सन्धिकृष्टावित्यर्थ
इति । युद्धसंरम्भादित्यादि: ॥ प्रमाणे चेति । 'प्रमाणमायामः दैर्घ्यमि'ति

अस्मिन् घोले तृतीयासम्बोद्धुपपदयोः णमुल् । प्रादेशोत्कर्षं समिधं छिनति । प्रादेश इति प्रादेशेनेति वा । तत्परिच्छिन्नतया छिनतीत्यर्थः ॥

अपादाने परीप्सायाम् (३. ४. ५२)

अस्मिन्नुपपदे त्वरायां घोत्यायां णमुल् । हर्म्यावपातं युध्यते । हर्म्यादवपातम् । त्वरावशेन हर्म्यादवपत्यैव, न त्वरस्त्वा । एवं शश्योत्थायं गतः । त्वरया कार्यान्तराण्यकृत्वेत्यर्थः ॥

द्वितीयायां च (३. ४. ५३)

द्वितीयान्ते चोपपदे त्वरायां गम्यायां णमुल् । लोष्टग्राहं दण्डग्राहं वा युध्यते । लोष्टानि ग्राहं दण्डं ग्राहं वा । त्वरावशादायुधाद्यगृहीत्वेत्यर्थः । स्वाहाकारं हुतं हविरिति स्वाहान्त एव होतच्यमिति त्वरा ॥

गोत्राभिधायं सलिलं दत्तमित्यत्र शङ्करः ।
त्वरां विना द्वितीयायां चेत्यमुं णमुलं जगौ ॥

अनर्धराववाचाङ्गे स्वाहाकारमितीह च ।
पञ्चिकापि तथैवाह न जाने महतां मतिम् ॥

काशिका ॥ त्वरयामिति । परीप्सायामित्यस्य विवरणमिदम् । शश्योत्थायमिति । तथाच सुभद्राहरणे —

“शश्योत्थायं निशापाये गाङ्गं जलमगाहत ।”

कार्यान्तराणीति । मुखप्रक्षालनप्रातराशग्रहणादीनीति यावत् । परीप्सायामिति किम् । आसनादुत्थाय गच्छति ॥ द्वितीयायां च । इह परीप्सायामित्यनुर्वर्तते नेति च पक्षद्वयमवलम्ब्याननुवृत्तिपक्षे शङ्करं प्रमाणयन् कारिक्या फलं वदति — गोत्राभिधायामित्यादि । गोत्राभिधाने स्वभावतस्त्वरा न सम्भवतीति स्पष्टमिदमत्वरायामुदाहरणम् । पञ्चिका अनर्धराववव्याख्या ॥

स्वाङ्गेऽग्नुवे (३. ४. ५४)

छिन्ने यस्मिन् मृतिर्न स्यात् जन्तोस्तद् स्वाङ्गमधुवम् ।

तस्मिन् कर्मण्युपपदे णमुल् भ्रूक्षेपमाह सा ॥

भ्रूवौ क्षेपमिति वा । भ्रुवाङ्गे णमुल् न । शिरः प्रोत्कम्प्याह ।

परिक्लीश्यमाने च (३. ४. ५५)

परितः पीड्यमानेऽग्ने भ्रुवेऽप्युपपदे णमुल् ।

मूर्धयेवं नियुध्यन्ते मूर्धानं पेषमित्यपि ॥

विशिष्टिपदिस्त्रकन्दां व्याप्यमानसेव्यमानयोः

(३. ४. ५६)

पदार्थेषु क्रियाव्याप्तिव्याप्यमानत्वमिष्यते ।

पौनःपुन्यं क्रियाया यत् तदेवासेव्यमानता ॥

तयोर्थोत्ययोद्वितीयान्त उपपदे विश्यादीनां णमुल् स्यात् ।

गेहा नुप्रवेशं चरति । सर्वगेहान्यनुप्रविश्येति वा, गेहं पुनः पुनरनुप्रविश्येति वार्थः । अत्र समासेन व्याप्तिपौनःपुन्ययोरुक्तत्वात् ‘नित्यवीप्सयोः’ (८-१-४) इति द्वित्वं न । असप्तासपक्षे तु द्वित्वं स्यात् । व्याप्ताबुपपदस्य द्वित्वम् । पौनःपुन्ये क्रियायाः । गेहं गेहं प्रवेशं

स्वाङ्ग इति । अद्वर्द्धं मूर्तिमच्च स्वाङ्गम् । अभ्रुवत्वनिरूपणपुरस्सरं कारिकयोदाहरति — छिन्ने यस्मिन्नित्यादिना ॥ परिक्लीश्यमाने चेति । इहाभ्रुव इति न सम्बद्ध्यत इति विशदयन् कारिकयोदाहरति — परितः पीड्यमान इत्यादिना । भ्रुवार्थोऽयमारम्भ इति दण्डनाथः ।

“उरोविदारं प्रतिचक्रे नस्तुः ।”

इति मावः ॥ व्याप्यमानत्वमासेव्यमानत्वं च विशदयति कारिकया — पदार्थेष्वित्यादिना । तत्र व्याप्यमानत्वं पदार्थेषु, आसेव्यमानत्वं क्रियायामिति विवेकः । व्याप्ताबुपपदस्येति । पदार्थविषयत्वाद् व्यासेस्तद्वाचकतोपयोगेत् । द्वित्वं, युक्तमिति भावः । आभीक्ष्ये णमुलि सिद्धे पुनरासेव्यमानतायां तद्वचनं द्वितीयान्तस्योपपदत्वेन पाक्षिकं समासं सम्पादयितुमिति बोध्यम् ।

चरति । गेहं प्रवेशं प्रवेशं चरति इति । एवं गेहानुपातं गेहानुपातं
गेहावस्कन्दमित्याद्यम् ॥

अस्यतिरूपोः क्रियान्तरे कालेषु (३. ४. ५७)

द्वितीयान्ते काल उपपदे क्रियाव्यवधानार्थादसेस्तुषेश णमुख् ।
मासात्यासं खड्हे । अहर्तर्पि पिवति पाययति वा । मासमत्यासं अहं
तर्पमित्यपि ॥

नाम्न्यादिशिग्रहोः (३. ४. ५८)

नामादेशमाचये । नामग्राहमाद्ययति । नामान्यादेशम् ॥

अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः कृत्याणमुलौ

[(३. ४. ५९)]

“द्युसिन्धुतीर्थावस्कन्दं स्नात्वा तत्र वसन्नसौ ।

हिमालयग्राहवेशमध्यास्त सुशिळासनम् ॥”

सोऽपचित्य सुपुष्पौघमनुपातं लतो लताम् ।

मुनीनां पादमापादं नग्रोऽग्निवदसेवत ॥”

सुभद्रा ॥ क्रियाव्यवधानार्थादिति । क्रियामन्तरयतीति व्युत्पत्त्या क्रियाव्यव-
धायकत्वं काशिकायां निरूपितम् । क्रियाव्यवधानार्थत्वं चास्यतेः सोपसर्गस्यैव
सम्भवीत्युदाहरति — मासात्यासमिति । कालेष्विति किम् । अध्वर्कर्मसु
मा भूत् । योजनमत्यस्य गाः पाययतीत्येव, न योजनात्यासमित्यपि । क्रि-
यान्तर इति किम् । अहरत्यस्येष्वन् गतः । इह गतिर्न व्यवधीयते इति
काशिका ॥ नाम्न्यादिशिग्रहोः —

“स नामग्राहमाद्य मुनिभिः स्वकुमारवत् ।

नियुक्तस्तानतन्दाङ्गपीणात् स्वसर्पयया ॥

पृच्छन्तीभ्यः स्वकान्ताभ्यो नानादेशमकीर्तयत् ।”

इति सुभद्रा ॥ अयथाभिप्रेताख्यान इति । यदुच्चैः प्रियं नीचैश्चाप्रियमाङ्गेयं,
तयोर्वैपरीत्येऽयथाभिप्रेताख्यानम् । सर्वश्राव्यायां कृष्णकथायामुच्चैराख्येयायां
शनैर्वचनमसर्वश्राव्ये च शनैराख्येये प्रियावाक्य उच्चैर्वचनं चोदाहरणे । अय-

यद्यथा वक्तुमिष्टं तस्यान्यथोक्तायव्ययोपपदात् कुञ्ज एतौ
स्तः । णमुलि वा समासः ॥

कृत्वा च (३. २. २२)

त्रृतीयाप्रभृतिमध्यविहितं कृत्वान्तेन चोप(ष)इं वा समस्यते ।
समासे ल्यप् ।

सर्वभाव्यां कृष्णकथां शनैःकारं ब्रवीषि किम् ।

मृद ! गृह्ण प्रियावाक्यमुच्चैःकृत्य ब्रवीषि किम् ॥

असमासे शनैः कारं उच्चैः कृत्वा ॥

तिर्यक्यपवर्गे (३. २. ६०)

समाप्त्यर्थतिर्यक्शब्दयोगे कुञ्जः कृत्वाणमुलौ स्तः । द्वयोर्वा
समासः । तिर्यक्कारं तिर्यग्वा कारम् । तिर्यक्कृत्य तिर्यक् कृत्वा ॥

स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृभ्वोः (३. ४. ६१)

तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृभ्वोरुभौ स्तः ॥

सा मालां करतःकारं मुखतोभावमागता ।

तां पत्युर्गलतःकृत्य पार्वतोभूय च स्थिता ॥

थाभिप्रेताख्यानं श्रोतृदिशा । तस्मात् श्रोतृवाक्यमुदाहरणम् । तत्सर्वं मनसि-
कृत्योदाहरणं कारिक्याह—सर्वश्राव्यापित्यादिना । सिद्धेऽपि त्रृतीयाप्रभृति-
मध्यगतत्वेन ‘कृत्वा च’ति समासलाभायेह कृत्वा सप्रयोजनः । ‘णमुलधिकारे
पुनर्णमुलभ्रहणं तुल्यकक्षत्वज्ञापनार्थन् । तेनोत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तिर्भविष्यती’ति
द्वृतिः ॥

“सोऽवदन्मदनार्ता किमुच्चैःकारं ब्रवीषि माम् ।

शृणुयुर्मुनयः केचिदिह संवादमावयोः ॥”

सुभद्रा ॥ अपवर्गः फलप्राप्तिः । फलप्राप्तिपर्यन्तं कृत्वा परसिमाप्तिरतो लक्ष्यते ।
तदाह — समाप्त्यर्थतिर्यक्शब्देति । द्वयोरिति । कृत्वाणमुलोः । तण्णमुल
समासविरहे वाकारेण विच्छिद्योदाहरति—तिर्यग्वा कारमिति । इदं वृत्त्यादौ
न दृश्यते ।

“तिर्यक्कारमतिकूरं ब्रतकालमसि स्थितः ।”

इति सुभद्रा ॥

एष सप्तम्यर्थे तसिः । असमासे करतो मालां कारं, गलतः
कृत्वा ॥

नाधार्थप्रत्यये च्छ्वर्थे (३. ४. ६२)

च्छ्वर्थवति नावार्थप्रत्ययान्ते उपपदे कुभोल्मौ स्तः । विना-
कारम् । विनाकृत्य । विनाभावम् । विनासूय । द्वियोरसमासे उह्यः ।
अविनाभूतं विना कुत्सेति च्छ्वर्थः । एवं नावाकारं नानाभावमि-
त्यादि । धार्थे द्विधाकारम् । द्विधाकृत्य । द्विधाभावम् । द्विधाभूय ।
असमासश्च । एवं द्विधाकारम् द्वैधज्ञारम् ऐकध्यज्ञारमेति ।

धमुजो डे कुतेऽप्येवं भवेदिति हरादयः ।

द्वैधज्ञारं द्वैधब्लृत्य द्वैधम्भावमितीक्ष्यताम् ॥

द्विधा भूता द्विधाः । असमासे द्विधान् कारं द्विधानि कृत्वा द्विधानि
भावमिति ॥

तूष्णीमि भुवः (३. ४. ६३)

क्त्वाणमूलौ स्तः । तूष्णीम्भावम् । तूष्णीं च भावम् । तूष्णी-
भूय । तूष्णीं भूत्वा ॥

अन्वच्यानुलोम्ये (३. ४. ६४)

अन्वग्भावम् । अन्वग्भूय । असमासोऽपि । अनुकूलो भूत्वै-
त्यर्थः ॥

इति णसुल्विधिः ॥

नाधार्थेति । नार्थे धार्थे चेत्यर्थः । वस्तुतस्त्वर्थग्रहणं धार्थमेव । ‘वि-
भज्यम्यां नानाजावि’ति ना पुनरेक एव । च्छ्वर्थ इति । च्छ्वर्थ विशदयति —
अविनाभूतमित्यादिना । धार्थप्रत्ययान्तमुदाहरति—द्विधाकारमित्यादिना ।
हरादय इति । डे कुतेऽपि धार्थप्रत्ययान्तत्वमक्षतमिति तदाशयः । प्रत्यय-
ग्रहणेन हिरुक्पृथगादेन, च्छ्वर्थवचनात् । नानाकृत्वा काङ्क्षानि गत इत्यादौ
च न ॥ भुव इति । कृजो द्युवृत्तये भूग्रहणम् ॥ आनुलोम्य इति । आनु-
लोम्यम् अनुकूलत्वम् । परन्तिचानुविधानमिति काशिका ।

अथाभिष्ठदर्थलुभुन् ।

समानकर्तृकेषु तुम्हर (३. ३. १५८)

एककर्तृकेष्विच्छार्थेषु उपदेषु धातोस्तुभुन् स्यात् । कृष्णं
ननुभिच्छति । अरयापि तुहुनो भावार्थत्वाग्मनभिच्छतीत्यर्थः ।
भिन्नकर्तृके न । शशुर्जमस्तिवतीच्छति ॥

कालसमयवेलाद्यु तुम्हर (३. ३. १६७)

एपूरुषदेषु धातोस्तुभुन् स्यात् । भोक्तुं काल इत्यादि । अन्ये-
ज्ञपि कालार्थेष्विष्ट्यु । भोक्तुमवसरः । ल्युडादेवधाधात् भोजनस्य
काल इत्यादपि ॥

“मुखतोभूय तामेवं ब्रुवाणां रहसि प्रियाम् ।

सस्वजे मुखतो भूत्वा स दयार्दोऽपि निर्देयम् ॥

अन्वग्मार्वं परिष्वक्ता तेनान्वग्भूय सस्वजे ।

सापि तं पुरुषे मन्दे तूष्णीभूयासते ल्लियः ॥

हारयष्टि विना कृत्य निर्देयाक्षेपत्रपिण्डिताम् ।

तिलकं च विनाङ्गत्वा श्रमान्तुकणिकाहृतम् ॥

विसंसितघनग्रन्थीन् नानाकारं च कुन्तलान् ।

उत्कण्ठितमणिश्रोणि द्रैष्वङ्गारं च मेखलाम् ॥

उत्कण्ठी रमयानास ततस्तं प्राणनायकम् ।

प्रययौ च तमापृच्छय विनाभूय कथञ्चन ॥”

इति सुभद्रा ॥ अभिष्ठदर्थ इति । ‘अव्ययकृतो भाव’ इति भावमात्रार्थ इति
यावत् । पूर्वसूत्रादिच्छार्थेष्वित्यनुर्वतते । एककर्तृकल्पं च तुम्हनप्रकृत्यपेक्षम् ।
तेनेच्छति कृष्णो रामस्य भोजनं गच्छति चेत्यादौ भोक्तुमित्यादि न ॥ काल-
र्थेष्विष्टमिति । ‘कालसमयवेलास्त्रिं’ति वहुवचनमुपलक्षणं पर्यायान्तराणा-
मपीति भावः । तेनावसर-सन्दर्भ-प्रस्तुतादिष्वपि भवतीत्युदाहरति — भोक्तु-
मवसर इति । ल्युडादेवधाधादिति । वासस्त्रपेणेति यावत् । ‘कालः पचति

शकधृषज्ञागलावटरभलभक्रमसहार्हस्त्यर्थेषु तुमुन्

(३. ४. ६५)

शकादिधातुष्वस्त्यर्थेषु चोपपदेषु धातोः तुमुन् स्यात् ।

कर्तुं शकनोषि धृष्णोषि वक्तुं जानासि मानितुष् ।

न ग्लायसि रिपून् हन्तुं घटसे हरिमचितुष् ॥

आरभसे खलु योद्धुं लभसे जेतुं च रक्षितुं क्रमसे ।

उत्सहसेऽर्थं लब्धुं नार्हसि तमितुं प्रमोदितुं तेऽस्तु ॥

एवं भवतु इत्यादि । जयं लभसे, रक्षणे प्रथतसे, प्रमोदोऽस्त्वत्यार्थीः । शकादिध्वप्यर्थग्रहात् वक्तुं प्रगल्भते, वक्तुं वेति, गन्तुं ताम्यतीत्याद्यप्याह दण्डनाथः ॥

पर्यासिवचनेष्वलमर्थेषु (३. ४. ६६)

पर्यासिरन्युनता, तदाचिनां शक्त्यर्थत्वं पौष्कल्यार्थत्वशास्ति ।

भूतानी'त्यादौ तु प्रेषादिग्रहणसम्बन्धमाश्रित्य तुमुन् वार्यः ॥ अस्त्यर्थेष्विति ।

अर्थग्रहणमस्तिनैव सम्बन्धते इति भावः । शकधृषादौ पर्यायाणामपि प्रातिस्विकतया ग्रहणमिह गमकं वोध्यम् । उदाहरणं कारिकाभ्यां विशदयति — कर्तुमित्यादिना । अभविष्यदर्थत्वेन भावार्थत्वं स्फोरयन् विवृणोति — जयं लभसे इत्यादिना । दण्डनाथ इति । शकाद्यर्थेषु धातुष्वपदेष्विति तदीयवृत्तिः ।

गतायामर्जुनस्तस्यां तपोवनमुपेयवान् ।

शकनुबन् धृष्णुवज्ञानलभिराधयितुं मुनीन् ॥

निशाचरादिभिर्योद्धुमग्लायन् समरेषु सन् ।

व्याग्रादीन् जघटे हन्तुमरण्यानीपु काषुकी ॥

महर्षयस्तमाश्रित्य यष्टुमरेभिरे मसैः ।

धनानि लेभिरे दातुं प्राक्रमन्त तपस्थितुष् ॥

तत्र शक्तिपरेषु सत्सु तुम्हार स्यात् । पर्यात्तौ भोक्तुम् । अनूतो
भोक्तुम् । एवं पदुनेपुणादौ । शक्त्यर्थाभावे न । भोजने पर्याप्तमन्नम् ।
पुष्कलमित्यर्थः ॥

बृति तद्वरदचरानावेवृती भाष्यादेकं कैसुदीं
तद्वाख्यामपि धातुश्चियुगलं दैवञ्च कल्पद्रुमम् ।
भोजोक्त्वयदण्डनायविवृती भद्रादिकाव्यत्रयं
तिस्त्रामरकोशानामविवृतीः संप्रेक्ष्य संक्षिप्त्यते ॥

इति श्रोमत्कोरलभूवलयभूवणदेवनारायणधरणिपतिकरुणा-
शरणेन नारायणचरणपतिचरणपरायणेन नारायण-
कावे(ना वि)रचिते प्रक्रिया सर्वस्वे
कृत्खण्डः ॥

सर्वातिथोन् भोजयितुं सेहिरै भूयसान्धसा ।
धनहीना हि नार्हन्ति सन्तोययितुमर्थिनः ॥
वभूव इविणं तेषां दातुं भोक्तुं च पुष्कलम् ॥”

इति सुभद्राहरणम् ।

निपुणादायिति । भादिना अलं भोक्तुमित्यादि ग्राहम् । अलमर्थत्वा-
देव सिद्धे पूर्वसूत्रे “शक्तिप्रहणसन्तुमर्थमिति दृशिः । शक्यमेवं कर्तुमित्याद्य-
दाहरणं तत्र विविक्तम् ॥

कृत्खण्डव्याख्यैवं सर्वस्वे ऽपूरि सञ्चिकाभिस्थ्या ।
सुविद्या साम्बशिदेन स्वधेयः संशोधनाय पूर्णफला ॥

शुभमस्तु ॥

वार्तिकमूली ।

वार्तिकमू.	अ.	पा.	सु.
अद्यमिक्षयि —	७	३	३४
अस्यदेवीय इड —	७	२	१७
आदिकर्मणि निष्ठा —	३	३	१०२
इक् कृष्णादिन्यः	३	३	१०८
हेषतनिष्ठायीत्य	३	३	१०७
उत्कुलसुकुलयो —	८	२	५५
ऋद्युषीचति —	८	४	१
ऋद्युषालस्यादेत्य —	८	२	४४
कुक्षयि वाच्यः	३	२	१७४
स्त्रेष्ठौ डरेकेकबकाश्य —	३	३	१२५
ग्लान्तज्याहान्यो	३	३	९५
घजये कविधानम्	३	३	५८
घट्यिद्विविद्यि —	८	८	१०७
दारजस्तै कर्तृरि —	८	३	१०
दुग्धेदार्थीयेति —	८	२	४४
द्विष्टक् कसाविह —	६	२	६८
धात्वर्थमात्रे प्वुल —	८	३	१०८
धृष्टश वात्यम्	८	२	१७२
निष्ठादेशः पत्ते कार्ये —	९	२	३
परद्वा	८	३	१०७
पूजो विनाशे	८	२	४४
भाषायां धान्ज्ञन्सूज —	८	२	१७१
भीष्मादेः क्षीवि —	८	३	५६
माद्याकांशे लटः शतृ —	८	२	१२४
योगे चेति वाच्यम्	८	२	२२

पृष्ठम्.	वार्चिकम्.	अ.	पा.	सू.
११०	रादिकः	३	३	१०८
२४	ल्युडकवर्जिते आर्धधातुके —	३	३	१३४
११०	वर्णनिर्देश कारो —	३	३	१०८
९१	वशिरण्योरव् —	३	३	५८
३१	विस्मितप्रतिहतयो	७	२	२९
७७	व्याधिमत्स्यबलेष्वपि —	३	३	१७
६१	शीङ्गश्च चान्यम्	३	२	१५८
८४	शृंधातोर्वायुवर्ण —	३	३	२१
१००	श्रुयजीविस्तुभ्यः —	३	३	९५
,,	सम्पदादिभ्यः क्विव वा —	३	३	१०८
६५	सासहिवावहि —	३	२	१७१
७६	स्पृशो रोगार्थ इति —	३	३	१६

प्रक्रियासर्वस्वे स्मृतग्रन्थादि ।

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम.	कर्तृनाम.
३	...	...	भाष्यकारः
८	...	...	भोजः
१०	‘चकाराद् व्यवसित—’	...	वामनः
”	....	...	भोजः
११	....	सुभद्राहरणम्	...
१२	....	...	भोजः
१४	वाच्य ऊर्णेणु—’	...	...
१७	....	कौमुदी	...
१९	...	...	हरः
२४	....	...	माधवः
”	....	...	हरः
”	....	...	स्वामी
२५	...	...	सौनागाः
२६	...	...	भोजः
”	....	...	माधवः
”	‘चोरिते मुषितं मुष्टम्’	...	स्वामी
२८	...	...	शङ्करः
३५	...	...	अमरः
”	...	कौमुदी	....
३६	...	”	...
”	‘आपीनतुङ्गस्तनीम्’	...	माधवः
३७	....	...	...
”	...	प्रदीपः	...
४०	‘संशितो व्रते—’	...	हरः
४१	‘सुविन्यवानुभ्यः—’	...	भोजः

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	अन्यनाम.	संतुलनाम.
४२	...	सूत्रवाचिकभा- ज्यादि	
"	....		सूत्रवाचिकभा-
"	...	कौमुदी	सूत्रवाचिकभा-
"	....		कौमुदी
४६	...	कौमुदी	
५०	...	"	कौमुदी
५१	...	"	कौमुदी
"	'कामयानः सिद्धो —'		कौमुदी
५६	...		कौमुदी
"	...	वृत्तिः	
"	...	कौमुदी	वृत्तिः
"	...		कौमुदी
५७	'म्लाक्षिपचिपरि—'		वृत्तिः
५८	...	टीकासर्वस्वद्	वृत्तिः
"	...		टीकासर्वस्वद्
५९	...	...	वृत्तिः
"	...	...	वृत्तिः
६३	...	...	हरभाष्यार्थी
"	...	वृत्तिः	
६४	...	...	भट्टिः
"	...	...	भट्टिः
"	...	...	दण्डनाथः
६६	...	कौमुदी	
६७	...	...	माघदः
६८	...	...	"

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम्.	कर्तृनाम्.
६८	'ध्याप्योः प्रसारणं—'	भाष्यम्	...
६९	...	...	माधवः
"	...	कौमुदी	...
७०	...	...	रामहरौ
"	...	...	भोजः
"	...	...	माधवः
७२	...	...	"
७४	...	न्यासः	...
८२	...	...	वामनः
"	...	...	वर्धमानाचार्यः
"	...	...	भोजदेवः
"	...	कौमुदी	...
"	...	वृत्तिः	...
"	...	“	मुरारिभवभूत्यादयः
"	...	...	हरः
८३	...	...	भोजदेवः
८५	...	...	"
८६	...	...	शङ्करः
"	...	...	वामनः
८८	'गुणविस्तरादय—'	....	भोजदेवः
८९	'राशौ वा'	...	भट्टः
"	...	...	भोजदेवः
९०	...	...	"
९१	'त्रो वा'	...	शङ्करः
९५	...	...	

पृष्ठम्.	वाक्यस्.	अन्थनाम.	कर्तृनाम.
१६	‘तृणस्तम्बमदी—’	...	भट्टः
१८	...	...	भोजदेवः
१००	‘अहस्तिहकुच—’	...	”
१०२	‘कीर्तिज्ञसयश्च’	...	”
१०४	...	...	”
”	...	...	माधवः
१०५	...	...	स्वामी
१०६	...	...	वामनः
”	“	टीकासर्वस्वम्	...
१०७	तारा तु नृश्चियोः	...	केशवः
”	“	...	वामनः
”	“	...	रामः
”	“	...	स्वामी
”	“	...	माधवः
१०८	...	...	”
”	‘श्रदू दधातौ’	...	भोजदेवः
१०९	‘अधिपर्योर्वा’	...	”
११०	...	...	”
”	“	...	माधवः
११२	‘कोऽसावनुमानः’	...	महाभाष्यकृत
”	“	...	भोजदेवः
”	‘षिवुसिवोर्दीर्घश्च’	...	”
”	“	...	हरः
१२३	...	...	माधवः
१२६	‘समोऽपि वा’	कौमुदी	...
१२७	‘वेत्येके’	“	...

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम्.	कर्तृनाम्.
१२८	‘व्यतीप र्मभ्युह’	...	...
१३१	...	...	हरः
१३४	...	...	माधवः
१३८	‘गात्रपुरुषयोः—’	...	मोजदेवः
”	....	...	हरः
”	...	शृङ्गारप्रकाशः	...
१४०	‘धनुर्युष्टिपीडं—’ ‘हस्तरोधं दघद्—’	...	भट्टिः
१४१	...	...	शङ्करः
”	....	अनर्धराघवम्	...
”	...	पश्चिका	...
१४५	...	...	हरादयः
१४७	...	...	दण्डनाथः
१४८	...	वृत्तिः	...
”	....	...	हरदत्तरामौ
”	...	भाष्यम्	..
”	...	कौमुदी	...
”	...	धातुवृत्तिः	...
”	...	दैवम्	...
”	...	कल्पद्रुमः	...

प्रक्रियासर्वस्वव्याख्यायां स्मृतग्रन्थादि ।

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम्.	कर्तृनाम
२	‘कर्मकर्तेरि खश चेति —’	बार्तिकम्	....
३	‘राममुच्चैरुपालब्ध —’	...	भट्टः
,	‘भव्यमानी सुभव्योऽपि —’	सुभद्राहरणम्	नारायणः
४	‘सृषासि त्वं हविर्याजी’	...	भट्टः
”	‘दूनोऽग्निष्टोम —’	सुभद्राहरणम्	नारायणः
”	‘अश्वमेधयाजिनोऽभूवं —’	रावणार्जुनीयम्	....
५	‘अन्यव्यासक्तवातित्वाद्’	...	भट्टः
”	‘न साधुवाती —’	सुभद्राहरणम्	नारायणः
”	‘मातृवातिनोऽपि चाशुद्धि —’	रावणार्जुनीयम्	...
”	‘ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्भूते —’	भाष्यम्	...
”	‘श्रुत्युपस्थितोपपदपत्यय —’	शेखरम्	उपाध्यायपादा:
”	‘ब्रह्मां पापसम्मितः’	...	भट्टः
”	‘ब्रह्मदा भ्रूणहापि वा —’	सुभद्राहरणम्	नारायणः
”	‘त्वां ब्रह्महभूग्नहनवुपेतौ —’	रावणार्जुनीयम्	...
६	‘अरिहयोगविचक्षणः’	...	...
”	‘त्रिविधश्चात्र नियम —’	काशिका	...
”	‘पापकृत् सुकृतां मध्ये —’	...	भट्टः
”	‘पुरोहितैर्मात्यैश्च —’	...	नारायणः
७	‘भान्ति सोमसुतां —’	सुभद्राहरणम्	,
”	‘कर्मणि कुरिस्ते’	भाष्यम्	....
”	‘द्वृतविक्रियणां वित्तैः —’	...	...
”	‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति —’	काशिका	...
”	‘विश्वदृश्वनयना वयं —’	...	श्रोहर्षः
९	‘स भूते भवति यस्य —’	वृत्तिः	...
”	‘यथानयोस्तुल्यार्थता —’	”	....
”	‘प्रोपाभ्यां प्रारम्भ इत्येव —’	काशिकाव्यास्या	....

पृष्ठम्.	वाक्यम्	अन्थनाम.	कर्तृनाम.
१०	'चकारादू यथाप्राप्तं—'	...	काशिकाकारः
११	'रामस्य शयितं सुक्तं—'	...	भट्टिः
,,	'कथं तर्हि कर्तृत्वं गम्यते—'	...	भाष्यकारा
,,	'गत्यर्थाकर्मक—'	सरस्वतीकण्ठाभर-	भोजः
,,	'पीतपतिबद्धवत्सा'	...	[णम्] कालिदासः
१२	'अपदं न प्रयुज्जीत'	स्मृतिः	...
,,	'कुदमिहितो भावो—'	....	....
,,	'खिर्घं वीक्षितं—'	....	कालिदासः
,,	....	....	काशिकाकारः
,,	....	....	कैयटः
,,	'अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः'	वृत्तिः	...
१५	'मृदुतया दुतयाधरलेखया'	...	माघः
,,	'पूजो विनाश इति—'	वृत्तिः	...
१७	'क्षीणक्षीणः प्रविशति'	....	साम्बः
१८	'गुणमात्रे तद्विति च —'	काशिका	...
,,	'प्रातिशयायस्तु पीनसः'	...	अमरः
,,	'स्फैयकृतस्य रिता—'	...	पतञ्जलिः
२०	'जम्बुफलानि पकवानि'	...	आभाणकीया:
,,	'क्षामक्षामकपोलं'	...	कालिदासः
,,	....	वृत्तिः	...
,,	'कुष्ठारविन्दनयने—'	....	...
,,	'अपीतक्षीबकादस्वं'	...	दण्डी
,,	'उलाधो निर्गतो—'	...	अमरः
२१	'उत्कुल्लकमलकोरक—'	नारानन्दम्	...
,,	....	भाष्यम्	...
,,	'लोप्रदुमं सानुमतः—'	...	कालिदासः

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम.	कर्तृनाम.
२१	'विदितं वः सुराः'	...	कालिदासः
"	'वेचेस्तु विदितो निष्ठा—'	काशिका	....
"	'न ध्यातं पदमीश्वरस्य'	...	भर्तृहरिः
२२	'निष्पत्तस्य शकलस्य —'	...	उपाध्यायाः
"	'भित्ते शकलखण्डे वा'	...	अमरः
२३	'स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठन —'	महानाटकम्	...
"	....	वार्त्तिकम्	...
"	....	"	...
२४	'सोढस्त्वया सुतनु—'	...	आभाणकाः
"	'सोढा दुस्सहशीतवात—'	....	भर्तृहरिः
"	....	....	मैत्रेयः
"	'अहो नु धावितो—'	...	...
"	'तनिपतिदरिद्रिणां—'	...	...
"	'पतितः पतितः—'	...	...
२५	'नृतं च नर्तनम्'	...	अमरः
"	'इडं वा स्यात्'	कौमुदी	भट्टोजिदीक्षिताः
"	'प्रमेदिताः सपुत्रास्ते'	...	भट्टः
"	'विश्वरूपमवलोक्य—'	....	...
"	'शक्यो योगविभागः—'	...	...
२६	'धारानिपातैः सह — '	...	पाणिनिः
"	'साखि आश्वस्ता भव'	...	...
"	'न विश्वसेदाविश्वस्तं'	...	...
"	....	काशिका	...
"	'मुष्टं प्रतिग्राहयिता—'	...	कालिदासः
२७	'अथ म्लिष्टमविस्पष्टं'	...	अमरः
"	'अनायासक्तं फाण्डे'	“	”

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम.	कर्तृनाम.
२७	...	...	हरदत्तचार्यः
"	...	...	माधवाचार्यः
"	...	...	कैयटः
२८	'दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे'	...	कालिदासः
"	'प्रभुः परिवृद्धोऽधिवः'	...	अमरः
"	'हा कष्टं मम वान्धवाः —'	...	...
"	'कष्टं विनर्दतः कूरान्'	...	भट्टः
"	'महीपालवचः श्रुत्वा —'	भाष्यम्	....
२९	'अर्दितं कुवलयं —'	...	आसाणकीयाः
"	'नातिदूरं नासन्नं वा'	कौमुदी	दीक्षितचरणः
"	'उपकण्ठान्तिका —'	...	अमरः
"	'अभ्यर्णानार्दिदद् —'	...	भट्टः
३०	'कुर्दान्नेषु किमक्षरैः'	...	...
३०, ३७	'शान्तमिदमाश्रमपदं'	...	कालिदासः
३०	'पूरिताखिलमनोरथः —'	...	...
"	'विज्ञासा गुरवो —'	...	...
३१	...	...	दीक्षितचरणः
"	'धुषेरिट्प्रतिषेध —'	भाष्यम्	...
"	'दमितारिः प्रशान्ताजौ'	...	भट्टः
"	'तेषां निहन्यमानानां'	...	”
"	'लोमकेशकर्तृक य'	भाष्यवार्तिकम्	...
"	'लोमनखं स्पृष्ट्वा '	...	...
३२	'प्रातिघातयोः'	भाष्यम्	...
"	'पूजा नमस्या —'	...	अमरः
"	'भयसंहृष्टरोमाणः —'	...	भट्टः
३३	'क्षुधितस्येव समस्त —'	नीतिः	...

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम.	कर्तृनाम.
३३	‘सुचिरमुषितं दीर्घा—’	...	मावकः
”	‘अञ्जितः पुरवधू—’	...	“
३४	‘नेदं नभोमण्डलं—’	...	बलहणः
”	...	...	सीरदेवादयः
”	...	...	पौरायणिकाः
”	...	...	माधवः
”	‘परिमिळन् प्रस्वेदितो—’	रासवर्णनम्	...
३५	‘व्यवस्थितविभाषा —’	काशिका	...
”	...	....	हरदत्तः
”	‘जगिधविभिर्लर्यपि’	भाष्यम्	...
”	‘स्फीतं यशो दिक्षु—’	...	...
३६	‘एयन्तस्य चाण्यन्तस्य च’	काशिका	....
”	‘श्राश्रप्योः शृभावः—’	भाष्यम्	...
”	‘व्यवस्थितविभाषा—’	काशिका	...
”	‘क्षीरहविषोरिति—’	भाष्यम्	...
”	‘शृतं क्षीरं घृतं—’	”	....
”	‘आङ्गूर्वादन्धूर्धसोः’	”	...
”	...	प्रदीपः	कैयटः
३७	‘अनिदितां नलोपे —’	भाष्यम्	....
”	‘कपिकम्पितशाखाभ्यः’	...	कालिदासः
३८	‘अनुदात्तोपदेशोऽनुनासिक—’	भाष्यम्	...
”	...	सिद्धान्तकौमुदी	...
”	‘असिद्धवचनमादेश—’	भाष्यम्	....
”	‘एधि चित्रावतार—’	....	...
”	‘ददुषि रेवतभूमृति—’	नारायणीयम्	...
३९	‘जातं वंशे सुवनविदिते—’	मेघसन्देशः	कालिदासः

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम्.	कर्तृनाम्.
३९	‘न्याये पहुँ कारितः’	नीतिः	...
४०	‘पातु न प्रथमं —’	...	कालिदासः
”	‘भगवद्गीता किञ्चिदधीता —’	...	जगद्गुरुः
”	‘अवसितमागमन—’	सुद्राराक्षसम्	...
”	‘अनुमितोऽयमर्थः—’	...	चण्डी
”	‘स्थितः स्थितामुच्छलितः—’	रघुवंशम्	...
”	‘श्यतेरित्वं व्रदे—’	...	...
”	‘देवत्रातो गलेप्राह—’	....	...
४१	‘विहितां प्रिया — ’	किरातार्जुनीथम्	...
”	‘अवदातः सितो गौरः’	....	अमरः
”	....	...	वृत्तिकाराः
४२	‘अवदत्तं विदत्तं च—’	...	....
”	‘शरण्ये सुत्वनामस्मि — ’	सुमद्राहरणम्	नाशयणः
”	‘यज्वा तु विधिनेष्टवान्’	...	अमरः
४३	‘कानच्कवसोर्वावचन—’	वार्चिकम्	...
”	‘छान्दसौ कानच्—’	भाष्यम्	..
”	....	प्राक्रियाकौमुदी	...
”	‘कवयस्तु बहुल—’	सिद्धान्तकौमुदी	..
”	‘पपुष आगतं — ’	भाष्यम्	...
”	‘बहु जगद् पुरस्तात् — ’	....	माधः
४४	‘चन्द्रोऽयमित्यार्त—’	....	पाणिनिः
४५	‘द्वित्वनिमित्तेऽचि — ’	....	सिद्धान्तकौमुदी-
”	....		कारा:
”	....	...	शखरकारः
”	“सर्वं वाक्यं सावधानं”	...	दीक्षितचरणाः
४६		...	...

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम.	कर्तृनाम.
४७	'न दरिद्रायके लोपो—'	भाष्यम्	...
"	'जजागृत्वांसोऽनुगमन्'	"	...
"	'अनुनासिकपरश्च —'	"	...
"	'अथवा वकारस्य —'	"	...
४८	'श्रेयांसि सर्वाण्य —'	....	कालिदासः
"	....	भाष्यम्	...
४९	'उपासदत् पाणिनिम् —'	„	...
"	'तस्य कसुरपरोक्षे —'	वार्त्तिकम्	..
"	'ते हि जालैर्गले —'	...	मट्टिः
"	'तत्स्य शब्दमत्युच्चं —'	सुभद्राहरणम्	...
५०	'नचात्रोपसर्गस्तन्त्रं —'	काशिका	...
"	'उपेयुषः सिञ्चित्पथं —'	...	कालिदासः
"	'उपेयिवांसि कर्तारः —'	...	माघः
"	'अनूचानः प्रवचने —'	...	अमरः
"	'आहारसमयेऽनाशान् —'	सुभद्राहरणम्	...
"	'अनु अवोचद् —'	...	भानुजिः
५१	....	काशिका	...
"	'वसन् ददर्शावतरन्त —'	....	माघः
"	'क्षये जगज्जीवपिबं —'	....	श्रीहर्षः
"	....	....	वामनः
५२	'सागरं तरुकामस्य —'	...	उपाध्यायचरणः
"	'उदासीनवदासीनो —'	गीता	...
"	'इहान्ये वैयाकरणा —'	...	भाष्यकारः
५२	'मा जीवन् यः परावज्ञा —'	...	माघः
१११	}"	काशिका	...
५३	'तसेरिदित्त्वं मन्तेत्यादा —'	चित्रोदयमणिः	साम्बविश्वशास्त्रिणः
"	'झृति विविधमहाहे —'		

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम.	कर्तृनाम.
५४	‘सान्दीपनेरधीयन् —’	....	...
५५	‘यियक्षमाणेनाहृतः —’	माघम्	...
”	‘सर्वे सुन्वन्तः’	काशिका	...
”	‘अहृतामग्रणीः कृष्णो —’	....	...
५६	‘तुन्विधावृत्तिक्षु —’	काशिका	...
”	‘जगत्पभोरप्रभविष्णु —’	....	...
”	‘विष्णवं प्रभविष्णवे’	....	...
”	‘आजिष्णुना लोहित —’	....	...
”	...	भाष्यम्	...
५७	...	”	...
”	...	वृत्तिः	...
”	‘रामायस्थाक्षेप —’	...	भोजदेवः
”	‘शमिनां हि परपरिह —’	...	कालिदासः
”	‘कामं क्षाम्यतु यः —’	...	माघः
५८	‘सम्प्रयोर्वेसः’	सरस्वतीकण्ठाभरण	भोजराजः
”	‘समत्यपाभि —’	”	”
”	‘वौ विचक्षयसन्मु —’	”	”
”	‘अविवेकि कुचद्रन्दं —’	...	आभाणकीयाः
५९	‘विकासिवक्त्राब्ज ..’	देवीमाहात्म्यम्	...
”	...	...	वृत्तिकारः
”	‘कामकोघौ मनुष्याणां —’	...	...
”	‘निन्दाहिंसक्षिश्वाद —’	...	भोजदेवः
६०	‘क्षोभणश्चष्णीनाम् —’	...	...
”	...	...	भोजदेवः
६१	‘उत्पादुकक्षुत्रृदार्तान् —’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘त्रिमुखनकुटी —’	...	मुरारिः

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	अन्थनाम.	कर्तृनाम.
६१	‘एषापि स्वगुणानुरूप —’	...	आभाणकीया:
”	‘जल्पाकीभिः सहासीनः	...	भट्टः
”	‘कालुका एनं खियो —’	वृत्तिः	...
”	‘जयी विषयिणां नित्यं —’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘...शीड्श्रद्धाभ्य आलुच्’	...	भोजः
६२	‘घेनभ्यः स्पृहयालुभ्यः —’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘अनिद्रालुरतन्द्रालुः —’	”	...
”	‘धारुवत्सो मातरम्’	काशिका	...
”	‘सद्गुचित्तास्तमैक्षन्त —’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘शत्रुसङ्घातघस्मरः’	चित्रोदयमणिः	साम्बशिवशास्त्रिणः
”	‘भक्षको घस्मरो —’	...	अमरः
”	‘चकार धूसरं व्योम —’	सुभद्राहरणम्	...
६३, ”	‘भज्जे: कर्मकर्तरै’	...	भोजदेवः
”	‘लघुकरिष्यन्नतिभार —’	...	माघः
६३	‘प्रियतमाय वपुर्गुरु —’	...	”
”	‘छिदिभिदिभ्यां —’	...	भोजः
”	”	...	हरमाधवौ
”	‘दोषान्धकारभिदुरः’	...	...
”	‘द्वसारिवक्षशिछदुरः’	...	...
”	‘मेदुरोरसिजाभोग —’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘सृत्वरेषु नखस्पर्श —’	”	...
”	‘गमेस्त च’	...	भोजः
”	‘जागरूको भवास्मासु —’	सुभद्राहरणम्	...
६४	‘तं जागरूकः कार्येषु —’	...	भट्टः
”	‘दन्दशूकरिपुं हिंसारिम्’	जयमङ्गला	...

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम.	कर्तृनाम.
६४	‘यजजपिदंशि —’	...	भोजः
,,	‘वावदूकोऽतिवक्तरि’	...	अमरः
,,	‘कमिता कामुकोऽनुकः —’	...	”
,,	‘बहुलाधिकारात् क्रमः —’	सरस्वतीकण्ठा-	दण्डनाथः
,,	‘क्रमो निसर्गादाकल्पैः —’	मरणव्याख्या	...
६५	‘अथ रिसुमुसुं —’	सुभद्राहरणम्	माघः
,,	‘आशंसुराशंसितरि —’	...	अमरः
,,	‘नहि भिक्षुकाः सन्तीति —’	...	पतञ्जलिः
,,	‘इदं तु ते गुह्यतमं —’	गीता	...
,,	... ...	...	दण्डनाथः
,,	‘अनिच्छ्वोऽपीक्षर —’	कल्पनावली	...
६६	‘स्वयंवरं भीमनेन्द्रजायाः —’	...	श्रीहर्षः
,,	‘स्वमक् शयालु —’	...	अमरः
,,	‘लुब्धोऽभिलापुकः —’	...	”
,,	‘तं विन्दुरिति विद्वांसो —’	सुभद्राहरणम्	...
,,	‘विशरामाषङ्किषि —’	...	...
,,	‘भियः कुक्कू —’	...	भोजः
,,	‘भीरुकभीरवाणि —’	...	...
,,	‘भीरुभ्रामोपशत्येषु —’	गीतिका	...
६७	‘जङ्गमस्थावरप्राणि —’	सुभद्राहरणम्	...
,,	‘यायावरानुयातस्य —’	”	...
,,	‘जबतेदीर्घश्च —’	रावणार्जुनीयम्	...
,,	‘सन् सुधीः —’	काशिका	...
,,	‘घनिकाधर्मण्योरन्तरे —’	...	अमरः
६९	‘प्रतिभूत्तमर्णा —’	काशिका	...
		...	दण्डनाथः

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम्.	कर्तृनाम्.
६९	‘सुर्वलभक्तः —’	...	अमरः
”	‘सम्भुजनिना —’	...	वृत्तिकारः
”	‘दुग्रकरणे मित्र —’	भाष्यम्	...
”	‘वर्षाभ्वी कमठी —’	...	...
”	“ ... ”	...	हरहतः
७०	‘अजादित्वात् टाप् —’	काशिका	...
”	‘दशेरषित्	...	भोजः
”	“ ... ”	काशिका	...
७१	‘नीदापशस्यु —’	...	भोजः
”	‘श्लेषण येन जयिन —’	रावणार्जुनयिम्	....
”	‘अर्तिल्लधूसू —’	...	भोजः
”	‘पोतः शिशौ —’	मेदिनी	...
”	‘वराहपोत्रब्राणिता —’	सुभद्राहरणम्	....
”	‘दर्भपवित्रम्’	...	केरलवर्मदेवः
७२	‘ऋषिदेवतयो —’	काशिका	....
”	‘ऋषिदेवतयोस्तु —’	...	कैथटः
”	‘यवोऽसि धान्यराजः —’	श्राद्धकल्पः	...
”	‘बाहुलकं प्रकृतेः —’	भाष्यम्	....
७३	‘संज्ञासु धातुरूपाणि’	”	...
”	“ ... ”	काशिका	...
”	“ ... ”	....	दीक्षितचरणाः
७४	‘तीर्थानि गामिभिः —’	सुभद्राहरणम्	....
७५	“ ... ”	काशिका	...
७६	‘गायन्तीर्थगरोधाय —’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘विश्रेष्ठ महर्षीणां —’	”	...
”	‘होष्यत्सु मुनि —’	”	...

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम्.	कर्तृनाम्.
७६	‘भविष्यतीति निवृत्तं—’	...	काशिकाकारः
”	...	...	वासनमाधवादयः
७७	‘उपताप इति —’	काशिका	...
”	‘उपतापो रोगः	...	कैयटः
”	...	...	भानुजिः
”	‘सारो बले—’	...	अमरः
”	‘वन्दपादैर्युवेशस्थी—’	सुभद्राहरणम्	....
”	‘पलाशादिसमित्—’	”	....
”	‘पुलिष्ट्रैकवचनं—’	काशिका	....
७८	‘अकर्तृरि च कारके—’	”	....
”	‘बिभर्यसौ भर्ता’	पदमञ्जरी	हरदत्तः
”	‘स्फुरस्फुल—’	काशिका	....
”	‘कृत्रिमं करणेन—’	...	हरदत्तः
”	‘वेशादिषु विभाषा—’	काशिका	....
७९	‘निःप्यन्दश्यन्दनानां—’	...	आभाणकीयाः
८०	‘यः सनिन्द उपालम्भः—’	....	अमरः
”	‘क्वाद्यजित्रजि—’	महाभाष्यम्	...
८१	‘न्युष्टिजताः शेरते—’	....	काशिकाकारः
”	‘विरम इति—’	वासनसूत्रम्	...
८२	‘अतन्त्रं चोपसर्गे—’	...	....
”	‘विश्रामं लभतां—’	...	....
”	‘स्तुः प्रस्थः—’	...	कालिदासः
”	‘निमिषोऽनिमिषः——’	भारतम्	अमरः
८३	...	...	...
८४	‘शृ वायुवर्ण—’	भाष्यवार्तिकम्	कैयटः
”	‘गौरिवाङ्मत्तनीशारः—’	...	....

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम.	कर्तृनाम.
८४	...	....	कैयटः
८५, ९०	'आरवाराव—'	...	अमरः
८५	'व्यनुपसर्गद्वा'	...	भोजः
"	'थावोऽङ्कते—'	...	हैमः
"	'दवदावौ वना—'	..	अमरः
"	'व्यनुप्रेषु च मुवः'	..	भोजः
"	'नये च विनये—'	..	...
"	'उदि च नयः'	....	भोजः
८६	'सुवोऽनुपसर्गाच्च—'	....	"
"	'विक्षेपार्थस्य—'	काशिका	"
"	'संस्तवः स्यात् —'	...	अमरः
"	'प्रे स्तोऽन्यत्र'	...	भोजः
"	'पाषाणप्रस्तर—'	...	अमरः
८७	'विस्तारे यशसां—'	...	...
"	'गुणचिस्तरादयः'	वामनसूत्रम्	...
"	'मणिर्विम्बोद्भ्राहे—'	....	भवभूतिः
"	'शारणां परिणायेन—'	द्वैपदीचरितम्	...
"	'यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य—'	अनर्धराधवम्	..
८८	'पर्यायेण द्रव्योः—'	चन्द्रालोकः	...
"	'पर्यायोऽन्यथा—'	...	दण्डनाथः
"	'अनुपात्यये—'	काशिका	...
"	'उपशायो—'	...	अमरः
"	'तव राजोपशायः—'	काशिका	....
"	....	...	भोजः
"	'अन्यत्रयूय—'	कुमारसम्भवः	...
८९	'निकायनिलया—'	...	अमरः

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	ग्रन्थनाम्.	कर्तृनाम्.
९९	‘नीवारा: शुकर्गर्भ—’	...	कालिदासः
१०	‘वक्ष्यमाणं विभाषा—’	काशिका	...
,,	‘पतनान्ताः समुच्छृया:’	...	...
,,	‘तुलासूत्रेऽशादि—’	...	अमरः
,,	‘क्रियाभ्यावृत्ति—’	...	भोजराजः
११	‘परिवारपद—’	स्वप्रवासवदत्तम्	...
,,	‘अनादरः परिभवः’	...	अमरः
,,	‘परिभवोऽपरिभवो—’	...	माघः
,,	‘प्रायानुवृत्ते—’	काशिका	...
,,	‘निजत्रिनेत्रावतरत्व—’	...	श्रीहर्षः
१२	‘कल्याणप्रकण—’	काशिका	...
१३	‘उन्मादश्चित्त—’	...	अमरः
,,	‘प्रमदो हर्षः—’	...	”
,,	‘प्रमादोऽनवधानता’	...	”
,,	‘अप् सिद्ध एव—’	काशिका	...
१४, १५	‘व्यान्त्युक्तीमभिसरण—’	...	माघः
१४	‘आहावस्तु निपानं—’	...	अमरः
,,	‘हवे हबे सुहवं—’	श्रुतिः	...
१५	‘अङ्गं प्रतीको—’	...	अमरः
,,	‘पूर्वपदात् संज्ञाया—’	काशिका	...
१६	‘स्तम्भप्रस्तु स्तम्भनः—’	...	अमरः
,,	‘कापोः सर्वापवाद—’	...	हरदत्ताचार्यः
,,	...	...	भानुजिः
,,	‘प्रतिघौ रुट्—’	...	हैमः
,,	‘मङ्गलोपम—’	चित्रोदयमणिः	साम्बशिवशास्त्रिण
,,	‘सङ्घेन तापसो—’	सुभद्राहरणम्	....

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	अन्यनाम.	कर्तृनाम.
९६	‘तत्र विष्वक्—’	...	अमरः
९७	‘भावेऽकर्त्तरि—’	वृत्तिः	...
,	‘पवित्रमैदेवतादीनां—’	सुभद्राहरणम्	...
,	‘वासस्तुपविधिश्च—’	...	हरदत्तः
९८	....	भाष्यम्	...
,	‘आडि दः किः’	...	भोजदेवः
,	‘कर्मव्यतिहारे—’	भाष्यम्	...
९९	‘क्रियाव्यतीहारे	...	भोजः
,	‘भाव इति वर्तमाने—’	काशिका	...
१००	....	...	दण्डनाथः
,	‘श्रुयजीविस्तुभ्यः—’	भाष्यवार्त्तिकम्	...
,	....	”	...
१०१	‘निष्ठावद् भवतीति—’	काशिका	...
,	लोकोत्तराभिरापनः—’	सुभद्राहरणम्	...
१०२	‘सहसा विदधीत—’	किरातार्जुनीयम्	...
,	‘मावग्रहणम्—’	काशिका	...
,	‘स्थितिज्ञं सर्वशास्त्राणां—’	सुभद्राहरणम्	...
१०३	‘सनोते: स्यतेर्वा—’	...	दण्डनाथः
,	‘ऊतियूतिजूति—’	...	भोजः
,	‘ज्ञपयतेर्जसिः—’	...	दण्डनाथः
,	‘कीर्ति विज्ञसिमधुरं—’	जूविलिप्रशस्तिः	...
,	‘इज्यापरं कृतप्रज्ञः—’	सुभद्राहरणम्	...
,	‘समज्या परिषद्—’	...	अमरः
,	‘समस्या तु—’	वृत्तिः	...
१०४	‘शश्या भूमितलं—’	...	...
,	‘भृत्यो वा’	...	भोजः

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	अन्थनाम.	कर्तृनाम.
१०४	‘बाहुलकाद्’	...	दण्डनाथः
,	‘नयो भूत्या कापि —’	नीतिः	...
,	‘धर्म्या विदधतं —’	सुभद्राहरणम्	...
१०५	...	...	उपाध्यायाः
,	....	...	दीक्षितचरणाः
,	‘अटाव्याद् वा’	...	भोजः
१०६	‘अविघौ गुरोः—’	...	वामनः
,	‘न राध्याज्यापि —’	...	भोजदेवः
१०७	...	...	”
,	‘अकारे विधातव्ये—’	...	माधवः
,	‘षितोऽह्’	...	भोजः
,	‘भिदिच्छिदि—’	...	”
,	‘भूषिभीषि—’	...	”
१०८	....	काशिका	....
,	....	पदमङ्गरी	...
,	‘श्रदन्तरोरुपसर्ग’	काशिका	...
,	‘चिन्ताभिः कार्यजातानां—’	सुभद्राहरणम्	...
,	‘वर्णश्रमाश्रया—’	”	...
,	....	भाष्यम्	...
१०९	‘युच्चपकरणे घट्टी—’	भाष्यवार्तिकम्	...
,	‘इषेरनिच्छार्थस्य’	”	...
,	‘पेरवा’	”	...
,	‘आस्व्याग्रहणं रोगस्य—’	काशिका	...
,	‘कच्चित् प्रजा न —’	सुभद्राहरणम्	...
,	‘का नामासिका—’	भाष्यवार्तिकम्	...

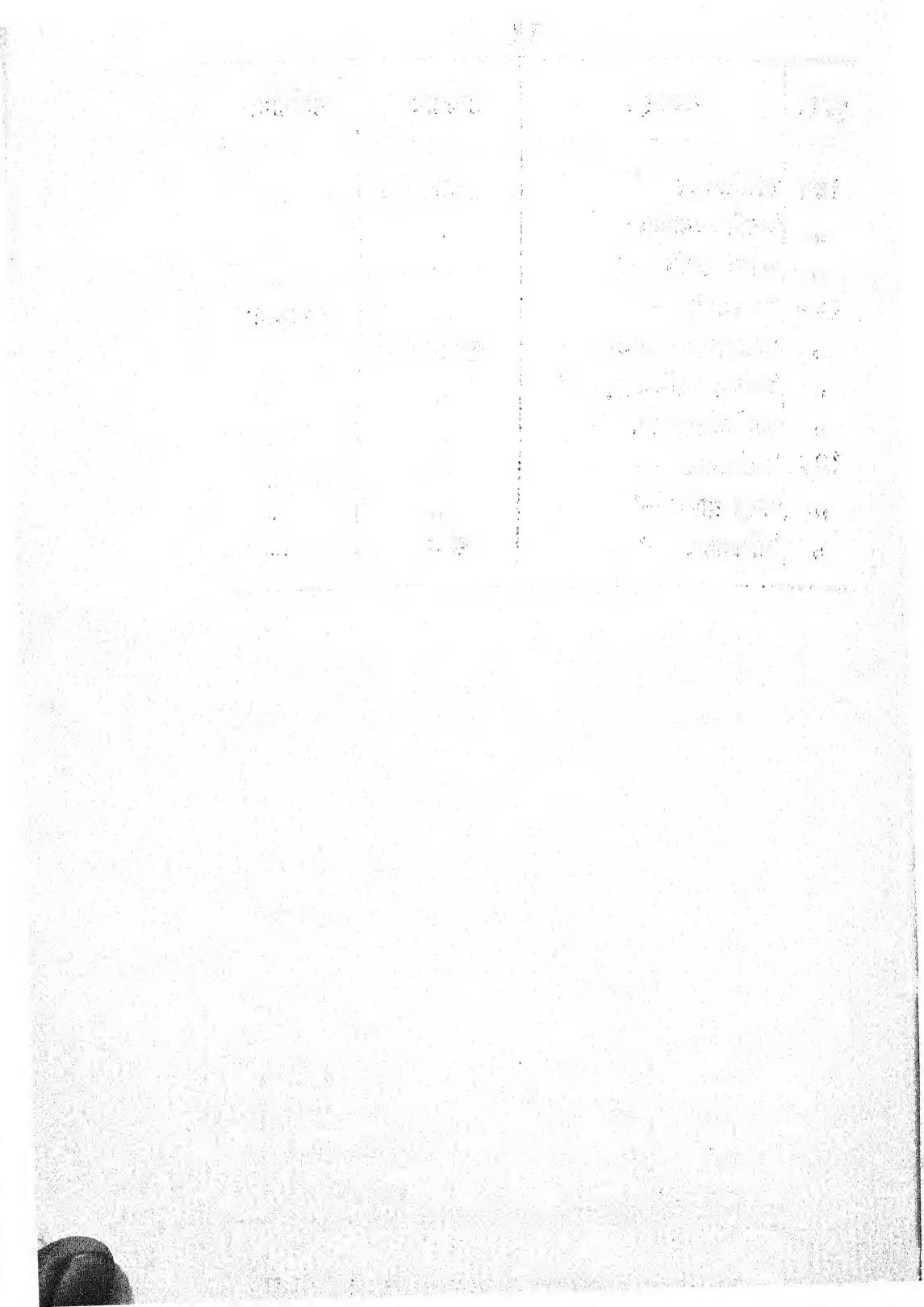
पृष्ठम्.	वाक्यम्.	अन्थनाम.	कर्तृनाम.
११०	‘इकिश्तपौ धातु—’	भाष्यवार्तिकम्	...
१११	‘पीनोरुस्तननशाणां—’	सुभद्राहरणम्	...
,,	‘ब्रह्मर्णामशेषाणां—’	,	भोजदेवः
,,	‘परश्चत्तैर्मखैरिष्टवा—’	,	...
,,	‘तवोदपात्रयज्ञे—’	,	...
११२	‘छिवुसिवोदीर्घश्च वा’	...	...
,,	...	काशिका	...
११४	‘मुज्याच्छाद्यवस्थावा—’	...	भोजदेवः
,,	‘दाणः सम्प्रदाने—’	...	,
,,	‘स्कन्दिपतिष्ठच्योति—’	....	,
,,	...	काशिका	...
,,	‘अद्विप्रभृति—’	”	...
११५	...	”	...
,,	‘गोचरसञ्चर—’	...	भोजदेवः
,,	‘शालाकरचलत्—’	सुभद्राहरणम्	...
,,	‘तृणं बहुलम्—’	”	...
,,	‘अप्रेष्णयाय—’	...	अमरः
११६	‘आनायः पुंसि—’	...	”
,,	‘आनायेन समं—’	...	रङ्गदेवः
,,	‘खनो घ चेति—’	...	हरदतः
,,	‘मुनीनां मृतिका—’	सुभद्राहरणम्	...
,,	‘डडरेकेकबकाश्च—’	...	भोजदेवः
११७	‘करणाधिकरणयोः—’	काशिका	...
,,	‘गावः सुदाहो—’	सुभद्राहरणम्	...
,,	‘एवं दुर्लभ्यवस्तुन्यपि—’	नारायणीयम्	...

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	अन्त्यनामः	कर्तृनामः
११७	‘सम्भवव्यभिवाराभ्यां—’	...	...
”	‘कर्तृकर्मणोः—’	काशिका	...
”	‘भूकुञ्जभ्यां कर्तृकर्मणोः—’	...	भोजदेवः
११८	‘ईषत्पात्रक्षौरैः—’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘शासियुधिदृशि—’	...	भोजदेवः
११९	‘वसन् ददर्शीवतरन्त—’	...	माघः
”	‘ते तमूचुर्गमिष्यन्तो—’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘निर्धारितेऽथेऽलेखेन—’	...	माघः
१२०	....	काशिका	...
”	‘द्विवचनमतन्त्रम्’	”	...
”	‘अत्रोपसङ्घानं—’	वृत्तिः	...
”	‘व्यादाज्ञनिमील्यादेः—’	...	भोजः
१२२	‘तीर्त्वा भूतेशमौलि—’	अनर्धराघवम्	...
”	‘अदातरि वृथायानाव्—’	...	...
१२३	....	वार्तिकम्	...
”	‘अत्रात्रैयः किञ्चिदाह—’	...	माधवः
१२४	‘न वत्वा सेट्—’	काशिका	...
१२५	‘अकृत्वा परसन्ताप—’	नीतिः	...
१२७	‘अवगत्य तत्त्व—’	”	...
”	‘विगणन्य नयन्ति—’	...	भारविः
१२७	‘निर्णीय यस्य क्षिति—’	...	श्रीहर्षः
१२८	‘लव्यबादशे उपदेश—’	भाष्यम्	...
१२८	‘अपभित्य तपोवितैः—’	सुभद्राहरणम्	...
१२९	‘अत्र कत्वाणमुलोर्णोट—’	भोजसूत्रवृत्तिः	दण्डनाथः
१३०	‘ध्यायं ध्यायं परं—’	...	दीक्षितचरणः
”	‘व्यवस्थितविभाषा—’	काशिका	...

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	अन्यनाम.	कर्तृनाम.
१३०	'यः सनिन्द उपालम्भः' 'उपपदसमासः कस्मान्न—'	„ काशिका	शमरः „
१३१	'चोरशब्दवचन—'	„	इण्डनाथः
„	'शिवयाकुश्यमानोऽपि —'	सुभद्राहरणम्	„
„	'अव्ययार्थमेव—'	„	हरदत्तमिश्राः
„	...	काशिका	„
१३२	'कथङ्कारं जटारण्ये—'	सुभद्राहरणम्	„
„	'बम्भम्येऽहं यथाकारं—'	„	„
„	'तीरेषु निवसन्त्यस्याः—'	„	„
१३३	'तीर्थदर्शं कृतस्नानः—'	„	„
„	'यावज्जीवं यजन्ते—'	„	„
„	'यावद्वेदं—'	„	„
१३४	'यूनि गाढपरिरम्भणि—'	„	माघः
„	'निमूलसमूलयोः—'	„	केरलवर्मदेवः
१३५	...	काशिका	„
„	'समूलकाषं कषतः—'	सुभद्राहरणम्	„
„	'शुष्कपेषं स्म—'	„	„
„	'समूलघातमन्नतः—'	„	माघः
१३६	'कुर्वन्नकृतकारं—'	„	„
„	'महेषुधातं हत्वा—'	„	„
„	'पिष्टगाङ्ग—'	„	„
„	'हस्तश्राहं द्विजोन्—'	„	„
१३७	'अजस्रमर्थिनः पार्थो—'	„	„
„	'गोपोषं गव्यतो—'	„	„
„	'वराहवन्धं बद्ध्वा—'	„	„
„	'मेष्यो भूत्वा'	काशिका	„
१३८	'जीवनाणामिसा मा—'	सुभद्राहरणम्	„

पृष्ठम्.	वाक्यम्.	अन्यनाम.	कर्तृनाम.
१३८	‘ऊर्ध्वशोषं नगान् —’	सुभद्राहरणम्	....
१३९	... ‘यदा त्वव्यवक्रियापेक्षया —’	काशिका भोजवृत्तिः	.... दण्डनाथः
,,	‘तर्पयित्वेचिस्तैरन्नैः —’	सुभद्राहरणम्	...
१४०	‘वाणघातं पृथासूरुः —’	“	...
”	...	काशिका	....
”	‘कर्ष इति शपा-	”	दण्डनाथः
”	‘कर्षतेरिदं ग्रहणं —’	काशिका	...
”	...	”	भट्टिः
”	‘बाहूपीडमालिङ्ग्य —’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘स्तनोपीडं परिरेखिरे —’	”	...
१४१	‘शश्योत्थायं निशा —’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘श्रुवार्थोऽयमारम्भः’	”	दण्डनाथः
”	‘उरोविदारं —	”	माघः
१४३	‘द्युसिन्धुतीर्थावस्कन्दं —’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘सोऽपचित्य सुपुष्पौष्म —’	”	...
”	...	काशिका	...
”	‘स नामग्राह माहूय —’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘पृच्छन्तीभ्यः स्व —’	”	...
१४४	‘णमुलधिकरे —’	वृत्तिः	...
”	‘सोऽवदन्मदनार्ता —’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘तिर्थकारमतिकूरं —’	”	...
१४५	‘परचित्तोनुविधानम्’	काशिका	...
१४६	‘मुखतोभूय तामेवं —’	सुभद्राहरणम्	...
”	‘अन्वगभावं परिष्वक्ता —’	”	...
”	‘हारयाणि विनाश्यत्य —’	”	...

पृष्ठम्.	वक्यम्.	ग्रन्थनाम.	कर्तृनाम.
१४६	'विक्षिप्तिवर्णन —'	सुभद्राहरणम्	...
"	'उद्धरी रमयामास —'	"	...
"	'कालः पचति —'	..."	..."
१४७	'शकाद्यर्थेषु —'	..."	..."
"	'गतायामर्जुनस्तस्याम् —'	सुभद्राहरणम्	दण्डनाथः
"	'निशाचरादिभिर्योदौधुं —'	"	..."
"	'महर्षयस्तमाश्रित्य —'	"	..."
१४८	'सर्वातिथीन् —'	"	..."
"	'बभूव द्रविणं —'	"	..."
"	'शक्तिग्रहण —'	वृत्तिः	....

सूत्रसूची।

पृष्ठम्.	सूत्रम्.	अ०	पा०	स०
७७	अकर्त्तरि च कारके	३	३	१९
१३	अक्षेषु गळहः	"	"	७६
१५	अगारैकदेशे	"	"	७९
८६	अग्नौ चेः	"	२	९१
४१	अच उपसर्गात्	७	४	४७
३३	अञ्जेः पूजायाम्	"	२	५३
१९	अञ्चोऽनपादाने	"	"	४८
९९	अणिनुणः	५	४	१५
७५	अण् कर्मणि	३	३	१२
४४	अत एकहलमव्ये	६	४	१२०
३५	अदो जग्धिल्लयप्	२	"	३६
१३७	अधिकरणे वन्धः	३	"	४१
११५	अध्यायन्यायोद्याव	"	३	१२२
६०	अनुदाचेतश्च	"	२	१४९
३७	अनुदाचोपदेश	६	४	३७
२०	अनुपसर्गात् फुल	८	२	५५
८	अनो कर्मणि	३	"	१००
९५	अन्तर्धणो देशे	"	३	७८
१३२	अन्यथैवेकथमित्यसु	"	४	२७
६८	अन्येभ्योऽपि दृश्यते	"	२	१७८
८	अन्येष्वपि दृश्यते	"	१	१०१
१४५	अन्वच्यानुलोभ्ये	"	४	६४
१३०	अपगुरो णमुलि	६	१	५३
९५	अपघनोऽङ्गं	३	३	८१
३२	अपचितश्च	७	२	३०

पृष्ठम्.	सूत्रम्.	अ०	पा०	सू०
१४१	अपादाने परीप्सायाम्	३	४	५२
५८	अपे च लषः	,,	२	१४४
१०५	अ प्रत्ययात्	,,	३	१०२
९९	अभिविधौ भाव	,,	,,	४४
२९	अभेष्टाविदूर्ये	७	२	२५
१२०	अमैवाव्ययेन	२	,,	३०
१०३	अयक्षि किङ्किति	७	४	२२
५६	अयामन्ताल्वाये	६	,,	५५
७०	अतिलघूसुखन	३	२	१८४
२९	अर्देः सन्निविभ्यः	७	,,	२४
५५	अर्हः प्रशंसायाम्	३	,,	१३३
५६	अलंकृञ्जनिराकृञ्	,,	,,	१३६
११९	अलंसल्वोः प्रतिषेधयोः	,,	४	१८
९०	अवे ग्रहो वर्ष	,,	३	५१
९१	अवे तृक्षोर्धवन्	,,	,,	१२०
७९	अवोदैधौच्च	६	४	२९
८५	अवोदोर्नियः	३	३	२६
७४	अव्ययादापसुपः	२	४	८२
१४३	अव्ययेऽयथाभिप्रेताल्वयाने	३	,,	५९
३८	असिद्धबदत्रा	६	,,	३२
१४३	अस्यतितृष्णोः क्रियान्तरे	३	,,	५७
१११	आकोशे नव्यनिः	,,	३	११२
८९	आकोशे ऽवन्योः	,,	,,	४५
५५	आ क्षेत्रस्तच्छीलतद्वर्म	,,	२	१३४
९४	आ अडि यद्वे	,,	३	७३
१०८	आतश्चेष्टसगे	,,	,,	१०६

पृष्ठम्.	सूत्रम्.	अ०	पा०	सू०
११८	आतो युच्	३	३	१२८
२	आत्ममाने वश्च	“	२	८३
९	आदिकर्मणि कः	“	०	७९
२१	आदितश्च	७	२	१६
५१	आने सुक्	“	४	८२
१२९	आभीक्षण्ये णमुल्	३	४	२२
८४	इडश्च	“	२	२१
५०	इद्धार्योः शत्रृ	“	२	१३०
३३	इच एकाचो	६	३	६८
१०५	इक्ष्णा	३	३	१०१
६३	इण्नशिजिसर्तिभ्यः	“	३	१६३
३२	इण् निष्टायां	७	३	४७
५१	ईदासः	“	३	८३
११६	ईषदूस्सुषु	३	३	१०६
७२	उणादयो वहुलम्	“	३	१
११६	उद्गोऽनुदके	“	३	१२३
८७	उदि ग्रहः	“	३	३५
१२३	उदितो वा	७	२	५६
९०	उदि श्रयति	३	३	४९
१२८	उदीचां मालो	“	४	१९
३४	उदुपधाद् भावादि	१	२	२१
२१	उदोष्यपूर्वस्य	७	१	१०३
१५	उद्धनोऽत्याधानं	३	३	८०
८६	उन्न्योग्रः	“	३	२९
९६	उपम आश्रये	“	४	८५
१३९	उपदंशस्तुतीयायाम्	“	४	४७

पृष्ठम्.	सूत्रम्.	अ०	पा०	सू०
१३८	उपमानै कर्मणि	"	"	४५
७८	उपसर्गस्य घञि	"	"	१२२
८०	उपसर्गात् खलु	"	"	६७
१२८	उपसर्गाद्वयस्य	"	"	२३
९७	उपसर्गे घोः	"	"	९२
८	उपसर्गे च संज्ञायां	"	"	९९
९१	उपसर्गेऽहः	"	"	५९
८४	उपसर्गे रुचः	"	"	२२
४९	उपेयिवाननाश्वान्	"	"	१०९
४८	उरत्	"	"	६६
१०२	ऊतियूतिजूतिसाति	"	"	९७
१३८	ऊधर्वे शुष्टि	"	"	४४
२२	ऋणमाधमण्ये	"	"	६०
१०६	ऋद्धशोऽडि	"	"	१६
८३	ऋद्धोरप्	"	"	५७
४६	एकाचो द्वे	"	"	१
८३	एरव्	"	"	५६
"	ओक उचः के	"	"	६४
१६	ओदितश्च	"	"	४५
३	औतोऽमृशसोः	"	"	९३
११३	करणाधिकरणयोश्च	"	"	११७
४	करणे यजः	"	"	८५
९५	करणेऽयोविद्वुष	"	"	८२
१३६	करणे हनः	"	"	३७
७२	कर्तरि चर्षिदेवतयोः	"	"	१८६
११७	कर्तृकर्मणोश्च	"	"	१२७

पृष्ठम्.	सूत्रम्.	अ०	पा०	सू०
१२७	कन्त्रेजीवपुरुषयोः	३	४	५३
११३	कर्मणि च येन	“	३	११६
१२३	कर्मणि दृशिविदोः	“	४	२९
४	कर्मणि हनः	“	२	८६
७	कर्मणीनि विक्रियः	“	“	९३
६	कर्मण्यगन्यास्यायां	“	“	९२
९८	कर्मण्यविकरणे	“	३	९३
१३१	कर्मण्याक्रोशे	“	४	२५
९८	कर्मव्यतिहारे णन्	“	३	४३
१३४	कषादिषु यथाविधि	“	४	४६
१४६	कालसमयवेलासु	“	३	१६७
४६	कुहोश्च्युः	७	४	६२
२८	कुच्छगहनयोः	“	२	२२
१०४	कृञ्जः श च	३	३	१००
७४	कुन्मेजन्तः	१	१	३९
८६	कृ भान्ये	३	३	३०
९	कृक्तवत् निष्ठा	१	१	२६
११८	क्तिच्छौ च	३	३	१७४
१०	क्तोऽधिकरणे च	“	४	७६
१४४	क्त्वा च	२	२	२२
११९	क्त्वातोसुनक्सुनः	१	१	४०
१२४	क्तिव स्कन्दिस्यन्दोः	६	४	३१
”	क्रमश्च क्तिव	“	”	१८
६०	कुधमण्डर्थेभ्यः	१	२	१५१
३२	क्षिशः क्त्वानिष्ठयोः	७	३	५०
९२	क्वणो वीणायां	३	३	६५

पृष्ठम्.	सूत्रम्	अ०	प०	ल०
४३	कवसुश्च	"	"	२०६
५०	क्षायो मः	"	"	५८
१२७	क्षियः	"	"	५९
१७	क्षियो दीर्घात्	"	"	५९
२६	क्षुद्रवस्त्वान्तःध्वान्त	"	"	४६
११६	खनो घ च	"	"	१८
३	गत्यथर्थकर्मकालिष	"	"	१२५
६३	गत्वरथ्य	"	"	६२
१०६	गुरोश्च हलः	"	"	१६५
११७	गोचरसञ्चरवह	"	"	१०३
८३	ग्रहवृद्धनिश्चि	"	"	११९
५६	ग्लाजिस्थश्च	"	"	५८
९१	घजपोऽभ्य	"	"	१३९
७९	घजि च भाव	"	"	३८
२८	घुषिरविशब्दने	"	"	२६
१३३	चमोदिरयोः	"	"	२३
५२	चलनशब्दार्थात्	"	"	३१
१०७	चिन्तिपूजिकथि	"	"	१४८
१३४	चेले क्रोपे:	"	"	१०६
८७	छन्दोनाम्नि	"	"	३३
"	छन्दोनाम्नि	"	"	३४
११४	छादेष्वेऽदूत्युपसर्गस्य	"	"	९४
३१	जनसनखना	"	"	९६
६१	जल्यमिक्षकुट्ट	"	"	४२
१२४	जहातेश्च किञ्च	"	"	१५५
६३	जागुरुकः	"	"	६३
		"	"	१६५

पृष्ठम्.	सूत्रम्.	अ०	पा०	स०
१४	जागोऽविचिण्णु	७	८	८५
१२७	ज्ञान्तनदां विभाषा	८	८	३२
११६	जालमानायः	२०	२०	१२४
६१	जिह्वाद्विशीण्डम्	२१	२१	१५७
४२	जीर्णतेरतृन्	२१	२१	१०४
६०	जुचक्षम्यदन्त्रम्य	२१	२१	१५०
१२३	जृब्रश्च्योः किंत्व	२१	२१	७५
१२५	ज्यञ्जलि	२१	२१	४२
१२	जीतः क्तः	२१	२१	१८७
९७	द्वितोऽधुच्	२१	२१	८९
९६	द्वितिः कित्रः	२१	२१	८८
९८	णचः लिखामञ्ज	२१	२१	१४
२९	णेरह्ययने वृत्तं	२१	२१	२६
१०८	प्यासश्चन्थो युच्	२१	२१	१०७
९९	तद्वितेष्वचामादेः	२१	२१	११७
५४	ताच्छील्यवयोवचन	२१	२१	१२९
७३	ताभ्यामन्यत्रोणादयः	२१	२१	७५
२१	ति च	२१	२१	८९
७०	तितुत्रतथसिसुसर	२१	२१	९
१४४	तिर्यच्चपवर्गे	२१	२१	६०
७५	तुमर्धाच्च भाव	२१	२१	१५
७४	तुमुन्द्युलौ क्रियायां	२१	२१	१०
१४५	तूष्णीमि भुवः	२१	२१	६३
१३९	तृतीयाप्रभृतीनि	२	२	२१
५५	तृन्	२	२	१३५
१२१	तृष्णूष्टिष्ठये:	२	२	२५

पृष्ठम्.	सूत्रम्.	अ०	पा०	सू०
५३	तौ सत्	"	२	१२७
५७	त्रिसिगुधिधृषि	"	१२	१४०
९७	त्रेमैस नित्यं	"	३	२०
४१	दधातेर्हिः	"	"	४२
,,	दस्ति	"	"	
६२	दाष्टेऽसिशदसदो	"	२	१२४
७०	दान्तीशसयुयुज	"	"	१५९
४९	दाश्चान् साहान्	"	१	१८२
१९	दिवोऽविजिगीषायाम्	"	"	१२
२७	दृढः स्थूलवलयोः	"	"	४९
७	दृश्योः कनिप्	"	"	२०
५९	देविकुशोश्चोप	"	"	१४४
४१	दो दद् धोः	"	"	४६
४०	द्यतिस्यतिमा	"	"	४०
१७	द्रवमूर्चिस्पर्शयोः	"	"	२४
१४१	द्वितीयायां च	"	१	५३
४५	द्विर्वचनेऽचि	"	१	५९
५४	द्विषोऽमित्रे	"	"	१२१
६९	धः कर्मणि धून्	"	"	१८१
११८	धातुसम्बन्धे	"	"	१
२७	धृषिशसी वैयात्ये	"	"	१९
११८	न किञ्चि दीर्घश्च	"	१	३९
१२०	न कस्ता सेद्	"	१	१८
२१	न ध्यारुल्यापृ	"	"	५७
११	न पुंसके भावे	"	"	११४
६४	न मिकम्पिस्म्यज् स	"	२	१६७

पृष्ठम्.	सूत्रम्.	ल०	पा०	ख०
१०	न यः	३	२	१५८
१३०	न यद्यनाकाङ्क्षे	"	४	१३
१२७	न ल्यपि	६	७	६९
८०	न सुदुर्भवः	७	१	६८
१०१	नहिवृतिवृपि	६	३	१०६
३३	नाञ्चेऽपूजार्थाः	"	४	३०
१४५	नाधार्थप्रत्यये	३	"	६२
१४३	नाम्न्यादिशिग्रहोः	"	"	५८
९६	निघो निमित्सम्	"	३	८७
९२	नित्यं पणः परि	"	"	६६
१२९	नित्यवीप्सयोः	८	१	४
५९	निन्दहिंसक्षिणी	३	२	१४६
९२	निपानमाहावः	"	३	७४
१३४	निमूलसमूलयोः	"	४	३४
८६	निरभ्योः पूर्वोः	"	३	२८
१९	निर्वाणोऽवति	८	२	५०
८९	निवासचितिशरीरो	३	३	४१
९	निष्ठा	"	२	१०२
२९	निष्ठार्थां सेटि	६	४	५२
१७	निष्ठार्थामण्यदर्थे	"	"	६०
२७	निष्ठा शीर्जस्त्रिविमिदि	१	२	१९
२१	नुदविदोन्दत्रा	८	"	५६
१२१	नोपधात् थफान्तात्	१	"	२३
९२	नौ गदनदपठ	३	३	६४
"	नौ ण च	"	"	६०
८९	नौ वृ धान्ये	१	"	४८

पृष्ठम्	सूत्रम्	अ०	पा०	स०
१९	पचो वः	८	२	५२
८	पञ्चम्यासम्भातौ	८०	२०	९८
७६	पदरुजविद्य	२०	२०	१६
८८	परावनुपात्यय	२३	२३	२८
१२९	परावरयोगे	२३	२३	२०
१४२	परिक्लिश्यमावे	२५	२५	५५
८७	परिन्योर्नीणोः	२२	२२	३७
८४	परिमाणास्त्वयाथां	२३	२३	२०
७९	परेष्ठ घाङ्कयोः	८	८	२२
९३	परोक्षे लिट्	२०	२०	११५
९६	परौ वः	२२	२२	८४
९१	परौ मुवोऽवज्ञाने	२२	२२	५५
८९	परौ यज्ञे	२२	२२	४७
१४७	पर्यासिवचनेषु	४	४	६६
१११	पर्यायार्हणोत्पत्ति तु	२	२	१११
११४	पुंसि संज्ञायां वः	२	२	११४
७१	पुवः संज्ञायाम्	२	२	१८५
३२	पूडः कत्वा च	२	२	३२
"	पूढश्च	२	२	५१
५३	पूड्यजोः शानन	२	२	१२८
९५	पूर्वपदात् संज्ञायां	२	२	३
३६	प्यायः पी	२	२	२८
९३	प्रजने सर्तेः	२	२	७१
६१	प्रजोरिनिः	२	२	१५६
१८	पतेष्व	२	२	२५
१०९	प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्य	२	२	४४

पृष्ठम्.	सूत्रम्.	अ०	पा०	सू०
८६	प्रथने वावशब्दे	३	२०	३३
२८	प्रभौ परिवृढः	७	८	२१
९३	प्रमदसम्मदौ	५	८	६८
१४०	प्रमणो च	"	००	५१
८१	प्रथाजानुवाजौ	७	३	६२
२०	प्रस्तोऽन्यतरस्याम्	८	३	५४
८६	प्रे द्वुत्खुक्षुवः	३	३	२७
५९	प्रे लपशुद्गुपथ	"	२	१४५
८९	प्रे लिप्सायां	"	३	४६
९०	प्रे जणिजाम्	"	"	५२
८६	प्रे स्त्रोऽयज्ञे	"	"	३२
५	ब्रह्मशूणवृत्रेषु	"	२	८७
६२	भञ्जभासमिदो	"	"	१६१
४८	भवतेरः	७	४	७३
७३	भविष्यति गम्यादयः	३	३	३
७५	भावगच्छनाश्च	"	"	११
७७	भावे	"	"	१८
९४	भावेऽनुपसर्गस्य	"	"	७५
४९	भाषायां सदवस	"	२	१०८
२२	भित्तं शकलम्	८	"	५९
६६	भियः क्रुक्कुक्कनौ	३	"	१७४
७३	भीमादयोऽपादाने	"	४	७४
८१	सुजन्युब्जौ पाण्यु	७	३	६१
६८	सुवः संज्ञान्तरयोः	३	२	१७९
४	भूते	"	"	८४
७३	भूतेऽपि हृश्यन्ते	"	३	२

पृष्ठम्.	सूत्रम्.	अ०	आ०	सू०
६७	ग्राजभासवुर्विद्युतो	३	२	१७७
१२	सतिबुद्धिपूजा	३	३	१८८
१३	मद्देऽनुपसर्गे	३	३	१६७
१४	मनः	३	३	१२०
१२८	मयतेरिदन्ततरस्यां	३	३	७०
१३३	मूर्चौ वनः	३	३	७७
१३०	मृडमृदगुदकुप	३	२	७
३४	मृषस्तितिक्षायाम्	३	३	२००
६४	यजजपदशां	३	३	१९०
९७	यजयावयत	३	३	२८८
८६	यज्ञे समि	३	३	२९१
१३२	यथातथयोः	३	३	५३
१२	यमः समुपनिविषु	३	३	१७६
६६	यश्च यहः	३	३	१९५
२३	यस्य विभाषा	३	३	४९
६०	यस्य हलः	३	३	१४८
९९	यस्येति च	३	३	३०
१३३	यावति विन्दजीवोः	३	३	५६३
१००	यीर्वण्योदीर्घी	३	३	७२
१४	रदाभ्यां निष्ठातो	३	३	२५८
१२१	रलौ व्युपघात	३	३	५३
१०	रदमौ च	३	३	१५५
७	राजनि युधि कृजः	३	३	२८
१०४	रिक् शयग्लिङ्गु	३	३	८
१२१	रुदविदमुष	३	३	८
३०	रुष्यमत्वरसङ्घुषा	३	३	२८

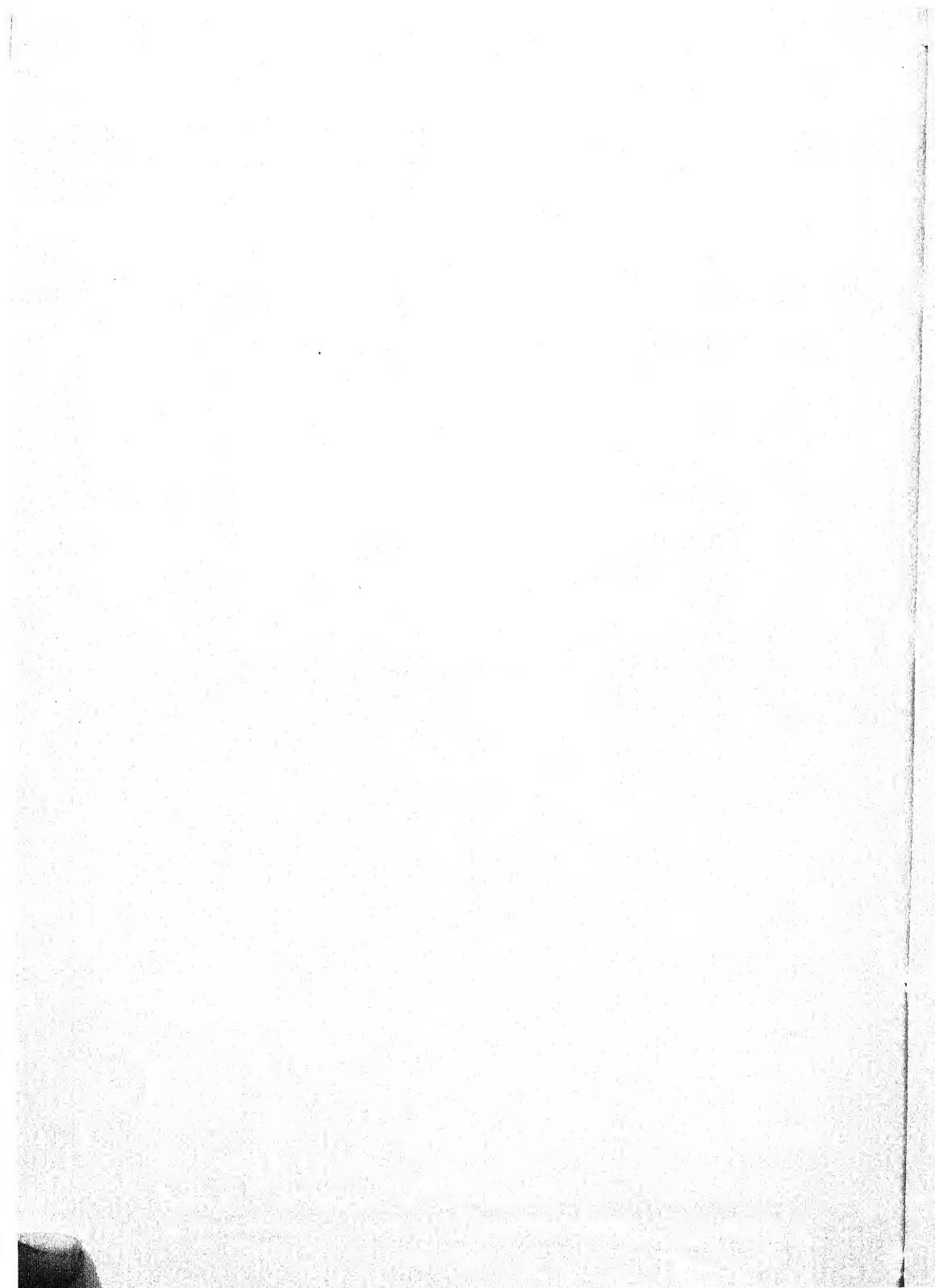
पृष्ठसं.	सूत्रसं.	अ०	पा०	मू०
१०९	रोगास्यायां षुलु्	३०	३०	१०८
५२	लक्षणहेत्वोः	”	२	१२६
५१	लटः शतृशानचा	”	”	१२४
६०	लघपतपदस्था	”	”	१५४
४४	लिटि धातोः	”	१	८
३३	लुभो विमोहने	७	८	५४
५३	लटः सद् वा	५	५	१४
७५	लट् शेषे च	”	”	१३
१२६	ल्यपि च	५	१	४१
१२७	ल्यपि लघुपूर्वात्	”	४	५६
१११	ल्युट् च	३०	३०	११५
१५	ल्यादिभ्यः	८	२	४४
१२१	वञ्चिलुञ्चयृतश्च	”	”	२४
५१	वर्तमाने लट्	”	”	१२३
१३४	वर्धमाण उलोपः	”	४	३२
३३	वसतिक्षुधोरीट्	७	२	५२
४४	वस्वेकाजादूवसां	”	”	६७
१७	वाकोशदैन्ययोः	६	४	६१
११२	वा यौ	२	”	५७
१२६	वा ल्यपि	”	”	३८
२२	वितो भोगप्रत्यययोः	८	२	५८
६२	विदिभिदिच्छिदेः	३	”	१६२
५२	विदेः शतुर्वसुः	६	१	३६
६५	विन्दुरिच्छुः	३	२	१६९
६९	विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्	”	”	१८०
११०	विभाषास्यानपरि	”	३	११०

पुस्तक.	सूत्रम्.	अ०	पा०	ल०
१३	श्रुतुकः किति	७	२	१२
२३	श्वीदीतो निष्ठायां	८	२	२३
१२५	पत्वतुकोरसिद्धः	९	२	८६
१०६	विद्विदादिभ्योऽह-	१०	२	१०४
११०	संज्ञायाम्	११	२	१०९
१३७	"	१२	२	४२
१०३	संज्ञायां समज	१३	२	१९
१५	संयोगादेरातो	१४	२	४३
८९	सञ्ज्ञे चानौतराधर्ये	१५	२	४२
९६	सङ्घोद्धौ गण	१६	२	८६
११८	सनः क्तिचि लोपः	१७	२	४५
६४	सनाशंसभिक्ष	१८	२	१६८
१४०	सप्तम्यां चोपपीड	१९	२	४९
८	सप्तम्यां जनेडः	२०	२	९७
१२०	समानकर्तृकयोः	२१	२	२१
१४६	समानकर्तृकेषु	२२	२	१५८
१४९	समासत्तौ	२३	२	५०
१२५	समासेऽनव्यूर्वे	२४	२	३७
८७	समि मुष्टै	२५	२	३६
८५	समि युद्धुवः	२६	२	२३
९३	समुदोरजः पशुषु	२७	२	६९
१३५	समूलाकृतजीवेषु	२८	२	३६
५८	सम्पृचानुरुधाड्यमा	२९	२	१४२
५२	सम्बोधने च	३०	२	१२५
७	सहे च	३१	२	९६
१०४	सार्वधातुके यक्	३२	१	६७

पृष्ठा.	लूक्रम्.	अ०	पा०	सू०
५	सुकर्मणपन्नन्न	१०	२	१०
५५	हुबो यज्ञसंयोगे	११	११	१३२
७२	हुश्चोर्खवदिष्	११	११	१५३
७०	सूदामीपवीक्ष्य	११	११	१४३
७२	सूधस्यवः कन्तरू	११	११	१६०
७६	सु स्थिरे	११	११	१७
८	सोमे हुबः	११	११	१०
९५	स्वप्ने क च	११	११	८३
२०	स्वः प्रपूर्वस्य	११	११	२३
१००	स्त्रियां किन्	११	११	१४
१०२	स्थागापापचो	११	११	१५
४३	स्थानिवदादेशो	११	११	५६
६६	स्थेशासपिस	११	११	१७५
१३६	स्त्रैहवे पिषः	११	११	३८
६१	स्पृहिणृहिपतिदयि	११	११	१५८
३५	स्कायः स्फी निष्ठावाम्	११	११	२२
७८	स्कुरतिस्कुरत्योः	११	११	४७
५३	स्यतास्ती लङ्घटोः	११	११	३३
७९	स्यदो जवे	११	११	३८
१२	स्वनहसोर्वा	११	११	१२
६५	स्वपितृवीर्मजिङ्	११	११	१६२
९७	स्वपो नन्	११	११	११
१४४	स्वाङ्गे तसप्रत्यये	११	११	६१
१४२	स्वाङ्गेऽशुभे	११	११	५४
१३१	स्वादुभि णमुल्	११	११	३६
१३६	स्वे पुषः	११	११	४०

पृष्ठम्	सूत्रम्	अ.	ब.	ग.
१४	हनश्च वधः	३३	३३	६३
१७	हलः	३०	३०	६०
२१४	हलश्च	३२	३२	६२
३०	हलसूकरयोः	१८३	१८३	३०
३६	हलादिः शेषः	६०	६०	६०
४४	हलि च	७७	७७	७७
८८	हस्तादाने चेरस्तेये	४०	४०	४०
१३६	हस्ते वर्त्तिग्रहोः	२०	२०	४८
१३९	हिंसार्थानां च	४८	४८	४८
५५	हुदनुवोः सार्वधातुके	८७	८७	८७
३१	हृष्णोमसु	२९	२९	२९
३९	हादो निष्ठायाम्	९५	९५	९५
१४	हः सम्प्रसारणं	७२	७२	७२

**LIST OF SANSKRIT PUBLICATIONS
FOR SALE.**

Trivandrum Sanskrit Series.

No. 1—	दैवम् Daiva (Vyākaraṇa) by Deva with Puruṣakāra of Kṛṣṇalīlāśukamuni (out of stock).	1	0	0
No. 2—	अभिनवकौस्तुभमाला-दक्षिणामूर्तिस्तवौ Abhi- navakaustubhamala and Daksina- murtistava by Kṛṣṇalīlāśukamuni (out of stock).	0	2	0
No. 3—	नलाभ्युदयः Nalabhyudaya (Kāvya) by Vāmana Bhaṭṭa Bāṇa (second edition).	0	4	0
No. 4—	शिवलीलार्णवः Sivalilarnava (Kāvya) by Nīlakanṭha Dīkṣita (out of stock).	2	0	0
No. 5—	व्यक्तिविवेकः Vyaktiviveka (Alaṅkāra) by Mahima-Bhaṭṭa with commentary (out of stock).	2	12	0
No. 6—	दुर्घटवृत्तिः Durghatayṛtti (Vyākaraṇa) by Śaraṇadeva (out of stock).	2	0	0
No. 7—	ब्रह्मतत्त्वप्रकाशिका Brahmatattvapraka- sika (Vedānta) by Sadāśivendrasara- stati (out of stock).	2	4	0
No. 8—	प्रद्युम्नाभ्युदयम् Pradyumnabhyudaya (Nāṭaka) by Ravi Varma Bhūpa (out of stock).	1	0	0

RS. AS. P.

No. 9—विरूपाक्षपञ्चाशिका Virupaksapancasika (Vedānta) by Virūpākṣanātha with the commentary of Vidyācakra- vartin (<i>out of stock</i>). 0 8 0
No. 10—मातङ्गलीला Matangalila (Gajalakṣaṇa) by Nilakanṭha (<i>out of stock</i>). 0 8 0
No. 11—तपतीसंवरणम् Tapatisamvarana (Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with the commentary of Śivarāma (<i>out of stock</i>). 2 4 0
No. 12—परमार्थसारम् Paramarthasara (Vedānta) by Ādiśeṣa with the commentary of Kāghavānanda (<i>out of stock</i>). 0 8 0
No. 13—शुभद्राघनञ्जयम् Subhadradhananjaya (Nāṭaka) by Kulaśekhara Varma with the commentary of Śivarāma (<i>out of stock</i>). 2 0 0
No. 14—नीतिसारः Nitisara (Nīti) by Kāmandaka, with the commentary of Sankarārya (<i>out of stock</i>). 3 8 0
No. 15—स्वप्नवासवदत्तम् Svapnavasavadatta (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>second edition</i>). 1 8 0
No. 16—प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् Pratijnayaugandha- rayana (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>). 1 8 0
No. 17—पञ्चरात्रम् Pancaratra (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>). 1 0 0
No. 18—नारायणीयम् Narayaniya (Stuti) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa with the comment- ary of Deśainangalavārya 4 0 0
No. 19—मानमेयोदयः Manameyodaya (Mīmāṃsā) by Nārāyaṇa Bhaṭṭa and Nārāyaṇa Pandita (<i>out of stock</i>). 1 4 0
No. 20—अविमारकम् Avimaraka (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>). 1 8 0
No. 21—बालचारितम् Balacarita (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>). 1 0 0

Rs. AS. P.

No. 22—मध्यमव्यायोग-दूतवाक्य-दूतघटोत्कच-कर्णभारे- रुभङ्गानि Madhyamavyayoga-Duta- vaka-Dutaghatotkaca-Karna- bhara and Urubhanga (Nāṭaka) by Bhāsa (<i>out of stock</i>). 1 8 0
No. 23—नानार्थीर्णवसंक्षेपः Nanartharnavasam- ksepa (Kośa) by Keśavasvāmin (Part I, 1st and 2nd Kāṇḍas). (<i>out of stock</i>). 1 12 0
No. 24—जानकीपरिणयः Janakiparinaya (Kāvya) by Cakra Kavi (<i>out of stock</i>). 1 0 0
No. 25—काणादसिद्धान्तचन्द्रिका Kanadasiddhanta- candrika (Nyāya) by Gaṅgādhara- sūri (<i>out of stock</i>). 0 12 0
No. 26—अभिषेकनाटकम् Abhishekanaṭaka by Bhāsa (<i>out of stock</i>). 0 12 0
No. 27—कुमारसम्भवः Kumarasambhava (Kāvya) by Kālidāsa with the two comment- aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha and Vivarāṇa of Nārāyaṇa Pandita (Part I, 1st and 2nd Sargas) (<i>out of stock</i>). 1 12 0
No. 28—वैखानसधर्मप्रश्नः Vaikhanasadharma-pra- sna (Dharmaśūtra) by Vikhanas (<i>out of stock</i>). 0 8 0
No. 29—नानार्थीर्णवसंक्षेपः Nanartharnavasam- ksepa (Kośa) by Keśavasvāmin (Part II, 3rd Kāṇḍa) (<i>out of stock</i>). 2 4 0
No. 30—वास्तुविद्या Vastuvidya (Śilpa) (<i>out of stock</i>). 0 12 0
No. 31—नानार्थीर्णवसंक्षेपः Nanartharnavasam- ksepa (Kośa) by Keśavasvāmin (Part III, 4th, 5th and 6th Kāṇḍas). 1 0 0
No. 32—कुमारसम्भवः Kumarasambhava (Kāvya) by Kālidāsa with the two comment- aries, Prakāśikā of Aruṇagirinātha and Vivarāṇa of Nārāyaṇa Pandita (Part II, 3rd, 4th and 5th Sargas) (<i>out of stock</i>). 2 8 0

No. 33—वारुचसंग्रहः Vararucasangraha (Vyākaraṇa) with the commentary Dīpaprabhā of Nārāyaṇa (out of stock).	0 8
No. 34—मणिदर्पणः Manidarpana (Nyāya) by Rājacūḍāmaṇimakhin.	1 4 0
No. 35—मणिसारः Manisara (Nyāya) by Gopi- nātha.	1 8 0
No. 36—कुमारसम्भवः Kumarasambhava (Kāvya) by Kālidāsa with the two comment- aries, Prakāśikā of Arunagirinātha and Vivarana of Nārāyaṇa Pañdita (Part III, 6th, 7th and 8th Sargas).	3 0 0
No. 37—आशौचाष्टकम् Asaucastaka (Smṛti) by Vararuci with commentary.	0 4 0
No. 38—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasiṁha with the com- mentary Tīkāsarvasva of Vandy- ghaṭīya Sarvānanda (Part I, 1st Kānda).	2 0 0
No. 39—चारुदत्तम् Carudatta (Nāṭaka) by Bhāṣa (out of stock).	0 12 0
No. 40—अलङ्कारसूत्रम् Alankarasutra by Rājānaka Ruyyaka with the Alāṅkārasarvasva of Mankhūka and its commentary by Samudrabandha (second edition).	2 8 0
No. 41—अध्यात्मपटलम् Adhyatmapatala (Ve- dānta) by Āpastamba with Vivarana of Śrī Śaṅkara-Bhagavat-Pāda (out of stock).	0 4 0
No. 42—प्रतिमानाटकम् Pratimanataka by Bhāṣa (out of stock).	1 8 0
No. 43—नामलिङ्गानुशासनम् Namalinganusasana (Kośa) by Amarasiṁha with the two commentaries, Amarakośodghāṭana of Kṣīrasvāmin and Tīkāsarvasva of Vandyaghāṭīya Sarvānanda (Part II, 2nd Kanda, 1-6 vargas).	2 8 0
No. 44—तन्त्रसुद्धम् Tantrasuddha by Bhaṭṭāraka Vedottama. (out of stock).	0 4 0

		RS. AS. P.
No. 45—प्रपञ्चहृदयम्	Prapancahridaya.	1 0 0
No. 46—परिभाषावृत्तिः	Paribhasavrtti (Vyākaraṇa) by Nilakanṭha Dīkṣita.	0 8 0
No. 47—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम्	Siddhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part I.)	1 12 0
No. 48—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम्	Do. Do. (Part II.).	2 0 0
No. 49—गोलदीपिका	Goladipika (Jyotiṣa) by Parameśvara.	0 4 0
No. 50—रसार्णवसुधाकरः	Rasarnavasudhakara (Alaṅkāra) by Siṅga Bhūpāla.	3 0 0
No. 51—नामलिङ्गानुशासनम्	Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the two commentaries, Amarakośodghāṭana of Kṣīrasvāmin and Tīkāsarvasva of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part III, 2nd Kanda, 7-10 vargas).	2 0 0
No. 52—नामलिङ्गानुशासनम्	Namalinganusasana (Kośa) by Amarasimha with the commentary Tīkāsarvasva of Vandyaghaṭīya Sarvānanda (Part IV, 3rd Kāṇḍa).	1 8 0
No. 53—शब्दनिर्णयः	Sabdanirnaya (Vedānta) by Prakāśātmayatīndra.	0 12 0
No. 54—स्फोटसिद्धिन्यायविचारः	Sphotasiddhi-nyayavicara (Vyākaraṇa).	0 4 0
No. 55—मत्तविलासप्रहसनम्	Mattavilasaprahasana (Nāṭaka) by Mahendravikramavarman. (<i>out of stock</i>).	0 8 0
No. 56—मनुष्यालयचन्द्रिका	Manusyalayacandrika (Śilpa) (<i>out of stock</i>).	0 8 0
No. 57—रघुवीरचरितम्	Raghuviracarita (Kāvya).	1 4 0
No. 58—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम्	Siddhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part III).	2 0 0

No. 59—नागानन्दम् Nagananda (Nāṭaka) by Harṣadeva with the commentary Vimarśinī of Śivarāma (<i>out of stock</i>). 3 4 0
No. 60—लघुस्तुतिः Laghustuti by Laghubhaṭṭāraka with the commentary of Rāghavānanda. 0 8 0
No. 61—सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् Siddhantasiddhanjana (Vedānta) by Kṛṣṇānanda Sarasvatī (Part IV). 1 4 0
No. 62—सर्वमतसंग्रहः Sarvamatasangraha. (<i>out of stock</i>). 0 8 0
No. 63—किरातार्जुनीयम् Kiratarjuniya (Kāvya) by Bhāravi with the commentary Sa- bdārthaḍīpika of Citrabhānu (1, 2 and 3 Sargas). 2 8 0
No. 64—मेघसन्देशः Meghasandesa by Kālidāsa with the commentary Pradīpa of Dakṣiṇāvartanātha. 0 12 0
No. 65—मयमतम् Mayamata (Śilpa) by Maya- muni (<i>out of stock</i>). 3 4 0
No. 66—महार्थमञ्जरी Maharthamanjari (Darśana) with the commentary Parimala of Maheśvarānanda. 2 4 0
No. 67—तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya (Tantra) by Nārāyaṇa with the commentary Vimarśinī of Saṅkara (Part I, 1–6 Paṭalās) (<i>out of stock</i>). 3 4 0
No. 68—तत्त्वप्रकाशः Tattvaprakasa (Āgama) by Śrī Bhojadēva with the commentary Tātparyadīpikā of Śrī Kumāra. 1 12 0
No. 69—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru- devapaddhati (Tantra) by Iśānaśiva- gurudevamiśra Part I, Sāmanya- pāda). 1 8 0
No. 70—आर्यमञ्जुथीमूलकल्पः Aryamanjusrimula- kalpa (Part I). 2 8 0

No. 71—तन्त्रसमुच्चयः Tantrasamuccaya (Tantra) by Nārāyana with the commentary Vimarśī of Śaṅkara (Part II, 7—12 Paṭalas) (<i>out of stock</i>).	3 8 0
No. 72—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru- devapaddhati (Tantra) by Īśānaśiva- gurudevamiśra (Part II, Mantrapāda).	4 0 0
No. 73—ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशः Isvarapratipatti- prakasa (Vedānta) by Madhusūdana- saravatī.	0 4 0
No. 74—याज्ञवल्क्यस्मृतिः Yajnavalkyasmṛti with the commentary Bālakṛīḍā of Viśvarūpācārya. (Part I — Ācāra and Vyavahāra Adhyāyās).	3 4 0
No. 75—शिल्परत्नम् Silparatna (Śilpa) by Śrī- kumāra (Part I).	2 12 0
No. 76—आर्यमञ्जुश्रीमूलकल्पः Āryamanjusrimula- kalpa (Part II).	3 0 0
No. 77—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru- devapaddhati (Tantra) by Īśānaśiva- gurudevamiśra (Part III, Kriyāpāda 1—30 Paṭalas).	3 0 0
No. 78—आश्वलायनगृह्यसूत्रम् Asvalayanagrhya- sutra with the commentary Anāvilā of Haradattācārya.	2 6 0
No. 79—अर्थशास्त्रम् Arthasastra of Kauṭalya with commentary by Mahāmahopādhyāya T. Gaṇapati Sāstri (Part I, 1 & 2 Adhikarāṇas).	3 12 0
No. 80—अर्थशास्त्रम् Do. Do. (Part II, 3—7 Adhikarāṇas).	4 0 0
No. 81—याज्ञवल्क्यस्मृतिः Yajnavalkyasmṛti with the commentary Bālakṛīḍā of Viśva- rūpācārya (Part II. Prāyaścīt- tādhyāya).	2 0 0
No. 82—अर्थशास्त्रम् Arthasastra of Kauṭalya with commentary by Mahāmahopā- dhyāya T. Gaṇapati Sāstri (Part III, 8—15 Adhikarāṇas).	3 4 0

No. 83—ईशानशिवगुरुदेवपद्धतिः Isanasivaguru-devapaddhati (Tantra) by Isāna-sivagurudevamīśra (Part IV, Kriyā-pāda 31-64 Paṭalās and Yogapāda).	3	8	0
No. 84—आर्यमञ्जुश्रीसूलकल्पः Aryamanjusrimula-kalpa (Part III).	2	0	0
No. 85—विष्णुसंहिता Visnusamhita (Tantra).	2	8	0
No. 86—भरतचरितम् Bharatacarita (Kāvya) by Kṛṣṇakavi.	1	8	0
No. 87—सङ्गीतसमयसारः Sangitasamayasara (Saṅgīta) of Saṅgītākara Pārśva-deva.	1	2	0
No. 88—काव्यप्रकाशः Kavyaprakasa (Alaṅkāra) of Mammatābhāṭṭa with the two commentaries, Sampradāyaprakāśinī of Śrī Vidyācakravartin and Sāhi-tyacūḍāmaṇi of Bhattāgopāla (Part I, 1-5 Ullāsās).	3	0	0
No. 89—स्फोटसिद्धिः Sphotaśiddhi (Vyākaranā) by Bharatamīśra.	0	8	0
No. 90—मीमांसालोकवार्तिकम् Mimamsasloka-vartika with the commentary Kāśikā of Sucaritamīśra (Part I).	2	8	0
No. 91—होराशास्त्रम् Horasastra of Varāhamihirācarya with the Vivaraṇa of Rudra.	3	0	0
No. 92—रसोपनिषत् Rasopanisat.	2	0	0
No. 93—वेदान्तपरिमाणा Vedantaparibhasa (Vedānta) of Dharmarājādhvarīndra with the commentary Prakāśika of Peddadīkṣita.	1	8	0
No. 94—बृहदेशी Brihaddesi (Saṅgīta) of Mataṅgamuni.	1	8	0
No. 95—रणदीपिका Ranadipika (Jyotiṣa) of Kumāragaṇaka.	0	4	0

No. 96—क्रक्षसंहिता Rksamhita with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Veṅkaṭamādhavārya (Part I, the 1st Adhyāya in the 1st Aṣṭaka). 1 8 0
No. 97—नारदीयमनुसंहिता Naradiyamanusamhita (Smṛti) with the Bhāṣya of Bhavasvāmin. 2 0 0
No. 98—शिल्परत्नम् Silparatna (Śilpa) by Śrī- kumāra. (Part II) 2 8 0
No. 99—मीमांसाश्लोकवार्तिकम् Mimamsasloka- vartika (Mīmāṃsā) with the com- mentary Kāśikā of Sucaritamīśra (Part II). 2 0 0
No. 100—काव्यप्रकाशः Kavyaprakasha (Alaṅkāra) of Mammatabhāṭṭa with the two com- mentaries, Sampradāyaprakāśinī of Śrīvidyācakravartin and Sāhitya- cūḍāmaṇi of Bhaṭṭagopāla. (Part II, 6 – 10 Ullāsas). 5 0 0
No. 101—आर्यभट्टीयम् Āryabhaṭṭīya (Jyotiṣa) of Āryabhaṭṭacārya with the Bhāṣya of Nilakanṭhasomasutvan (Part I. Ganitapāda). 2 8 0
No. 102—दत्तिलम् Dattila (Saṅgīta) of Dattila- muni. 0 4 0
No. 103—हंससन्देशः Hamsasandesa (Vedānta) with commentary. 0 8 0
No. 104—साम्बपञ्चाशिका Sambapancasika (Stuti) with commentary. 1 0 0
No. 105—निधिप्रदीपः Nidhipradipa of Siddha- śrikanṭhaśambhu. 0 4 0
No. 106—प्रक्रियासर्वस्वम् Prakriyasarvavasya (Vyākaraṇa) of Śrī Nārāyaṇa Bhatta with commentary (Part I.) 1 0 0

No. 107—काव्यरत्नम् Kavyaratna (Kāvya) of Arhaddāsa	0 12 0
No. 108—बालमार्ताण्डविजयम् Balamartanda- vijaya (Naṭaka) of Devarājakavi,	1 8 0
No. 109—न्यायसारः Nyayasara with the commentary of Vāsudevasūri.	1 8 0
No. 110—आर्यभटीयम् Āryabhatīya (Jyotiṣā) of Āryabhaṭācārya with the Bhāṣya of Nīlakanṭhasomasutvan. (Part II, Kālakriyāpāda)	1 0 0
No. 111—हृदयप्रियः Hridayapriya (Vaidyaka) by Parameśvara,	3 0 0
No. 112—कुचेलोपाख्यानम् अजामिलोपाख्यानं च। Kucelopakhyanā and Ajamilo- pakhyana (Saṅgīta) by H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja.	0 4 0
No. 113—सङ्गीतकृतयः Sangitakrtis (Gāna) of H. H. Svāti Śrī Rāma Varma Mahārāja.	1 0 0
No. 114—साहित्यमीमांसा Sahityamimamsa (Alaṅkāra)	1 0 0
No. 115—ऋक्संहिता Rksamhita (with the Bhāṣya of Skandasvāmin and the commentary of Veṅkaṭamādha- vārya) (Part II 2nd Adhyāya in the Ist Aṣṭaka.)	1 8 0
No. 116—वाक्यपद्धिम् Vyākypadiya (Vyākaraṇa) with the commentary Prakṛṣṇaka- prakāśa by Helarāja son of Bhūtirāja. (Part I).	1 8 0

No. 117—सरस्वतीकण्ठाभरणम् Sarasvatikanta-			
bharana (Vyākaraṇa) by Bhojadeva with the commentary of Śrī Nārā-			
yāṇa Dañḍanātha. (Part I). 1 8 0			
No. 118—बालरामभरतम् Balaramabharata			
(Nātya) by Bālaraṁa Varma Vanci Māhāraja. 2 8 0			
No. 119—विवेकमार्ताण्डः Vivekamarthanda			
(Vedānta) of Viśvarūpadeva 0 8 0			
No. 120—शौनकीयम् Saunakiya (Smṛti) 0 8 0			
No. 121—वैखानसागमः Vaikhanasagama			
(Tantra) of Maṛīci. 2 0 0			
No. 122—प्रबोधचन्द्रोदयम् Prabodhacandrodaya			
(Nāṭaka) by Kṛṣṇamīśrayatī with the commentary Nāṭkā- bharapa of Śrī Govindāmṛta bhagavān. 2 0 0			
No. 123—संग्रामविजयोदयः Sangramavijayo-			
daya(Jyotiṣa). 2 0 0			
No. 124—हरमेखला Haramekhala (Vaidyaka)			
of Māhuka with commentary (Part I. chapters 2, 3 & 4) 1 8 0			
No. 125—कोकसन्देशः Kokasandesa (Kāvya)			
by Viṣṇutrātā. 0 8 0			
No. 126—करणपद्धतिः Karanapaddhati (Jyotiṣa). 0 4 0			
No. 127—सरस्वतीकण्ठाभरणम् Sarasvatikanta-			
bharana (Vyākaraṇa) by Bhojadeva with the commentary of Śrī Nārāyaṇa Dañḍanātha. (Part II). 1 8 0			
No. 128—भृङ्गसन्देशः Bhringasandesa (Kāvya)			
by Vāsudeva. 0 6 0			
No. 129—हंससन्देशः Hamsasandesa (Kāvya) 1 4 0			

RS. AS. P.

No. 130—महानयप्रकाशः Mahanayaprakasa (Vedānta) by Abhinavaguptācārya.	0	8	0
No. 131—वृत्तचारिकम् Vrttavartika (Chandas) by Rāmapāṇivāda.	1	8	0
No. 132—तन्त्रोपाख्यानम् Tantropakhyana (Kāvya)	0	6	0
No. 133—उद्यवर्मचरितम् Udayavarmacarita.	0	4	0
No. 134—योगयाज्ञवल्क्यम् Yogayajnavalkya	0	4	0
No. 135—सर्वदर्शनकौमुदी Sarvadarsanakaumudi by Mādhabasarasvatī.	1	0	0
No. 136—हरमेखला Haremekhala of Māhuka with commentary (Part II Chapter 5)	0	8	0
No. 137—स्कन्दशारीरकम् Skandasariraka with commentary.	2	4	0
No. 138—आश्वलायनगृहामन्त्रव्याख्या Asvalayana- grhyamantravyakhya of Hara- dattamisra.	2	8	0
No. 139—प्रक्रियासर्वस्वम् Prakriyasarvasva (Vyākaraṇa) of Śī Narāyaṇabhaṭṭa with the commentary of K. Sāmba- śivā Ṣāstri (Part II).	0	12	0

*Apply to:—**The Superintendent,**Government Press,**Trivandrum.*

891. 2008 T.S.S

Series

Title

Sawhet. Vyaktikarana